नं. ५२९१

नाम भाव-चूडामणि:

कर्ता श्री विद्याकण्ठ:

पत्र सं. ६१ — सं. ४

विषय: तन्त्रम्

𑆨𑆳𑆮𑆖𑆷𑆝𑆳𑆩𑆟𑆴𑆂

𑇕𑇒𑇙𑇑

5291

F. = 71.

Complete

श्लोक २९

सं॰ १८३९ मार्गशिर्ष प्र॰ १२
जामामा फेल पंडित जगरजी दि
नीलकंठ बसोलीवाले [illegible] से

भाव०
सू०
१

ॐ नमः शिवाय ॥ समस्तविज्ञानसुधासमुद्रसंप्लावनायेन्दुकराभिरामाः जयन्ति वाचोमृतविरा
मकण्ठभट्टस्य विद्येश्वरतुल्यमूर्तेः ततोवाप्तः श्रुतस्यैव ज्ञानरत्नविधानतः भावचूडामिर्देवद्ये
विद्याकण्ठस्य संग्रहम् इह हि पूर्वं भगवतः स्वयंभुवः साक्षात्क्रियैवनमयेनयथायस्य शिवाराध
नादावुपायो मुनिभ्यः कथितं तथा तच्छिष्यः स्वशिष्येभ्यः कथयति सुमे हिमवत् इत्याद्येन हि
मालयस्याग्रदेशे पादसमीपे स्थिता मुनयः मयमुपविष्टं हृष्टचेतः इति प्रक्रियादेशेनायह
श्लोपि श्लोको व्याख्यातः वेतारं सर्वविद्यानामिति ॥ चतुर्दशविद्यास्थानज्ञम् चतुर्दशविद्यास्था
नानिः पुराणस्मृतिमीमांसधर्मशास्त्राङ्गमिश्रिताः वेदाः स्थानानि विद्यानां धर्मस्य च चतुर्दशे
तिः सर्वाणि शिल्पानि कलाकौशलविशेषास्तेषां प्रवर्तकम् अनेनास्य विश्वकर्मत्वम् शिवे
काहितचेतस्कं परममाहेश्वरम् भक्तानुग्रहतत्परमितिः अन्येषामपि गरुडे प्रबोधरोचिभिरि
तिश्रुतपाठाभ्यां तेजोद्युकेहृषे व्याप्याकुलेलक्षणा इति अनेनानुमितशक्तिपाताः श्रद्धादमादि
भिरात्मसंस्कारैः शोभायुक्तान्मननान्हेत्यादिशास्त्रावतारकं भगवन्तं श्रीकण्ठनाथं नमस्कृत्य स
विश्वकर्माणान्मरीच्यादीन्नित्याह देवदेवस्य यजने साध्याद्येगापेत्तयातदाधारानेकत्वेन चा
तत्वयजनांगानि समाधिधीरणोति समाधानं समाधिर्योगांगैवलक्षणायनधारणा चेतसोभिम
तप्रदेशे निरोधः तथा च पतञ्जलिः देशबन्धश्चित्तस्य धारणेति ध्यानमेतयोगादनेतरेनद्व
र्थेवाह्रदाद्येकदेशे परमेश्वरादेकारचिंतनम् तथा च सार्धशतत्रये श्रीमत्कालोत्तरे ललाटे
वेश्वरं ध्यायेदितिः जपउपांशुमौनस उच्यते अनभिमेतसंख्यया मंत्रोच्चारणम् भावः श्रद्धा

रामः

त्मको भक्त्यादिः तथा विमाणायामादीनि यदुच्यते प्राणायामः पवनजयः अथाधाराः स्वमूर्तौ विन्या
दि तत्र कृतसन्निधाविति पदं स्वमूर्तौ विन्यासानां चलादिस्थानां प्रत्येकमभिसंबध्यते तत्र सन्निधि
करणे पूर्वस्य यजनस्योक्तत्वात् यजनेष्वेषमेतेभ्यो लिंगपर्येति ः एतेभ्यः श्रीकण्ठ्य आधारेभ्यः लि
गात्मके विशिष्टतरे आधारे यजने शोभनमित्यर्थः तथा च महाभारते श्रीभगवान् व्यासमुनिः
सर्वरूपं भवं ज्ञात्वा लिंगे योऽर्चयते प्रभुम् तस्मिन्नभ्यधिकां प्रीतिं करोति वृषभध्वज इति किमा
त्मकमिति किंप्रकृति किंकारणकम् विधिभेदास्त्रनत्रतादितिलिंग विषयाणि विधानान्तराणि ब्रूही
ति वक्ष्यमाणेन संबंधः आस्थाप्यतिष्ठा शुभाशुभामास्थितमिति इह शैवशास्त्रे पूर्वपश्चिमोत्तरैशानी
नां चतसृणामेव दिशां शुभत्वं काम्यस्थानुगमिति: यथाकामनार्थोऽनुगुणायां दिशि स्थितमत्र
यथा परस्य तनाप चिकीर्षुराग्नेयदिमानैयाधात् मरणचिकीर्षुर्याम्यदिक्संस्थं रोगादि विधित्सुर्नैर्ऋ
तदिक्स्थमुच्चाटनेच्छुर्वायव्यदिक्स्थमिति यावत् अथाचार्यलक्षणं देशिकोत्तमः आर्य्यदेश
समुद्भूतः इति आर्यदेशः यत्र शास्त्रार्थविचारः तस्य च सम्यगनुष्ठानं ततस्तद्भवो यस्य तथाशुचि रि
ति परस्वादानतिस्पृहः तथा च स्मृतिः योऽर्थे शुचिः सहि शुचिः न मृद्वारिशुचिः शुचिरिति दन्त
इति सकर्मणि दीक्षाव्याख्यानादौ सर्वत्र चतुरः समाहित इति श्रोत्रियोऽनुष्ठानाच चीर्णचा
र्यव्रत इति आचार्याभिषेकादनन्तरं शास्त्रान्तरोक्तमाचरितमाचार्यव्रतं येन यथोक्तं श्रीमत्स्व
च्छन्दे अथाचार्यव्रतं वक्ष्ये संचरेदाचार्य एव हि पत्तक्षयमथः श्मशानेनक्राप्यो च ... कक्षसदा मो
नी त्रिषवणस्नायी इत्यादि विद्वानिति पंडितो नम्रत्वैः यदुक्तमन्यत्र राज्ञोऽभ्यासैः समं देहो गु

भाव० सू० २ 2

कर्मे क्रियवर्जित इति ननु नैवं दशनादीत्यादि प्रथमतृतीयपंचसप्तमदशमैकादशस्थानस्थितत्वा
त्तत्र स्थपरिशुद्धिः यदाहुर्ज्योतिःशास्त्रविदः जन्माधिनक्षत्रस्य सप्तमो दशमस्तथा एकादशो ले
न दशमो वेदः सर्वार्थसाधक इति तारा जन्म संपद्यानव ताभ्यस्तृतीयापंचमीसप्तमीनां परित्यागात्तारा
परिशुद्धिः आदिग्रहणाद्योगपरिशुद्धेः विष्कालदंडादिभिरेकादशभिर्नामाख्यशुभेवर्जिते यदुक्तं श्री
मन्त्रायंभुवे नाम्ना वा चोदितान्योगानेकादश परित्यजेदिति अनयस्तुन इति विशिष्टहस्तादीपाता
दिभिरश्विन्यादिनेदारुणोग्रचरक्षन्यादिना दारुणानि आर्द्राश्लेषाज्येष्ठामूलानि मारणादिकर्मस्वा
उग्राणि मघाभरणीति स्वश्रुश्रेवः श्मशानवेतालादिसिद्धौ चराणि स्वातिपुनर्वसुश्रवणधनि
ष्ठाशतभिषः उच्चाटनादिषु लिप्सासिद्धस्तः पुष्याऽभिजिदश्विनीति प्रकार्यसाधने ध्रुवाणि
रोहिणी तिस्र उत्तरा मोक्षादिकर्मसु मृदूनि चित्रानुराधारेवतीमृगशिरांसि मृदुस्वरूपका
र्येष्वेव लग्ने शीर्षोदयेत्यादि मेषादिराशीनामेव लग्नव्यपदेशः तस्मिन् शीर्षोदये शीर्षोदयाः
षट् मिथुनसिंहकन्यातुलकुंभवृश्चिकाः मेषवृषकर्कटधनुर्मकराः पंच पृष्ठोदयाः मीनस्तूभयो
दयः भावास्तनुधनसहजाद्याः कालाख्यपुरुषस्यावयवस्थानीयाः तेषां सम्यक्स्वरूपं तस्मिन्
शुद्धेनस्य च शुद्धिरिष्टग्रहस्य समनुकूलस्थानेषु ग्रहाणामवस्थितिः यदाहुः जीवः सप्तनवद्विपाक्रम
गतो वक्रार्कजौ षट्त्रिगो इति भेदेऽशके इति नवांशकादिकल्पनया यस्य राशेर्यस्य नवांशकस्य शो
भनत्वानयत्क्रिया यथा मेषस्य प्रथमनवांशको मेषांशक एव कर्कटस्यैवमेव प्रथमनवांशकः कर्कटसं
बंधी स च तस्य शोभन इति स्वस्वामीति मेषादीनां द्वादशानां राशीनां क्रमेणाधिपाः अंगारसु

रम० २

कबुधचंद्रार्कबुधशुक्रभौमगुरुसौरसौरगुरवः कुजशुक्रेन्दुर्केन्दुकुजजीवसौरयमगुरवो मेषाः
तेन दृष्टे ग्रहस्य च दर्शनमेवं यस्मिन् स्थाने ग्रहो वर्तते तस्माद्दशमतृतीये स्थाने दृष्टेस्त्रिभागे
न पश्यति नवमपंचमे त्वर्धदृष्ट्या चतुर्थाष्टमे पादत्रयेण सप्तमं सम्यक् पश्यत्येव यदुक्तं तत्रैव दशम
तृतीये नव पंचमे च चतुर्थाष्टमे कलत्रं च यथा पश्यन्ति फलानि चैव प्रयच्छन्ति इति तत्सुहृदि तत्स्व
सुहृद्राशीश्वरमित्रेण वा दृष्टस्य इत्यर्थः तत्सुहृदो मैत्रं वराहमिहिरोक्तं वा कार्यः इह तत्सामान्येनोच्यते ।
सूर्यस्य भौमगुरुचंद्राश्चन्द्रस्य सूर्यबुधौ भौमस्य गुरुचंद्रार्का बुधस्य रविशुक्रौ गुरोः सूर्येंदुभौमाः ।
शुक्रस्य बुधशनैश्चरौ सौरस्य शुक्रबुधाविति सौम्यवीक्षित इति सौम्यग्रहा बुधशुक्रगुरवश्चन्द्रश्च
शुक्लपक्षे बुधस्तु पापयोगात्पापः न पुनः स्वतः यदप्याह क्षीणेन्द्वर्कयमाराः पापास्तैः संयुतः
सौम्यश्चेति पुनरपि लग्नविशेषणं वीर्यवानिति वीर्यवत्त्वं बलमस्येत्यं यदा स्वस्वामियोगः सौ
म्यग्रहदर्शनं च सौम्यग्रहेण वा योगः स्वस्वामिवीक्षणं च यदुक्तं तत्रैव अथ यदि युतो दृष्टो वा बु
धजीवनिरीक्षितश्च यो राशिः स भवति बलवानिति प्रसन्नमानसेत्यंशेश इति अंशोऽङ्काणामभि
धानात्मको ज्योतिःशास्त्रे दृष्टो देवताविशेषः स यस्य राशेः प्रदर्शितः यदुक्तं होराज्ञानके भू
मितो वरुणावदहुर्मसोवदतुरणकवचः सधनुष्कः नृत्तवादित्रकलास्तु च विद्वान् काव्यकृत् निपु
णराशावसाने इति अन्यच्च गौरीसुधौतामयदुकूलहस्तामम्भक्रितार्कभकट क्रिस्ताः देवालयं प्री
प्रयताः प्रवृत्तावदतिकन्यां न्यग्नत्रिभाग इति तस्मिंल्लग्ने यामत्ते राशाविति समानाधिकरणत्वे
नैव समसमीव्याख्येया प्रसन्नमानसाद्रेक्काणाश्चतत्रैव निर्दिष्टाः देवेशगौरस्वभयान्व

भाव०
चू ०
चू
3

हर्षितानाः रत्नभांडसमन्वितस्तस्यकस्य चिद्राशेः संभवत्येव यद्वक्ष्यते तत्रैव किन्नरोपमतनुः सकेव
लसूत्रचापकवचैः समन्वितः कुंभमुद्वहति रत्नपूरितं स्कंधगं मकरराशिपश्चिमं इति अ
न्यत्र तुलाभांडमृद्वक्रामणिशंखमिश्रैश्चाभिस्मृतः सविभूषणश्च भार्याविभूषायम
हानिधानानावह्नव्याधिगतोऽपि उषस्येति तस्मिस्तथाभूते द्रेष्काणोपिलं इति स्थितमेव
ऊर्जितस्त्रीके इति द्रेष्काणपुस्तके ऊर्जितश्चान्नरूपवनत्र मनुष्यवक्त्रोश्वसमानकायोयन्तु वि
गृह्याय तमाश्रमस्थः क्रतून्यथोज्यानि तपस्विनुष्य इति तत्पूर्वोयन्तु षष्ठिभाग इति किंचरुथा
कृतिः पांडुरमाल्यशोरवेरोविभर्ति कृत्वा जिनमंबरं नरः दुरामदः सिंहवत्त्रकायकोन
तामनासोमद्गरान मध्यम इति एवं विधोर्जितद्रेष्काणं नमकस्य त्रासंभवे निर्विषादेवा
वाशाव्यः पत्रांतरे विषाद्ररहितद्रेष्काणं न्मकेवाराके इत्यर्थः सविषादानामपितत्रैव त
त्रसंभवात् तथा च मत्स्याश्रितामूर्ध्वनिभोतिधुक्ता स्त्रीकर्कशारण्यगता विरौति शाखांपला
शस्य समाश्रिता च मध्ये स्थितः कर्कटकस्य राशेरिति अन्यत्र उद्यानसंस्थः कवचीधनु
ष्मान् शरास्त्रधारी गरुडाननश्च क्रीडात्मजालंकरणार्थचिंतो करोति मध्ये मिथुनस्य चाय
मिति कृत्यन्तु गणित इति कर्तव्य प्रयोजनानन्तरूपेवा सिद्धिरित्यर्थः अभिचारादि क्रूरकर्माति मिर्त
तद्यात्मक द्रेष्काणपुस्तके वालसेन तथा विधापि सिद्धिर्भवत्येव तथा विधाश्च तत्रैवोदिताः फलं
ति केसर्प विवेष्टितांगो पवेत्र विहीनः पुरुषस्तटस्था चौरानलव्याकुलितांतरात्मा व्याक्रोशते
अत्यापगतोऽपि उषस्येति अन्यत्र रामविलोमकरोमपदेशः सूकरकायसमानशरीरः योन्तुकजा

राम०
चू

लक्कबंधनथारी सैरन्ध्रखोमकरः प्रथममस्तीति किंच विभीषयंस्तिष्ठति रम्यविचित्रितेवने मृगा
न्कांचनतनूणवर्मभक्तज फलामिषैर्वानरस्तुपमन्नरस्तुलावमानेयवनेरूसाहनइति अन्यच
शाल्मलेरुपरिगरुडजंबुकोस्थानरस्तमलिनोंबरान्वितः सौतिमातृपितृविमयोजितः किंच
रूपमिदमथमुच्यते इत्येवमात्मकैरेवंरूपायामेवार्थसिद्धौ याच्यादिति समुक्ततेन संबंधइति
च्येशायावांमुखीति राघ्यर्थस्यहोरेति संज्ञाव्यपदेशः नस्याङ्गोध्येमुखवतिध्येस्तुथोमुखन्वे
नविमकारत्वे यदाहुः ऊर्ध्वेतिष्ठन्त्वाननतास्याचहोरेति नत्रोध्येमुखीयारविणमप्रभुक्तायात्
नदधिहितासातिर्ध्यस्तुखीयान्तेनेवक्रमणीयासाधोमुखी यदप्याहुः मुक्ताकांतानागता
चक्रमेणेति तासांहत्यधान्यक्ति निमित्तमूर्ध्वेमुखीहितामशस्ता यासुहितांतरेषुमारिणी
२९ न्युक्ता अभिचार्यमथोमुखीयायूमेति तत्रप्रसिद्धशाकुनोक्तेति कपिंजलकोकिलमयूरादि
प्रशस्तपक्षिविराजस्कन्यांहितममि मनकलप्रदेशकुनेतान्याश्रतिरप्याह भद्रंपुरस्तान्नोव
दभद्रंपश्चात्कपिंजलेति महाकविरपिकालिदासः वामस्थायंवदतिमधुरंचातकइति नोञ्यो
ति अकस्मादेकजनसमुद्भोषितजयपुण्याहदेमाचक्रवादेतिः विकल्पार्थः यायादायमस्य
वामाणोनिति प्राणापानावायम्यदेहेनीत्वानुभवेनवामदक्षिणनासारंध्राभ्यामन्यतमेनो
प्रवहणजिज्ञासयानञ्जिज्ञासायाग्मप्रयोजनमेतत् यद्विवामरंध्रवाहिनः प्राणस्तदानुकूं
लाः मोक्षशाकुनासंभवेपियायात् इत्यपिविकल्पार्थः अशांतिविधायगच्छेदितिप्रकृतेनसंबं
धः अयशिलापरीक्षा क्षिमयथनिरितिग्रन्थप्राब्दः क्षिमयाश्वरत्नासिताधेतिरक्तपीतवर्णा

(38)

भाव० सितोऽपि ब्राह्मणस्य सितवर्णोन्त्यब्राह्मणस्यास्य एवं क्षत्रियस्य पीतकृष्णवर्णौ रक्तानन्तक्षत्रियस्य
वैश्यशूद्रापेक्षयैवैतद्व्यवधारणं नतु ब्राह्मणस्यैतस्यानस्याप्राकृ तद्विषयायाग्रामे रुक्तत्वात् एव
मपि कृष्णवर्णो वैश्यस्य पीतानन्तु वैश्यस्यैव कृष्णवर्णोन्त्यशूद्रस्येत्ययमर्थः उक्तं च श्रीमत्का
सू० मिके एतानन्यस्तत्वाविमृश्य स्थितिनोराजत्त उभे दिशः एकाशूद्रस्य नियमात्किलेति गृहकायेति गृ
५ हागंभीरा चलाच्छायाशोभायस्याः स्निग्धावयोम्नुस्तीति साधनालिंगचिकीर्षयाब्रह्मभागे मु
खलस्मकर्तव्यमित्यभिप्रायेणानचलांकने ऽर्घ्यान्मन्त्रकाशृध्येमुखीउमानमुखोर्ध्वेध्वा
गमनेमुक्तिदेताहीनेरेखाभवतीति हीनारेखाः सितवर्णामायदि रक्ताः पीतावा कृष्णावायदि
भवंति तदासाब्राह्मणस्यनेष्टेति वक्ष्यमाणेन संबंधः तथा च श्रीमत्पिंगलामते हीनरेखोन्नता
हीनेति रक्तवर्णायाः सितारेखा यदि भवति तत्साब्राह्मणक्षत्रिययोः शस्तेति इत्येवमन्या
सामपि द्रष्टव्यम् यदुक्तं तत्रैव हीनरेखोन्नमाशुभेति मोरेति स्फाटिकानुकारा टंकादिलोह
शिल्पिभांडवत् रूपकरी च उक्तं चैतन्नामते स्फटिकाभाभवेद्धोरा बहुलोहस्तर्यकरी कीलाद्दंडाकुरु
श्लेषा मर्मयः जलतरंगानुकारा रेखासम्भृताः पुटाः शुक्तिपुटाकारा बिंदवो वर्णात्मकः प्राग्वतो रे
खासंवेधितो भागैकदेशाः विमलैः पाषाणात्मकैर्याचान्वितेति कीलाकीदीनां प्रत्येकं यो
ज्यम् वृक्षसत्वानां सर्पवानरमकरादीनामनुकारो यस्यां तदाकानि शकलानि खंडायस्याः ॥
उदकस्याइति उत्तरस्यांतस्याः शिलायादिशि स्थंडिले भूमानेव पूजितः शिवभट्टारकोयेना
चार्येण सतथा तुलाग्निरितिक्तानाग्निकार्यैः साधारणेनमंत्रेणेति साधारणमंत्राः सप्त यइ

केसंस्थितान्तरे प्रणवो मातृका व्योमव्यापी षडक्षरः प्रासादो बहुरूपश्च समस्साधारणाः स्मृता
इति एभ्य एकेन सिद्धपूर्वं साध्यमन्त्रेणाशिखिनः तत्कर्मजीविनः संश्रितत्वात् मितिगृहीता
ध्यवसायात् सहायानिति गुरुसंबंधिनः शिष्यान् नियत इति वाङ्मयसाम्यामविचले हृद्दिष्टं म
हेशं ध्यायेत् तथाक्षसमसानि स्वकं मंत्रं जपेन्न त्यजेत् सर्वथ्यते इति गत्यवसाने निक्षिप्तं स्व
मसिद्धम विशेषापयन्ति गर्भस्थिति यस्यादेशान्तरे षुदश इति दधिलाभलक्षणं च तेष्वेष्टे
विसायाश्चेति मत्रादीनां मलाभोलाभस्तेन मंस्थे विसावर्जनम् व्यजनेन मालहंतादि विघ्नवर्जि
तमित्यर्थः शयमेव विधिं भणायेति विधानं विहते कृत्य इति निष्प्रयोजनः श्वाकोटयेदि
ति भागवयक्लनया विह्वलेखाभिर्लोकमपूर्वम् स्वल्पहन्यात् ब्रह्मन इति ब्रह्मस्थाना
त् मुक्तयपेक्षया भक्तयपेक्षयानुरूदस्थानात् यान इति प्राकटादेतद्धिसात्रीमिति वृ
द्वाधिष्ठाधिकामी ष्वरशाक्तिं विसृज्य सर्वकस्याः सर्वदा च सन्निधानाय इत्यन्यत्र न प्रा
लब्धहल्लाकाचित्संताप न कृष्यवर्ति मी ध्याश्री शिवकलायस्यामधिष्ठात्रीन विद्यते इति तां सेव
दै पूज्य वक्तमाणामचमं त्रेण विसर्ज्य मूल चिदात्मानं च निरोध्य सजीवस्यैव तत्प्रयोगो
पपत्तेः सारव दिति सारदारुतलपेहलस्यप्रसिद्धिः नीरद्रुमः पलाशादिः माधुर्य्यगंधगुणवदि
त्यादि माधुर्य्यगुणयुक्ता जातं सौभाग्यदम् गंधगुणयुक्ता हस्त विशेषाद्युत्पादितेयन्तकी
र्त्तिदमित्यर्थः सुराह्वेति देवदारुशाकेति शाकाभिधानो वृक्षविशेषः देशांतरे प्रसिद्ध एव देव
दार्वादिभिर्बिल्वान्तैर्वृक्षैर्यानि क्रियन्ते तानि सर्वप्रदानीत्यर्थः पिशाच वृक्षो विभीतकाभिधानः

भा॰वृ॰ ५

बहेडकफलजनकः कोलातिः पक्षिविशेषः तद्भूयिष्ठाये हीचमूलेति मूलवर्जिताये वि
वर्तिमूला अश्वत्थादयः कोटरेति कोटरः सुषिरात्मकः सारांशो येषां शिरतो वा सण्वये
षां यटसिक्नाइति यत्र विवर्धितवल्मीकः पिपीलकनिचितो मृद्राशिः ततो जातः मधु
पातिकृतालया इति मातिकमाक्षिकैः पक्षिभिर्गणाभिधानाये देशान्तरे प्रसिद्धास्तैः कृत
स्थालयो येषां लोकानामप्रसिद्धा इति न केन चिन्त्यायते वेदाः स्थीकृतमिति चतुरश्रुतानी
ते मानोन्मानादीति मानं पार्श्वदिशा उन्मानमूर्ध्वमानं स्यादिग्रहणात्प्रमाणमपि सर्व
तोऽनोग्ध्रहात्मना कैलमिति तदभीसितेशैलं रूपं नवहस्तोन्नतमुत्तमोत्तमम् लिंगं च
प्राग्धान्यार्थिवं शैले पोक्तमानेनैवोत्तमोत्तमम् निम्बिति मुख्यविषये हि तस्य अंशोनमिति
स्तनः प्रोक्तमानाञ्चवहस्तात्मकादंशोनोनं दारुजे षड्हस्तमुत्तमोत्तममिति वक्ष्यमाणेन संब
धः लोहमस्यार्धेनेति अस्यानन्तरप्रोक्तस्य षड्हस्तस्यार्धेन त्रिहस्तपरिमाणेन लोहमयमु
त्तमोत्तमम् तदप्यूनमिति यदेतच्चत्वप्यक्तमुत्तमोत्तमं तदपि प्रत्येकापेक्षया त्रिभागे
नोनेमध्यमसमुत्तममिति वक्ष्यमाणेनाप्यशाश्रेनोत्तमशब्दप्रतिपादने येन तेन शैलं षड्हस्तं
मध्यमोत्तमं लोहे द्विहस्तं मध्यमोत्तममिति यावत् तद्विखण्डितमिति चतुर्णामपि संबंधि
मध्यमोत्तमं मानं द्विखण्डितं कृत्वा काव्याख्यया तदर्धमानतः कार्यमित्यर्थः तेन शैलपा
र्थिवे द्विहस्तं मध्यमोत्तमे दारुजे द्विहस्तं लोहे हस्तमित्यर्थः त्रिभागैः स्वैरिति एतान्येव
त्रीणि त्रीणि लिंगानि प्रतिप्रकृतियानि तानि स्वैः स्वैस्त्रिभागैः नवधा नवधा भिद्यन्ते प्रथमध्यः

राम॰
५

उत्तमोत्तमलिंगायेत्तयामध्यमोत्तमस्य त्रिभागत्वे तत्त्रिभागानुमानपातेन उत्तमोत्तममध्य
मोत्तमकन्यमोत्तमेभ्यः अन्यलिंगषट्कं भवतीति । इत्थमेव त्रिभागेनैव यथाभेदं उत्तमपते
तेनैवोलपार्थिवप्रकृतीनां हस्तात्प्रभृति नवहस्तान्तेयावत् नवनवसंख्यातान्येव दारुजशो
त्तमोत्तमात्मानात्षोडशांगुलानुपातेनोत्तरामध्यकन्यसंख्यावस्त्वादि लिंगानि भवंति पू
र्वैः सहैवं सप्तकन्यान्ताग्राद्यथोद्दिष्टदेवान्ये एवं नव मृगेन्द्रेपि दारुजे लिंगे पर्वभिः षोडषां
गुलेरिति एवमपि लोहस्याष्टांगुलानुपातेन तथाप्युक्तं लोहं करोत्तमं भागे वस्तुसंख्येष्टा
कांतरमिति एवं हस्तमानलिंगान्युक्ता पूर्वं निष्पन्नप्रासादमानेनोच्यते प्रासादगर्भमानादि
त्यादि वक्ष्यमाणानां चतुर्हस्तादिषट्त्रिंशद्धस्तान्तानां नवानां प्रासादानां प्रत्येकं गर्भमा
नाद्बुवंति इति विकल्पमानविधिः दशानामपि चतुर्हस्तानां साधारणत्वेन वक्ष्यमाणान्वदिनदन्नपयो
गः एवं प्राहकनामिमेन प्रासादगर्भस्य पंचभागत्रयदेशोत्तमोत्तमं तथा नवभागपंचकेन मध्यमम
ध्यमं वक्ष्यमाणो वैश्वानरभेदस्कन्धे तथैव तद्गर्भार्धेन कन्यसम तस्मात् तथैव स्कन्याक
न्यसकन्यसंभवि प्याति तद्वैश्वानरभेदे तेन्यादि तेषां त्रयाणां ये अवैश्वानरे मध्यप्रदेशोद्दैः तत्र भे
दः सत्वत्रयदाचादिना तेन षड्लिंगानि उत्तममध्यमउत्तमकन्यसमध्यमज्येसमध्यमकन्य
सकन्यसोत्तममध्यमाभिधानानि भवंतीत्येवं प्रतिप्रासादं गर्भमानाद्वलिंगानि एवमेवाचार्यः
श्रीमन्निरणादासुक्तः गर्भवान्कन्यसंलिंगं पंचभागे कृते सति त्रिभिः स्यादुत्तमं लिंगं

भाव०
चू० ६

6

नवधाभाजितेसति पंचभिर्मध्यमे लिंगं भवेन्मध्यममध्यमम्‌ तद्दैर्घ्याद्यो भवेद्गर्भो भागैर्ज्येष्ठः
स त्रिभिस्त्रिभिः एवं गर्भे यथायोगं लिंगानि नवसंख्यये ति ज्येष्ठज्येष्ठादीनि प्रतिपादितवा
वदन्याबहुत्वेपि लिंगानामिदं ज्येष्ठज्येष्ठं ज्येष्ठमध्यमं ज्येष्ठकन्यसं मध्यमज्येष्ठमित्येव
मात्मकेन भेदेन नवैव न बहूनि इत्यर्थः ज्येष्ठादिव्यपदेश इति योयं ज्येष्ठज्येष्ठादिव्य
पदेशः स लिंगापेक्षया प्रासादादिविषयोपि स्थित एव तत्र वक्ष्यमाणाच्चतुर्हस्तादिषट्त्रिं
शद्धस्तान्तानां नवानां लिंगो यादृशैरेव वक्ष्यमाणायुक्त्यापि सिद्धितः स्थितो यथा नवहस्ते
ष्ट लिंगस्य मानाधिक्यादुत्तमोत्तमस्य षट्त्रिंशद्धस्तउत्तमोत्तम एव प्रासादः एवं हस्तमा
नस्य कन्यसकन्यसस्य चतुर्हस्तः प्रासादः कन्यसकन्यसः स्थित एवेति सिद्धम्‌ गर्भ
मानलिंगापेक्षयापुनरस्ति प्रासादं ज्येष्ठादिव्यपदेशो नवात्मकोपि निर्विष्टः मध्यमयोः
योपि वक्ष्यमानेन प्रमाणेन षट्त्रिंशद्धस्तः प्रासादस्तस्यापि स्वगर्भमानात्कन्यसकन्य
स लिंगाश्रयत्वेन कन्यसकन्यसत्वमेव मपि चतुर्हस्तस्य गर्भमानस्य उत्तमोत्तमलिंगाश्र
यत्वेनोत्तमोत्तमत्वमित्यर्थः सिद्धम्‌ प्रासादेभ्यश्च लिंगानामिति प्रागुक्तानुवादः पी
ठानां चेति च शब्दात्पीठानामपि प्रासादेभ्यः ज्येष्ठादिव्यपदेशः तथा तेनैवार्थेन शब्द
वैचित्र्यात्प्रासादगर्भादेव पीठमानं प्रतिपादयति प्रासादगर्भत्रितयेनाग्रमिति तयोर्मध्येने
ति तयोरुत्तमोत्तमयोः कन्यसकन्यसयोर्मध्ये न मध्यमप्रमाणेन मध्यमप्रमाणेन मध्यम

राम० ६

मध्यमेपीठं भवतीति वाक्यशेषः यल्लिंगविधावुक्ते नवांशैः पंचभिर्मध्यममिति तदन्या
नीति तेभ्यः अन्यानि षट् लिंगवत्पीठानि यथापूर्वं लिंगत्रयमुक्तान्तदवान्तरभेदेनान्यानि
षट् उमादिनानि तथैव पीठानीत्यर्थः लिंगायतिप्रमाणानीति यद्यपि भागांशत्रितयेना ।
ग्रमिति एतेन पीठमानं प्रतिपादितम् तथापि वक्ष्यमाण लिंगमानेन प्रासादविषयमिदं
तत्र यालिंगस्यायतिर्दैर्घ्यं तत्प्रमाणेन विस्तृतम्पीठम् यावल्लिंगस्य दीर्घत्वं तावत्पीठस्य
विस्तर इति उक्तिर्लोऽग्रे वक्ष्यमाणत्वात् अव्यक्तमुखलिंगानां समं विष्कंभितिको क्षयम् ।
व्यक्ते च सहस्रायामेन तदर्धोच्छ्रायविस्तरम् इत्येतेन ज्येष्ठमध्यादिक इति तुल्यफलत्वेन ।
ज्येष्ठादिभेदोक्तिः प्रयोजनः स्यात् फलभेदविवक्षया तु ज्येष्ठमध्यादिभेदतः पउक्षप्रति
ष्ठापारमेश्वरे अग्रभ्यस्तत्वपरत्वतः प्रोक्तफलभूयस्त्वमत्र त्विति इह विवक्ष्यते प्रतिष्ठालि
गवेदीनां यावन्तः परमाणवः तावद्वर्षसहस्राणि कल्पे भोगभुजः फलमिति परापरे भु
क्तिमुक्ती इति पराभुक्तिः शुद्धविद्यानन्दभोगः अपरा तु रससरसायनविवरसाधनादिका
तथैव परामुक्तिः शिवसमता अपरा तु विद्याविधेशत्वं तथा च तत्त्वसंग्रहे गुरुः सद्योज्यो
तिर्विद्याविद्येशत्वं तु परामुक्तिः परेह शिवसमतेति ते परापरे भुक्तिमुक्ती फलं शास्त्रप्रमा
णकम् शास्त्रपरिदृष्टमित्यर्थः महानीलेति इन्द्रनीलः वज्रं वज्रमणिः हेरक इति प्रसिद्धिः
एवमात्मके लिंगे न ज्येष्ठादिभिः विभागः यो यस्मात्सर्वगुणानां प्रासादानां पीठानां साधार
णमनुगुणं तदित्यर्थः बाणलिंगे स्वयंव्यक्ते इत्यादि बाणलिंगस्य स्वयंभुवश्च सर्वपीठा ।

भाष०
सू० १०

अथ त्वेपि विशेषांतरे साध्यपूर्वेति साध्यार्धं संपूज्य पूर्वं तद्धि सज्जेनादने न्नरं मंत्रांतरं निवेशनात्
न्न कदाचिन्मंत्रसंकरदोषः स्वयंव्यक्तबाणलिंगविषयमेवैतद्वचनम् यतोन्यत्र मंत्रसंकरः
संभाव्यत एव लिंगशब्देनेत्यादि समस्तपदार्थानां सृष्टिसंहारकारणत्वेन चिह्नीकरणाद्धेतु
यत्र हि लिंगशब्देन पंडिताः प्राहुः निष्कलं दर्शयितेषामेव भावानां संहारे तत्रैव लयनात् सृष्टि
समये ऽनुगमने तस्माच्च तत्पदं स्थानमव्ययमविनाशि न तु यथा प्राक्तैरन्य लिंगश
ब्देन उच्यते इत्यन्तात् इष्टस्य भगवतो या संज्ञा सतदीयः शब्दः अनेनतरो दिने प्रतिपादितेव
क्ष्यमाणप्रमाणरूपैः प्रतिपाद्यमाने च तस्याव्ययस्य पदस्य तत्रस्थव्यक्तिस्थानता तया इ
तुभं तया तदीयशब्दे भाक्त उपचरित इत्यर्थः त्रिविधं तदिति वक्ष्यमाणप्रकारेण तत्त्रिप्रकारस्त्र
तया हृति मुखलिंगं लिंगायाममिति लिंगस्य यच्छिकीर्षितमायामो दैर्घ्यं तस्य षोडशभागक
ल्पनया चतुर्भिर्भृतमष्टैः पंचभिर्वा ऽऽसेः षड्भिर्वा विष्कंभः पृथुत्वम् एवं च विष्कंभः साधना
लिंग वक्ष्यमाणलोकपाललिंगात्मकं त्यक्त्वा तेषां प्रत्येकं स्वावसर एव तदुक्तेः इत्यंमायामवि
ष्कंभयुक्ते तस्मिन्नर्थान्मत्वा वृत्परिमाणके चतुर्दिक्षु परिणाहमाने सिद्धे अथो भागस्य ब्रह्म
भागात्मनश्चतुरस्रता सिद्धैव मध्यमभागवर्तेनार्धं तत्कर्णार्धेन रत्यागादिति तदिति चतु
रस्रपरामर्शः चतुरस्रस्य यत्कर्णकोणद्वयं सूत्रनिवेशनेन व्यज्यते तद्वक्षंचान्यत्रकेणको
णायतं सूत्रं कर्णसूत्रमिधीयते इति तत्स्यार्धेन चतुरस्रोत्पादनसूत्राणां चतुर्दिक्षु स्थितानां
मध्यलांछनपातादित्यर्धे त्यागाद्वसाष्टास्त्रतुत्यादयो दिति शेषः अष्टास्रोत्पादनाय परो विधिः

राम

तस्मिंश्चतुरश्रे मनिभाजिते सप्त विभक्ते प्रतिकोणं भागमपरिहार्य त्यादि भागद्वयप
रिवर्जनेन वा तद्दशांशं कुर्यात् तद्दैर्घ्यमष्टांशाद्यूर्ध्वे योजनं भागस्तु ब्रह्मस्थानान्मध्यप्र
देशात् परितो भ्रमेण वृत्तं तदा परिवर्तनेन लत्वं नयेत् अष्टाश्रिलोपक्रमेण वा वृत्तं तदा परिवर्तनेन ल
नयेत् वृत्तलोत्पादनाया विप्रकारान्तरम् अष्टाश्रमेव षोडशाश्रिण्योत्पादनपूर्वं द्वात्रिंशद
श्रिप्रदर्शनक्रमेण वा अश्रिलोपक्रमो भवेत् तत्र शिरोवृत्ताशिरोवर्तना प्रकारैकत्र्यादिभिरनेक
विधमकैवैकैव चतुर्विधत्वे काष्टांशाकस्य शिरसः योगावहांशान्तस्मिन्काष्टांशके चतुर्भिर्भा
जिते सति: प्रथमद्वितीयतृतीयचतुर्थभागभाग विवर्तनतो यथासंख्यं छत्राकाराश्चत्वारश्च
भेदा भवंति भिन्नफलश्चार्थे कुक्कुटांडं तु शिरसश्चतुर्थे भागपरिवर्तनेन तः त्रपुसाकृ
तिशिरस एव च प्रत्यागवर्मनात् तस्यैव मूर्ध्ने त्रिभागवर्तनेन बालचंद्रसंज्ञकम् हत्येवं स
प्तप्रकारायां शिरोवर्तनायां त्रिप्रकारेण विष्कंभभेदेन सहैकविंशति गुणितानि प्रागु
क्तानि यानि प्रति मासादनव नव लिंगानि साधारण विधाविति एतानि साधारणविधौ मो
क्षनिमित्तमर्चयित्वा देवप्रधानाः स्वस्वमात्मीयमभिमतं स्थानं प्राप्नुवन्ति तथान्यत्तमेति
दशादिग्गामन्यत्तमाया दिशः स्वाम्यसिद्धये लोकपाला चिते शान्त्येणं वा स्तंभनाय विद्वे
षादिनिमित्तं यथा लिंगमिति पूर्वेणेव संबंधः तत्कृत्त्वत अथ लोकपाललिंगानि चतुर्भि
र्येति अर्धपञ्चाङ्गचतुष्टयेन विष्कंभो स्यात्तत्र स्यभागे एवमायामे द्वादशधा कृत्वा तत्त्रिभागे
तस्योल्लंघ्यशांशं तदेकमवं सम लिंगस्यैव यदुक्तं श्रीमन्मतिसायरमेष्वरे स्योल्लंघ्य दैर्घ्यं

भाव० त्रिभागेन लिंगेस्यात्स्वेनः सम इति मध्यमष्टाष्टमादिवत् इति सोक्तलिंगोक्तवदित्यर्थः
चू० शास्वहत्ते चेति वृत्तेरुद्रभागः शास्वदेव किंत्वेतल्लिंगमैंद्र शास्त्रमर्दनाभिधानात् रुद्रशिरः
८ पूर्वपश्चिमयोर्द्वयेनद्वयेन सौम्ययाम्ययोरेकैकया एवमष्टिषट्केन च सप्तमस्थितम् पंच
भिः स्वर्थेति सार्धादेकादशविभक्तान्पंचभिरंशैस्त्वत्र स्रोविष्कंभः ब्रह्मभागादितिया
वत् मध्यशास्वहत्तेन्तु हीनशास्त्रात्मीयां दिशं समाश्रयल्लक्षितेनैकादशभाजितम् तद्व
क्ष्यमाणोपपन्नयाकृत्वोभयोः पार्श्वयोः त्रित्रिशानतनेन शकन्याकृति कुर्यात् नवांशेः
पंचभिरिति सार्धशब्दो त्राप्यपेक्ष्यः याम्यलिंगदैर्घ्यार्धं नवधाविभज्य तदंशैः पंचभिः सृष्टं
पंचभिः क्रोडमुरस्त्रिभिस्त्रिभिरंशैः पार्श्वद्वयम् श्रीमत्पिंगलामते नवांशार्धात्रिभिः
8 पक्षौ पंचभिः क्रोकुक्षुक्षुकंमिति इत्यर्थं विष्कंभेन लक्षितो ब्रह्मभागः सृष्टार्धं तु नवषड्
गशानतनात् न त्रपृष्ठक्रोडेन नवधाकृत्वा भागशानतनं कुर्यात् पार्श्वद्वयं च षोढाकृत्वा
भागशानतनेनैव पृष्ठपुतां क्रोडप्रदेशौ न्यून्यूनेनोत्तमाचभुजयोरिति भुजोपलक्षणं स्यात्ते पार्श्व
द्वये हत्तं तत्त्रिलोपेन कुर्यात् दशानामंशानां त्रयस्य त्रयस्य शानतनाद्दक्षमाणवद्दैर्घ्येन द
ष्टास्यामिति एतच्चमतिष्टाय श्रमभट्टारकः सर्वेषामेतयेशक्तिस्वगतवान् तथा सर्वज्ञ
तमहायकं योगमाशवान् शान्त्येयुवक्ष्यैति ब्रह्मभागो द्वाविंशति भागकल्पने पांचभि
र्यथा श्रेयस्य मध्यविष्णुभागोपि तथैव हत्तमस्येवं वक्ष्यमाणलक्षणा चाद्द स्याति स्वगोश
के सार्धभागमूत्तेरस्तिति इति सृष्टिमसप्तांशभाजितेसार्धभागपरिहारेण स्वक्षेत्राकारं ईशान

नै

दिशश्चाग्नेयदिशं यावत् पंच वायुदिक्कोणेनैऋतदिशं च यावत् पंचैव दशाश्रिमत्त्वास्य शिरोन्तु
तस्य पतेनवासौ परमेशपदे मोक्षाख्ये प्रमनि भिन्नं बंधनता उपलक्षणं यस्य तत्तथा वि
धेयो गंतानेचामवान् चतुर्भिरर्थैरिति अर्थात्सत्प्रांशचतुष्टयेन विष्कंभो वारुणे मध्यस्य
तुलक्षणं तत्रतन विधानात् प्राग्वदिति स्थितमेव शिरस्तस्य वालेंदुवन्मध्य त्रिभागव
र्तनेन पार्श्वे वैश्रवणपूजिते लिंग मेतेनाति दिशिति पार्श्वमेव मेवेति किंतु तयार्द्धं गुद
रम् कुर्यादिति विशेषः पंचभक्ताक्रिरमः सपादांशत्यागात् गदाशिरश्चेन तद्रूपयैवा
कृणापुनः शंभ्वर्थे पुष्पार्थे चेति प्रसंगादक्रमेणापि यात्तमेवोक्तं समभिः सार्धमासो
ऽशेरिति सार्धं द्वादशभाजितात्सप्तभिर्वायुपूजिते लिंगे विष्कंभो ब्रह्मभागनवांशकल्प
नया विहानितोऽष्टाश्रिः विष्णुभाजितो भवति रुद्रंद्र तभागस्त्वादिवत् आदौ लिंगवर्तनायां य
थोक्तं शिरश्चास्य कुत्रादन्यत्रयाणां कुक्कुटादीनां मध्याद्यदतिप्रीतं तत्कार्यम् शत्रुत्वावना
दौतत् कुर्यात् षड्भिरेकादशार्थैति एकादशभिरेव भाजितादर्धैः षड्भिर्भोगैरीशानपूजिते वि
ष्कल्लिः विष्कंभो ब्रह्मभागः ततो भव सत्याएकादशधाभाज्य पक्षयोरिति पार्श्वे विषये भागत्र
यस्य त्यागतोऽष्टाश्रं कुर्यात् उत्तरे शिरः स्यात्रैपार्श्वयोरश्रित्रयेण भूषितमस्य कार्यं शिरो
ग्रहे नवभिर्त्र्यंशावशेषिते उभयोः पार्श्वयोर्भागषट्के पातनात् कुक्कुटांडाकृतिः एव कु
क्कुटांड शिरोवर्तनायाश्च परः प्रकारः ज्ञानयोगीन यासाम्राज्यं राजराजेशिवं चैतेन सिद्धमिति

भाव०
पू०
४

मरोजमुकुलाकारमिति प्रजापतिविरचपूजितयोः लिंगयोर्लक्षणं तदाख्यायते ततः प्राजु
कुलक्षणो नैव तं किंपते किंतु प्राजापत्यस्य पद्ममुकुलाकारं शिरः कुर्य्यात् वैष्णवस्यतु सं
व्यक्तिचक्रपद्माभ्यां विहीनम् अथ सहस्रलिंगलक्षणम् तस्यैकादशभक्तेति तस्येति
सहस्रलिंगत्वेन चिकीर्षितं तस्याचो मेकादशभाजितानामुक्षायदिशा कृत्वा नेतरं रूपमेकं पूर्व
मवस्थाप्य तस्यामेव सहस्रसंख्यानवसंख्यात्मकं लिखित्वा एवमेकनवतिसंख्याके भागेः या
मूर्दिशात्तामध्ये समंततो भाजितां कुर्यात् इत्थं सहस्रमेकाधिकं लिंगानां भवति विषमेः गा
पादेरिति लिंगद्वयस्य मध्ये षड्भागे लिंगन्तु लिंगोपरि लिंगमेतेनन्यासेन तच्चूपचविहि
तं कुर्यात् नवेति यथारुचि इत्कं च प्राप्नोति सर्वकामात्मकमस्य च भेदसंख्यया पूर्वोक्तलिंग
समेव अथ पार्थिवलिंगविहृम् सम्यक्पुण्यफलवतीति महिषी घातिसम्यक्पूजयानया पु
ण्यफलवंतीं पुण्यकृतीं गंगादिका पुण्यक्षेत्रं चपुष्करप्रभासादि एतेभ्य उपहृत्य मृदा स
ग्राहिपिकिलद्रव्याणि माषबिल्वास्वत्थादीनि तेषु क्रिया विरचात्स्यापितया तत्सं विधाय
कृत्वेति वक्ष्यमाणेन संबंधः शिलाभ्ययेति शिलापट्टीवा प्रकरणोक्तन्यायेनैव सितया
मृदा ब्राह्मणस्यैव यावत्त्वाग्स्य यावनस्प्रस्येत्यर्थः तत्र यथारुचितम पक्वं वा शुष्कं वज्रले
पेन तु यात्मकेन सकालविशेषेण युक्तं कुर्यात् पक्वं वा यदि तत्र लिंगं कुर्वीत तदा ताम्रनाग
र्भ मिति स्वर्णमजंतं नाम्रं तस्य गर्भेत त्रिवेश्य म एतेषां स्वनामायत्तरैः रेयत्ला यवस्प्रद

१

५

स्थानमिति शोभनं सन्निवेशावत् प्रदीप्तं दीप्यति शाययुक्तं च यदि भवति तदाधिक्ये ऽपि न
दोषहेतुः स्यात् इति विशेषः चरणकप्रमाणाकरणोपपत्तिमाह ःहस्तमेवैकार्धाइतितस्मिन् सू
त्रे मरणावेकएवंगुणएवंरूपो बलवान् भवति येनसतास्वेदोषाभिभावितलिंगम् तथाचो
क्तम् येनपाषाणखंडस्य मूल्यमल्पं च सुधरा अनतस्मितमानस्यतेजस्स्वाहिजं मितं व
दयइतिः पूर्वं हस्तात्रं च हस्तांतं यावच्चैकेलिंगान्युक्तानि तत्र हस्तादधः नकुत्र चिद्दृश्यते
किमयं स्यायं प्रतिषेधः हस्तादूनं यथा अतएवाकरणायेव यदि कदाचित्तेन प्रमाणेनक
श्चिद्दृश्यमाणे न देवचनतोरौद्रकृत्यकरणाय कुर्यात् नत्वस्यप्रमादादो विषये निषेधः
हस्तादूनं यच्चैकेलं तत्प्रमादे स्थिरं चलं वानकार्यम् गृहस्यानीचस्तहेषु प्रियुः सम्पृद्धेः
सिद्ध्येनत्वेवनसम्पते तदेवमस्याकरणे प्राप्तं अतआह रौद्रेतदिति॥ रौद्रं भयप्रदं रौ
द्रेष्वेवाभिचारादिषु कार्येषु यदविहितं कार्या पिंडिकातस्याधिकं कुर्यात् तुक्ते पिंडिकाधिक
त्वेकियताप्रमाणेन तत् स्यात् अतएवाह भागद्वयेन तेष्विति बहुवचनपरामर्शात् एकवचनो
पलक्षितेषु रौद्रकृत्यविहितेषु सर्वेष्वेवलिंगेष्वयं विधिः भागद्वयेनाधोभागस्य पीठावटे गृहा
यांतदिति तथ्यवाकं हस्तादधोमानात्मके गृहायां देशदेशाधियोत्सादनाय स्थाप्यम वद्यमा
णविधिनादेवत्रपरिग्रहेकृतेसति नदेवगृहेराज्ञि किं दंडावति लोकपालशिरोरत्नवत्तेनास्त्रा
णेनानितत्र संगएवपूर्वमपेक्ष्य व्याख्यातानि परेष्वर्थेष्विति द्विप्रकारं यत्तन्त्रकं कुर्यं इभके
तदर्थमेतत् पूर्वोक्तं यदेशानं तत्परेष्वर्थेषु मोक्षादिषु अनंतरोक्तं रौद्रमत्तोयाहीनाम

चोच्यते नान्यसर्वान् कामान् स्फाटिकं मयपकृति स्थूलमणिश्चान्येव लोकसिद्धः अर्थमणिः
भा॰ वृ॰ स्पर्शो हराख्यः पाषाणविशेषः एताभ्यां यज्जातं लिंगमिति प्रकृतेन च तु ज्ञातयाय तथैव च पुलक
निर्मितं स्यमणिः स्यसिद्ध्यर्थे भुजंगमणेश्चकृतं देव्यादेवानां सर्वं धिन्यायाः सिद्ध्यत्वदर्थं
मरकतमयमारोग्यकामानां मितृतमणिर्दृष्टांतद्प्रसिद्धः तथा महावतो भिधानो रत्नायस्का
वृ० तश्चतद्विद्याप एव बोधव्याः तत्राणि च एतानि दृष्टसिद्धि निर्मितं तन्मंत्रजातीति नासामेवत्व
प्रसिद्धीनां यामंत्रजातयस्ता भिरेव ये संस्कारं तत्राणि ते संस्कृतं प्रतिष्ठितं तदिति गुणाद्व
१० न्द्वमिति परायामणिजातयो नो क्वास्तासां गुणानः फलमहमेयं सद्गुणायोगाक्षोभनफलमित्य
र्थः वर्णाभिधानेति विशेषशब्दो वर्णादीनां त्रयाणामपि संबध्यते तेन वर्णविशेषाभिधानात्
विशेषसंस्थानविशेषेभ्य श्चहेतुभ्योपि तद्विदाम्नाचार्येण फलमूह्यं पृथक्पीठं सपीठं वे
ति तत्र मणिरत्नजं नवांगुलाद्यूर्ध्वं न कार्यं प्रतिष्ठा समुत्तये त्वद्वादशांगुलमितिभेदः पुष्क
10 रत्नजं स्फाटिकं वापि त्र्यंगुलादेकांगुलं बुधः एकांगुलात्समारभ्य यावद्वै द्वादशांगुलमिति त
त्पृथक्पीठं तस्य त्रीण्यंगुलानि पीठिकागर्भे षट् च वर्गायां यदुक्तं भागद्वयेन तेषां त्रिभा
गः पिंडिकावृतइति तत्रास्तुक्तं पंचधा भाजितं लिंगं त्रिधावास्ते विभाजितं भागद्वयमध्येकं
न्युब्जेत स्यनिवेशयेत् भागद्वयं त्र्यंशं वापि समंतमं पिंडिकोपसंसतता विशेषः सपीठस्य त्र्यंग
ल एवाचोभागः प्रदर्शनीयः सिद्धार्थैवाचकाक प्रमाणमपि ज्ञेयं तद्यो न कृयात् स

१०

स्थानमिति शोभनं सन्निवेशावत् प्रदीप्तं दीप्यमानिषायथायुक्तं च यदि भवति तदाधिकोऽपि न
दोषहेतुः स्यात् इति विशेषः चरणकप्रमाणाकरणोपपत्तिमाह । स्तम्भैवैकार्थाः इति तस्मिन् स्त-
म्भे मरणावेक एवं गुणा एवं रूपो बलवान् भवति येन सता सर्वदोषाभिभावितं लिंगम् तथा चो-
क्तम् येन पाषाणखंडस्य मूल्यमल्यं च संयुतम् अनल्पमिति मानस्य तेजस्सत्त्वादिजं मितं बल-
दं यदि तत् ॥ पूर्वहस्तात् च हस्तान्तं यावत् केवलं लिंगान्युक्तानि तत्र हस्तादधः न कश्चित् दृश्यते
किमर्थमस्यायं प्रतिषेधः हस्तादूनं यथा स्यात् एवाकरणायैव यदि कदाचित्तेन प्रमाणेन क-
श्चिद्दृश्यमाणो न दोषवचनं तदा रौद्रकृत्यकरणाय कुर्यात् तन्नस्य प्रमादादौ विषये निषेधः
हस्तादूनं यत् केवलं तत्प्रमादे स्थिरं चलं वा न कार्यम् गृहस्थानां च मदहेषु प्रियः समृद्धेः
सिद्ध्ये न चैव न समस्यते तदेवमस्याकरणमाशंक्य अनन्याह रौद्रे तदिति ॥ रौद्रे भयप्रदे रौ-
द्रे च्चेवाभिचारादिषु कार्येषु एव विहितं काया पिंडिकां तस्याधिकं कुर्यात् नेक्ते पिंडिकाधिक-
त्वे कियत्तप्रमाणेन तत्स्यात् अत एवाह भागद्वयेन तेष्विति बहुवचनपरामर्शात् एकवचनो-
पलक्षितेषु रौद्रकृत्यविहितेषु सर्वेष्वेव लिंगेष्वयं विधिः भागद्वयेनाधो भागस्य पीठावटे गुहा-
यांतरिति तत्र चाकं हस्तादधो मानात्मकं गृहायां देशदेशाधियोत्सादनाय स्थाप्यम् वन्यमा-
र्गाविधिना देवत्रपरिग्रहे कृते सति न देवगृहे राजकिं दंडाविति लोकपालशिरोरक्तवर्तनात्स्त्रा-
णेन तानि तस्य संगए एव पूर्वमपेक्ष्य व्याख्यातानि परेष्वर्थेष्विति द्विप्रकारं यन्तल्कं कुर्य इडभुके
तदर्थमेतत् पूर्वोक्तं यदेशानं तत्परेष्वर्थेषु मोक्षादिषु अनंतरोक्ते रौद्रे मनोयाहीनाम

यथा मांसनाम्नाहीनमध्यमसिद्धिस्तुल्यो यावत् इति विशेषः एकद्वित्रिक्रमादिति लिंगमानात् कृ
त्यंशे शोडशांशे कृतीनां कार्याणां विकारमध्यायात्मकत्वेन षोडशसंख्यात्मकत्वात् यदाहुः
भा॰व॰ सांख्याः षोडशकस्तु विकार इति तस्मिन् षड्भाजिते सति तेषां षोडशभागषड्भागानां विनियो
गः अस्य भागान् स्पृशति एकं प्रथमभागे द्वौ विष्कंभभागे रुद्रभागे त्रय इत्येवं वक्ष्यमाणाध्याया
सू॰ यदोषनिवारणायैवं सार्धमंगलमधिकं हासे लिंगे दद्यात् निष्पत्त्यै यथ इत्यादि निष्पन्नार्थं ८५
यद्वेषेण शाणादिव्यापारः तत्र संगमे जिह्वावर्णगर्भे दर्दुरो मंडूको भवेदिति क्रिया गोधा
११ प्राणि विशेषः कृकलासः किंक्रियाणां पर्यायेण स्वप्रसिद्धः स्रोतुः मूषकः नृपतीगरुडा
गैकारात्मको जीवजीवकादिः तदभ्यंतरे हृष्यगित्यर्थः संकीर्णरूपमित्यनेकाकारम् रूपनि
ष्पत्तौ घटनापरिसमाप्तौ योनेः सिंधूरसंगतेनेत्यादि स्वाविद्धगर्भेन सिंधूरलेपं दत्वा परेहि बाल
नाय स्मिन् प्रदेशे सिंधूरं न चलति न च विद्यते गर्भ इति समुदायार्थः स्पामोदिता दिशा स्त्रो
तं कालीतिकायुधं तालेति हरितालं हयारातिः चित्यस्वमारकं करवीरमेव पत्याहरीतकी
पिशाचं च बहिर्डिकं पूर्वमपुक्तं वस्त्रमथाप्युक्तैव कंदस्य रणकंदादि सुदर्शना चक्रांका स्र
ल्लग्रबिलिकाफलानि रोही रुण्या जटा भूतजटा श्वा विकमिति गर्भिकानां सर्वं पित्तीरम् वा
ष्पस्तु तिनूष्मा प्रवाहः केशाः बुद्बुदसमूहः स्रंगबिंबं नवस्य माणानामाकारविशेषाणाम
वयवव्यक्तिः निष्पत्त्राववयव इति परिसमाप्तमभूत्तौ शासंस्तुते ग्रथेतरदशांतं वालत्व विह्म
वलोकनीयं सारसः पक्षिविशेषः शाकाद्यमिदं यतु भंगायास्त्वेत्यादि शब्देनान्याप्यवयवोपः

स्वयमेव वस्तु भोज्ञायते एतेन सर्वे देवशिष्ट्ये शब्दा इत्यर्थः अथ तादिन मस्ति कथं एकाकेति
कबंधः शिरोवर्जितः पुरुषः कं कोपि पतति विशेषः अन्ये च ये विकृत्ता गात्रे तेनैते ... नशब्द
ने अनामेयानश्व वर्णा एकात्मका आरु तान्येव ति वायुव्याय कारात्मका नशब्दाः मंगला मंगल
मिति लोके चामंगलमिति यत्र सिद्धं न नि सविषये यत्र वा मंगलत्वेन सिद्ध्ये नास्य मूल्य
रत्नलिंगैः समं पंच प्रकृतिलिंगमव्यक्तमुक्ता ऽनेनर मेतदुपसंहारः सर्वे केव्यक्तलिंगो
पक्रमो याह इति वृः शेलेति तदुद्देशात् शब्देव प्रोक्तेन लाघवार्थं चोद्देशशब्दः प्रयुज्य
ते अत्र चोद्देशात् इति तमिः तृतीयार्थे व्याख्येयः इति श्री भाव[illegible]अव्यक्तलिंगपटलः
[illegible] त्रिविधोन्मानकमित्यादि त्रिप्रकारमूर्ध्वमानमो वोन्मानम् यदाहुः
ऊर्ध्वमानं किलोन्मानमिति तद्युक्तस्य त्रिविधमतो विशेषितम् त्रिविधोन्मानकं व्यक्त
मिति वेमिति अंगुलमानमस्मादहारमानहस्तमानेन त्रिविधं प्रतिष्ठाप्यते इति अंगुलहा
रहस्तानां मानेन प्रतिमा त्रिधेति अंगुलमानमाह वस्त्रादिग्यदिति शास्त्रांतरोक्तमानकादं
गुलत्रयादन्यत्र मध्येपि व्यवस्था यदुक्तं प्रतिष्ठापारमेश्वरे विन्नैः समोदरस्थैः संस्थितैः
शुभैः यवानामष्टकेनैव अंगुलं ज्येष्ठमुच्यते सप्तभिर्मध्यमं प्रोक्तं षड्भिः कन्यसमिष्यते
तत्र वस्त्रसंख्यात्मकोंकः अथ मस्तवस्थाप्य तस्याग्रे पुनः दिक्संख्यात्मको निविष्यते
एवमष्टोत्तरशतसंख्यात्मकोंकः प्रयुज्यते तेभ्यो वस्त्रदिग्भ्यो रवित्याद्वादशादश
पात्तनात् द्वयमन्यत्र पणवतिचतुरशीत्यात्मके राशिद्वयमुत्पद्यते एवमात्मके पुराशि

षु प्रकृतिभूतेषु सत्स्वप्यागवदिति पूर्वं प्रासादगर्भमानेनाव्यक्तलिंगप्रसरे वाग्राशि यथाप
डुमादिनानि तथैवेहापीति अयमर्थः प्रथमप्रकृतिभूतादष्टोत्तरशतसंख्याकात्त्र्यंगु
भा॰ वृ॰ लं त्र्यंगुलात्तु पातनतः पंचाधिकशतप्रमाणमेकमुत्तममध्यमं द्व्याधिकशतमुत्तमकन्य
सं नवनवह्यंगुलमानात्मके मध्यमोत्तममेवमेव त्रीणि तैरेव षण्णवत्यान्तकान्याना
चू॰ नं नवत्र्यंगुलं मध्यमकन्यसं नवत्यंगुलं कन्यसज्येष्ठं सप्ताशीत्यंगुलं कन्यसमध्यममि
१२ त्येवं प्रकृतिस्थानीयेष्वत्रैषेणावान्तरषट्केन च समं नवत्र्यंगुलमायादनेनतरे मानांत
रे प्रासादमानेनेति वक्ष्यमाणप्रकारेण प्रासादमानेन यद्द्वारं तस्मिन्वह्निविभाजिते
त्रिभक्तेऽस्यार्थः भागं परिहृत्य शिष्टभागद्वयपरिमाणेन सपीठा चेत्कन्यसकन्यसा वेदवि
भाजिते तस्मिन्नेव द्वारे तथैव भागपरित्यागादवशेषिते भागत्रयात्मध्यममध्यमा राहु
12 केत्वाद्याग्रहानवा बाणे विभाजिते द्वारे भागत्यागादवशिष्टैरष्टभिरुत्तमोत्तमा इत्येवं प्रासा
दत्रयमुक्तं प्रासादद्वारमानेन प्रतिमामाने त्रयाणामुत्तमानां वक्ष्यमाणाभिधानानां नाये
विभागो ज्येष्ठेषु यथाप्रसक्तत्रिविधत्वेनेति निषेधस्य वक्ष्यमाणत्वात् तदवान्तरभेदापीति तदि
ति प्रकृतित्रयपरामर्शः तासां निकृष्टानां योऽसावान्तरभेदः सोऽपि मानषट्कप्रसिद्ध्या यथा
मानषट्कमंगुलमाने प्रतिमाविषयत्वमुक्तं तत्प्रसिद्धिरेवोक्ताद्यम् यथा प्रासादस्याव
द्यमानप्रमाणेन हि हस्तद्वारमानतो भागत्रयाद्भागपरित्यागेन द्वाविंशदंगुलैरेकाक
न्यसकन्यसा प्रकृतिर्भवति च तत्भागमानेनस्य भागत्यागात् षड्विंशदंगुला मध्यमम

१२

ध्यमा द्वितीया नवभागकल्पनया भासाष्टके नांगुलत्रिभागोन त्रिचत्वारिंशदंगुला ज्येष्ठ
ज्येष्ठात् तृतीया भवति तत्र ज्येष्ठज्येष्ठाया मूर्धो मध्यममध्यमायाश्चोर्ध्वं यदनेनरं तत्र
त्रयदानादिना ज्येष्ठकन्यसा मध्यमज्येष्ठेत्येतद्दर्भितयानात्मकं प्रतिमात्रयमन्यस्याप्य तत्रोम
ध्यममध्यमायाश्च यः कन्यसकन्यसायाश्चोर्ध्वं यदन्तरं तत्रा पि तथैव तत्तत्र यदाना
दिना मध्यमकन्यसा कन्यसज्येष्ठा कन्यसमध्यमेति त्रयमित्येवं तस्मान्नवाष्टके मकत्त्वका
गकल्पत्वकतीनां तिसृणां यान्युक्तान्यंगुलानि एवं भागकानि राशयः एवं प्रथमं ततोनुपात
नइति त्रैराशिकप्रदर्शितक्रमेणेत्यर्थः उत्तमेनानुपेणाष्टादशानामपि प्रासादानां द्वारमा
नतः प्रतिमामानस्य प्राप्तौ सत्यामयवादो मे वोदिधा मत्रयेणार्यं विभागो ज्येष्ठेषु पामपु
त्रिष्विति हस्तमानेन प्रतिमामानमाह पंचकान्तयइति त्रयः पंचकाः पंचदश हस्ता भवंति
हस्तादन्यत्रैव वदयमाणत्वात् तत्प्रमाणा कन्यसकन्यसा प्रतिमेति मानाति मौनाम विभा
गः तएवं पंचदशाद्विगुणास्त्रिंशत् मध्यममध्यमा त्रिगुणाश्च पंचचत्वारिंशत् ज्येष्ठज्येष्ठे
त्येतानि त्रिहस्ता हस्ताः प्रकृतिभूताः तास्वपि मागदर्शितो विधिः अंगुलमानद्वारमानप्रतिमा
सु इवावांतरभेदेन पानषट्कोपादानात्मकइत्यर्थः इदानीमुद्दिष्टप्रतिमामानानामन्य
तमस्यावयवसंपत्त्येंगुलेललणमायामादित्यादि याप्यसौ हस्तमानेन द्वारमानेन न
वांगुलमानेनापि विधाषणनवति रंगुलानि मध्यमोत्तमा तस्याः स्वाक्कायादष्टोत्तरशतभागक
ल्पनयांऽगुलं कल्पनीयं तेन च तस्यास्त्ववयवभागः तत्केचप्रीमत्किरणो यः कश्चिस्मति

भाव०
सू०
१४
13

पायानो नवभागविभाजितः तेषामेकस्य भागस्य द्वादशांशो गलत्वमनमिति व्यवहारा
द्यौगलादेः संज्ञान्तराणि विकल्पनदिति नस्यैव विकल्पमिति द्वितीय कलार्धमिति च
स्थानएवनद्विगुणं कलावरिमाणम् कलेव गोलकं युग्ममिति यावत् कलाष्टमशा
स्तारकमित्युच्यते तदपि द्विगुणं खंडं अंगलद्वयात्रिभागद्वयात्मकं खड्युग्ममिति तालं
नाम तालाद् यस्तत्पर्यायाः संप्रदायतो गुरुपारंपर्यात् देवः सदाशिव इत्यादि उत्त
ममेव विवृणुते तथोत्तमोत्तमं मानमहं तिः सदाशिवो देवः अनेनेशाद्या विद्येशा उत्तम
मध्यमम् कान्यादन्यत्र भोगमोक्षार्थिनामेतत् कामेश्वत्यधामायाधिकारे कलारो
योगिमेड इत्यादयो विद्येशा मध्यमोत्तममानाः तेऽतोऽप्यन्यदिति विष्णवादयः क
कन्यसज्येष्ठाः सर्वेऽनरलितेषां तदधो येऽतयाकन्यसत्वात् कन्यसं एवेति विकल्पतः
कन्यसमध्यमामित्यर्थः ततोप्यन्ते इत्यादि सोऽप्यधा स्वर्ध्या मध्ये सप्ततिमनुष्या इ
तियावत् मनुष्यगमलिंगाख्यमिति एतत्प्रमानमनुष्यगतम् लिंगाद्वं सदाशिवमहार
कस्येश्वरः पार्श्वे हृद्देशाचपरिवारत्वेन प्रतिष्ठाप्यते तदेवत्तत्रेत्यपरिवार
नाम प्रासादस्य सर्वे मेतन्मन्ते ज्येष्ठ ज्येष्ठमेव यतत्प्राह स्व भमितमिति यस्य
यावत्सर्वनिष्पत्ति तत्र तस्य प्रधानत्वात् उत्तमोत्तम लंबकत्वतः मौलिरष्टकला
इति मध्येकलाउच्छ्रायोयस्यासौ षोडशांगुलो मौलिः शिरोभूषणमेकको
टिश्चेकचंद्रकोटिः कार्या शिरः तत्र तेप्रतिष्ठापारमेश्वरादिद्रष्टव्याः ॥

शिरोमध्यस्य मौलेर्वान्तर्भावात् पृथगुपादानेन मू नयाप्यग्रे वक्ष्यति कर्णान्तरं सार्धं तालं भ्रूसू
त्राद्विगुणं गच्छेदिति ग्रीवे नत्र तुर्यान्तिरिश्यो स्तिमेषां वदनमुखं षट्कलं द्वादशाङ्गुलं त्रिलेत्रीणि ल
लाटनासाचिबुकप्रदेशात्मकानि हेत्राणि भागाः द्विकलानि यत्रश्चाह ललाटं द्विकलं तद्वन्नासाव
शप्रभाषणमिति ततो ग्रीवा कंठः द्विगोलका चतुरंगुलास्या ग्रीवायामूलाद्धृदयं च नाभिमंडलं चे
सेते द्वे जठरं च नाभेरधोभागः इत्येतानि त्रीणि तालमानानि कायाख्यानीति शेषः ज्येष्ठायाः परा
या विकृतिस्थानाय च स्थितिवृत्ते यित्वाद्वयं तत्त्रयोदशकलं षड्विंशत्यंगुले जानुपाल्ये द्वे द्वे गो
लके जंघे च एकादशकले द्वाविंशत्यंगुले गुल्को च चतुरंगुले चेत्येवमष्टोत्तरशतप्रमाणा त्रिका
पराख्यास प्रतिमा यदाह शतमष्टोत्तरं ह्येतदंगुलानां परानमतिरिति चित्रसूत्रे द्वे तत्प्रमाणका द
मः इत्युक्तापुनरुक्तम् अंगुलो नखस्तम्भः स्यान्मालव्यश्चतुरंगुलः शशको षडंगुले ही नो
रुचको द्वादशांगुले इति चित्रसूत्रे द्वैतत्प्रमाणं तत्र तु किरणादौ विचारुजंघोक्ता या मिभालकः
इत्युक्तं वा मानानन्तकलामेकामूर्ध्वांकायार्धे मितिविशेषः पार्श्वमानमाह द्विकलावर्जितारति
अंगुलचतुष्टयवर्जितः शंकुः त्रिभागः त्रिभागसहितोऽष्टावंगुलानि तिर्यक् पार्श्वमानेनायतन्
तस्य ललाटस्य भ्रूप्रदेशोऽंगुलेनासंस्पृष्टे भ्रुवौ अंगुलेकार्यौ सोल्यासां गुलमानेन मध्यप्रदे
शे अस्याय्येत प्रदेशयोस्तु ततोऽपि पादमानेन हीनेयवार्धप्रमाणके अनएव शिते नीत्वा ग्रे नेत्रे प्रति
णिर्द्व्यंगुले पार्श्वतः अंगुलद्व्यंशेन चानतम् तयोस्तथा समस्वराय वस्तद्वन्तु सेपूर्वापरान्तो ययो
स्तत एवमन्योन्यस्य तनिभं स्वचतयोर्योगरन्त्यर्थे रूपतोवत्यमानोनयवासः दृष्टुनी मध्य इत्यतः

भाव० चू० १४

परिमाणात्र्यतात्मकप्रमाणास्यं च मोक्षेणज्योतींषि इति तारांतरे हि तेक्षणे मध्यप्रदेशेन्द्रियवाहस्पृ
शीर्षं गलप्रमाणाके प्रकृत्या स्वभावतः सौम्यप्रतिमाविषयत्वात् यदुक्तं विश्वसत्त्वे नेत्रे मत्स्योद
राकारे निर्विकारस्य शाम्यत इति अर्थभेदान्नेत्रभेदानाह चापमुत्पलपत्रमित्यादिनाश्रिवहूवेका
भवद्विकेरिति नवानामेकाधिकाद्दशभिरितियावदेव यथासंख्येन त्रिभिः सर्वैरेव द्वैर्यवैः कृतवि
स्तारं चापाभिधानेनैवं योगिनो विधेयं यदुक्तं नेत्रेषु चापाकारं भवेन्नेत्रं योगमूर्ति निरीक्षणमि
ति षड्भिर्यवैरुत्पलपत्राभं कामिनां यदुक्तम् नेत्रमुत्पलपत्राभं यत्रयुक्तं कामिनां सदेति नवभिस्तु
पमाभं क्रुद्धस्य कार्यम् दशभिः शारं नेत्रमिति यदाह नवैकाभ्यधिकैर्दशभिरितियावत् वि
रहस्वेष्वक्तं शारात्कृति षष्ठे च नेत्रे तद्भवेत्तयवाद्दशेति इत्यस्य तत्र गण्यमाह समासौम्येत्यादि पतासांच
लक्षणं नाट्यादिशास्त्रतो भरतादेर्ज्ञेयं नीयात् यदिवानुभवतो ज्ञात्वा यतो रसभावानुरूपेणेव
सौम्यप्रतिमाविषये विनियोगः यदुक्तं विष्णुसत्त्वे समासाद्विर्विकारस्य इत्यस्य नित्यशः रौद्री
रौद्रस्वभावस्य ग्रस्तकामस्युरेणुषः सैवाविष्कृतकोपस्य विरक्तास्यादिषयंपते शांतस्याधे
ध्रुवं स्यान्नात्युत्ताल्यावलीमता विह्वलस्य परिम्लानाकामिनः शामविक्रमा संतापिनः प्रकर्तव्या
हृषिता क्रुद्धिविनासदा ध्यानात्मकस्य मतः कार्या व प्रकुलाकृतिः मुकुलेव प्रमृद्दुस्य प्रमत्तस्य त
विघूर्णा ईर्ष्याधिकेकरः कार्येः कृपणस्याकुलस्य च सप्रहासा च हसतः साम्यावरुदतः सतः
सैव कार्या विपर्यस्ततारा जीवितमुज्झतः गर्वितस्य च कर्तव्या दृष्टिः साचीकृता सदा कलुषा
वेदनार्तस्य मंदाया ग्राहतौजसः सविस्मया विस्मयिनः प्रसन्नैव प्रसीदतः स्निग्धा स्निग्ध

15

४

भावस्य विष्णुस्त्रासंयतात्मनः सौम्यैव सर्वदेवानां सानुकंपा च शस्यते सव्रीडा व्रीडितस्यैव
सोत्कंठा प्रयतः प्रियाम् कार्य्यार्थे दृष्टतारादृष्टिस्त्राम सुखभोजिनः पर्य्यंतरक्ता कर्तव्या
सतिरैव च नस्मृतः सेर्ष्यस्य कातरा कार्य्या दीना कार्य्या सुहावतः नुत्रोल सोद्वेगा कार्य्या
दीना कार्य्या तथैव च दृष्टिः प्रसन्ना दमस्य मंडलेति एतासां मध्यात्सौम्यानुकंपा चेति दृष्टि
द्वयम् उक्ता देवताविषये नान्याः कार्य्याः यदुक्तं तत्रैव फलतो ध्याः योगतत्स्मानदीनपर्य्यस्तता
रुकाः रौद्र तुल्यव्यया विष्टविजिस्ता स्तुपरिकृत्ताः मंदानुशासम्प्रमत्तयोरदृष्टयो या विगर्हिताः ग
तयाममय भयोद्वेग दुर्भिक्षापातविभ्रमान् कुर्युरेताः कृतामोहाद्देवतानामशं सयम् तस्मा
देतानकर्तव्याः कथंचिद विधीमतेति इत्यप्रासंगिकं दृष्टीनां लक्षणमुक्तं प्रकृतमभिधी
यते पुनः किलोक्तितेति पुरः अग्ये सांगुलो क्रिनाना सा कार्य्या पार्श्वद्वयप्रदेशे तु सैव कला
यवाधिका समूलेभ्यः निकटदेशेनारकमानेन न्यूना तयोः समूलश्रोत्रयोरंतरं तु पातक्रमेण
न्यूना नासापुटे तु मूलप्रदेशे तारा प्रमाणे के कला त्रिभाग समेता दैर्घ्येण तु ह्रासः पूर्ववदेव क्र
मतः अपांगमलिकर्णमध्ये तेदे चतुरंगुलमानेन कर्णौ च शब्दादिगोलकौ चतुरंगुलोदे
ग्योत् यवाधिकास्त्व लपांगमानादि विशेषः दैर्घ्यादर्धेन विस्तीर्णौ श्रवणौ तयोर्वृत्तौ नुवृत्तः प
रिवेशो ऽङ्गुलचतुर्भागेन शाष्कुल्यौ च शब्द त्यादांगुलीप्रमाणेन शाष्कुलीकर्णाभ्यंतरे सुषि
रपरिवेशः खल्वंकर्णसुषिरस्य बहिः परिवेशः अंगुलं चांगुले द्वेऽग्र गुले खल्वमित्यर्थः ग
खल्वाधनुच्चतमेदेशः पाकुनी शब्देनोच्यते सांगुलार्धेन कार्य्या खल्वस्यैव निकटे अपांगप

र्ध्यते स्वर्गल्पप्रविशन्निवृत्तस्यते योऽवयवः सन्नटकाख्यः तौ प्रत्येकमंगुलमंगुलं पार्श्वयोः हनुकौ
तयोः कर्णयोः परिमण्डलेपाशा विस्तुच्यते तौ यथा शोभनौ भवेतां यथार्हेण च भूषणेन
भाव० स्वलंकरणेन च व्याप्नौ कर्णस्य बुध्नप्रदेशा चिबुकाधो यदंतरं तस्य हनुरिति व्यपदेशः तावुभौ
षडंगुलौ तयोर्हन्वोरेव संस्थानं संधिप्रदेशः सदंगुलो भवेत् गंडयोर्यन्मंडलं तन्नाम्नापि गोलकं
सू० द्व्यंगुलमानं तच्चांतरनीचन्नास्युन्नतं नापि नतमसममेव सुशोभनं स्यात् अस्य प्रदेशावनुद्व्यंगुलं तु
दशांशेनेत्यायामसमानस्यांशांशेन वांगुलेन विस्तृतम् स्वव्याप्तमविकृतं स्यात् तच्चांगुलमधरो
१५ दुष्टोऽर्धांगुलम् अंगुलार्धेनोत्तरोष्ठः पादेनाधस्तनस्योत्तरोष्ठमानस्य चतुर्भागेन गोजीनाम्या
उत्तरोष्ठस्य च मध्ये गर्तोकाकाररेखेति प्रसिद्धा सृक्किणीशब्देनास्य पर्यायतावुच्यते तत्रतदेवगोजी
प्रमाणमेव अधो गोजीया उत्तरोष्ठस्य मध्ये चिबुकाधरयोर्मध्यप्रदेशः सा गोजीप्रमाणतो द्विगु
णा सृक्वं सूत्रमाह सृक्विणोदेश्चास्य पर्यायेते तयाज्योतिषीतारांशचाप्रान्तन्मध्यपञ्चमारिके
तिपयोर्लोके प्रसिद्धिस्तेपतेच समेसूत्राद्दानात्समसूत्रेके कार्य्ये इत्यर्थः कवितावत्सो नासावंश
निकटे मध्यके नासार्धेशार्धप्रमाणेन तयोस्तयानासापुटयोः समसूत्रम् भूगर्भस्य नामि
कायां तस्यां चिबुकस्याप्यास्यायस्यावयवो यः तेत्रयः समसूत्रकाः कार्याः कर्णयोरंतरं मध्यशिरो
प्रतिमानं द्विशाष्टादशांगुलम् एतदेव प्रमाणं द्विगुणं षट्त्रिंशदंगुला विश्रुतः ख्यातः स्वव
टुः कृकाटिकायां गर्ते स्तम्पर्य्यन्तेयावग्रीवा विष्कंभमानेनाष्टावंगुला विस्तीर्णा नाह स्याप्यास्त
लोद्विगुणा इति च तु विंशत्यंगुलानि तथा तदेवाग्रे स्फुटीकरिष्यति सर्वत्र त्रिगुणो नाहः ।

इत्यादिना स्कंधः षडंगुलो दैर्घ्यात् तस्य स्कंधस्य प्रांते वेष्टनं दोः षोडशांगुलानि बाहुवस्तु
कलौ षोडशांगुलौ उपबाहुश्चांककलौ चाष्टादशांगुलप्रमाणौ संधिस्तनयोरेव बाहूपबाह्वोरंध्रे
नरेऽस्य कोष्ठकप्रदेशः सोपि तद्वदिति तावत्प्रमाणं षडंगुलमेव तत्र हस्तमध्यं तद्दैर्घ्यात्सप्तांगु
लानि ध्येकचणार्धेनः पंचांगुलं मध्यात् तद्वदिति मध्यमायामंगुलिः सार्धपंचांगुलैव तर्जन्यना
मिके अंगुष्ठसमीपे याऽंगुलिः सा तर्जनी मध्याकनिष्ठकयोर्मध्ये त्वनामिका मे उभे तर्जन्यना
मिके मध्यमायाः प्रमाणतो वांगुलेनोने सार्धचतुरंगुले तानयोः प्रमाणतो गुलेनोनाकन्य सा
सार्धत्र्यंगुले त्यर्थः तर्जनीमूलस्याथांगुलत्रयेणांगुष्ठ उक्तित इति स्थितकार्यः तर्जनी पर्व
णस्सपादपद्मस्पर्शी चतुर्भागस्थानेयः स्मृतानि सच पर्वद्वयलक्षितः पर्वमानान्याह मध्यमा
याः प्रथमं पर्व यवोनाकला यवोनमंगुलद्वयं द्वियवोनामेव कला मध्यमम् अपरं त्वनीयं तु
यवाधिकमंगुलमित्यर्थः तर्जन्यनामिकांगुल्योर्द्वयोः प्रतिपर्वं दशमांशं दशमांशवर्जं पि
त्वात्तेच तर्जन्यनामिके त्रिपर्वके इति पर्वत्रययुक्ते कनिष्ठकायाः पर्वाणि त्रीण्येवांगुलसामा
न्यात् तानि चानामापर्वतानन्तस्य तु यांशेनेतिनोनानि प्रांतपर्वणामवस्थांतरगता नायाः
कार्याः सैवनैव वक्रमेणांगुलीनां नाहमाह मूले मध्यायानाहः सार्धकलस्त्र्यंगुलः मध्ये च त
स्याः सा वानेव किं त्वेकेन यवेनोनः यवत्रयविवर्जितस्य प्रांते पर्यन्ते तदन्यासु त्वायमनुक्रमः
प्रथमस्य यथा मध्यप्रमाणतो दशमांशेनोनानाहस्तायति स्तर्ज्येव च दशमांशेन नाहो तर्जन्यना
मिकयोः नाभ्यामध्यंगुलोनाययाकन्या सा यायास्तायतिस्तथैव नाहो पितत्र तत्र तत्रएवांगुष्ठस्य

मूले उत्पत्तिप्रदेशे षडंगुलो नाहः ततः पृष्ठे संधिप्रदेशे तु प्रपूर्वे प्रारंभे पंचांगुलमध्ये च पर्वणोम
ध्ये चतुरंगुलः किंचित्कार्श्यात् यथाकस्य सपर्वद्वयस्यैव यथाधिकस्य तु रंगुलः तदग्रतो हीन इति
भाव० यथाक्रमे हीनः बाहुमूले स्कंधसंधौ तु प्रदेशे यवोनास्तिस्रः कलाः षडंगुलानि विष्कंभः बाहू
ते उपबाहुसमीपे प्रागग्रको विष्कंभो यवत्रयहीनः पंचांगुलः उपबाहुसमीपे विष्कंभः चतुरंगुलो
चू० मणिबंधप्रदेशे मध्ये क्रमेणानुगतः विष्कंभमानाद्विगुणा वा वृत्तिः नाह एवं कंठप्रदेशस्याधः
स्तनकक्षौ द्वादशांगुलान्यतिक्रम्य चूचुकौ स्तनमुखे समतदंतराविति तयोरंतरं षट्कलमेवे
१६ वं त्रिकोणाकारेण तत्र सूत्रप्रमाणं सिद्ध्यति पक्षौ पार्श्वप्रदेशे तु षडंगुलो चूचुकयोर्मंडलं वृद्धि
द्धियवम् उभयपार्श्वाभ्यां यवचतुष्केन मंडलमध्ये यवप्रमाणकमेव विष्कंभो यथर्पचात्मको
भवत्येव नाभिप्रदेशे विस्तारो विष्कंभ एवाष्टादशांगुलानि नाभेरधः एकविंशत्यंगुला वितस्तिस्त
16 तस्य पश्च्यार्ध्यंगुलानि तस्य प्रारंभाधोवृषणो ह्यंगुलो कार्ध्या प्रजननस्य मूलप्रदेशे
द्व्यंगुला विष्कंभः तस्य पुनरग्रे त्र्यंगुलं त्रिभागसहितं मेद्रं सर्वत्र त्रिगुणाद्रव्योत्सर्गिको
विधिः कर्णयोर्यथावादावपि उपसर्गप्राप्तस्य त्रिगुणानाहस्याप्यपवादः कर्णयोर्यथा हि किंचिनेति
ग्रंथतात्पर्यावगमात् कर्णादीनां नाहमानेनोपपद्यते इति ऊरू प्राग्विभिः प्रारंभस्य निर्द्ध
दशांगुल विष्कंभो पल्लविततोऽन्यथा तु पादन्ताऽनुक्रमेण यावद्दवं ते जानुमूले तत्र विस्ता
रः षडंगुलः जंघामूले चलशस्थान् जंघाग्रप्रदेशे तालार्थे नैव विकृतिः जानुयष्टिप्रदेशे
एतदेव प्रमाणं किंतु कलयाप्याधिकं गुल्फस्य तालार्धस्य तयोरंगुलपादेन यवद्वयात्मकेनवा

शिव
१६

धिकंचकार्य्यमेव तत्रांगुलान्यष्टौयवद्वयंचविस्तृतेः प्रमाणंत्रिगुणंस्यादूतिरितिशूर्ध्वकारानु
वादः मध्येजंघायालवांकुकराव्ययायस्येह लोकप्रसिद्धिः तत्रत्रयोदशकलाषड्विंशतिरं
गुलास्यादूर्ध्विस्त्रिगुणसमेतपरिधिरिणतेहि ह तहिनाधुरजंघायाप्य गुल्फप्रदेशेतदधिविति
त्रयोदशभिरंगुलैस्सत्रिभागइति नाहत्रिभागेनविस्तृतमितिरितिस्थितमेव चतुर्दशांगुलाया
मोपादौपार्ष्णीखुरैकद्वितययोर्लोकः तेचचतुरंगुलेविस्तारतः पादौमूलप्रदेशेगुल्फास्यायः
पंचांगुलविस्तृतौपुरः अंगुलीनामुन्नत्रिस्थानसमीपम् षडंगुलौस्थितौ ततः ततः सपाद
ध्यंगुलः अंगुष्ठः कार्य्यः तन्निकटेअंगुलिः साप्रदेशिनीतिप्रसिद्धा साचार्धांगुलमानामध्य
नमानातद्वाधिकाकार्य्यातस्याः सकाशामादौकिंनाष्ठतुर्भागेनचतुर्भागेनतु ह्निताः शेषा
इतिव्याचष्टे तस्यचष्वचतुर्भागेनउज्झिताः समयपप्रमाणाः कन्यसाभवेदिति तदास्तंताव
न्महापुरुषप्रतिमा अप्पदादिचरणोपंचांगुलद्वयेनाधिकेनकन्यसाद्रष्यते अतः पूर्वव्या
ख्यापुनक्ता उक्तंच प्रतिष्ठासमुच्चये किंचिद्धीनोप्रदेशिनीषोडशांशविहीनाः स्युरन्याइतिपा
दांगुष्ठस्यमूलेनाहः पंचांगुलानि मध्येत्वंगुलेनवर्जितास्तावानेव अग्रेचसार्धानिचत्वार्य्यं
गुलानियथायथंप्रान्तपर्य्यन्ते यावद्धीनः क्रमतस्त्वहीनतरः तज्जन्यानाहोमूलेयंगुलः कं
निकटेद्व्यंगुलः पुरश्वास्ययवाधिकमंगुलद्वयं अन्यासामप्यंपरिभोग स्तुतिः कार्य्या अयमर्थः
तर्जनीप्रोक्तनाहमारभ्यानुसांतिमरुगंगनाहवत्सुभागवस्नुभागपरित्यः कार्य्यः तलामूले
उत्थत्रिस्थानेनिम्नानताः प्रासंते पुरतश्चकिंचिदुन्नतश्चान्यथ्ये ग्रानुक्रमंगोपीप्तादियनदपिय

भाव०

चू० १८

17

घाक्षोभं कुर्य्यात् यथोक्तं प्रतिष्ठापारमेश्वरे रोमाणिदं तिके शास्त्रतयादं तमस्तु त्रलिः संधयथा
पिपत्राणि यथा शोभा निकारयेदिति मानं विष्कंभलक्षणमुन्मानमुच्यते परिमाणं नाहात्म
कं मतः प्रकृतिः प्रोक्ता मानतो हीनमधिकं वा न कुर्य्यात् यतस्तच्छोभनं फलं भवेत् ईषन्मानात्तु
नाट्यन्नप्रशरीराणां तथार्थेन च परिवर्तित शरीराणां क्रियाविधौ काम्यविधाने निविष्टानामुपविष्ट
नां तथार्थौ स्थितानां यस्मान्नेतद्दत्तान्निकल्पयेत् भोगमोक्षसिद्धिप्रदान्निकमतोनतन्मानमिति
यथोक्तं तथैव तत्प्रमाणं संपन्न सर्वावयवसुंदरी प्रशालाप्रतिमा ज्ञेया यत्नोन्यासान प्रशस्यते निष्प
धे गतरिक्ता व्यंग्यसाचीकृतकमेव च कायागतं च सर्वाव्यं भिन्निकं वा धेभिन्निकमन्दित्यकं च व
राहुग्रस्ता नकं तव यो दिति मिति अथ यन्त्रे प्रतिमामाह यवाधिकेत्यादि सर्वासां प्रतिमानां परं प्र
तिमां मध्ये विकृत्य च यो यवषोकार्य्यौ यवाधिक इति नासाया उन्नेया द्व्यंगहीना च सम्यक् वैपुल्यकृते
तद्यथा मुखालिस्थान दिशा कला मासाया नामेव मुख्यो ऽर्थस्याधिकार्थे तथैव वदयात् त्रिमिथ
वे द्विभागोनेरिति वक्तव्यो यवद्वयेनाधिके देव्या श्लोचने तदर्थाधिके वैपुल्ये च तत्सयवद्वयस्यार्ध
मेकेन यवेनाधिकं वैपुल्यं यवयोः स्कंधपुंसकलयान्यूनं चतुर्दशांगुलं कार्य्यम् द्व्यंप्रतिमायां निरो
लकस्योक्तत्वात् ग्रीवाया विष्कंभाद्वेगुलं गृहीत्वा तद्देवयथानुरूपं पादयोः पृष्ठे स्फिक्षिवृद्धे देयं
द्व्यंगुल्यं स्त्रीप्रतिमायां तत्त्वंगितात्य क्रिरपि भवति श्रीमन्वैरिकेप्पारमनेपि स्त्रियः ऊर्ध्वान्तु तन्व
य इति अंगुल्यग्रसर्वाः तुंप्रमाणतो विष्कंभात् यापृथ्याया मात्राहतस्त्र सप्तभागेनोनाः कार्य्याः
जंघाया मत ऊर्ध्वतया मतस्क्षोभयस्मात्कला विवर्ज्जे तथा कटिस्त्रविगतकलातस्याः पार्श्वम

शिव०

१८

ध्यं चेति च शब्दाद्धिंगतकलंकयोन्तमभयं तत्पार्श्वमध्यात्मकं कार्य्यं एतेन कलात्रयेण नन्द
नहेयं वन्नमिति मेमसलप्रविवर्त्तलं कार्य्यं यद्द्वैतमेव तलेनोरुजंघाजघनाधिक इति अग्र
मयोवटवृत्तः तत्सत्राकृतिगुह्यम् सर्वशोभावच्चकृतम् मदिष्टवं भवमीति शेषः अथवामनाग
रोर्दं द्वेति दोर्दण्डौ बाहू पवबाहू आत्मकौ तन्मध्यात्कलात्रयमपास्य वत्सः प्रदेशे तेन मानेन वैपुल्यम
स्याद्यं हस्तपादेभ्यो दैर्घ्य द्विषाचलयोः पाशेगृहीत्वा तत्समारोण वृद्धिः शिरस्तिष्ठान्ते तथा हिताः
जंघोर्वोर्दैर्घ्याद्धेन तन्मध्ये स्वपुरुषं विनलिद्धयं च येषाम् उन्मानेनाधिक्ये तन्नाभि स्फिजो च तथा
पार्श्वौ कटिदेशाश्च यथानुसारेण येषां वामनवपुषाम् अथ कुब्जाकृतयः हस्तानो ह्रस्व तथा हि
हृदयमनायामात्कलाद्वयमपास्य पृष्ठावत्समोदेयम् नाभि पृष्ठयोर्मध्यात्कलामपास्य तेन मा
नेनकृतं पृष्ठप्रदेशे समग्रमेकं कुब्जालांकनेयेषां एवं कुब्जाभवंति ये चान्ये इति अन्ये च खंजादयो
हीनाधिकवपुषस्तान्वलोकतो ज्ञात्वा कुर्यादिति अथ गरुडकाः कलार्धेनेत्यादि कलार्धमग
ले प्रत्येकस्मात्स्वाद्दैर्घ्यगृहीत्वा तेन विवर्धितः पार्श्वद्वयविष्कंभ स्तयोरस्थिनाभौ च मन्त्र्दित येनाष्ट
विंशत्याविष्कंभो जठरे येषां मनुप्राक्सस्यचतुर्दश संख्यावाचकत्वात् एकविंशत्यंगुल विष्कंभजठ
ठरे रुद्रप्रतिमायाउक्तः एतेषांतु अष्टाविंशत्यंगुलः गदीत्यादि वैश्रवणोन्त्यानो नरवाहनइ
त्यर्थः अथवेतालः जंघेविति जंघयो ऊर्वयोश्च तथा भुजयो विष्कंभमानान्स्वद्वांगं गृहीत्वा तस्मि
लतत्प्रदेशेष्वतावत्परिमाणमेवदेयादेयम् विकृतं चास्यव्याननेषां कर्तव्यम् अन्तु वर्तकादन्यत्तु

चराः अथ भैरवप्रतिमालक्षणम् वक्त्रमित्यादि मुखमष्टकलं षोडशांगुलानि मुखं समंततश्चा
रुनयनं च सक्रोधनया यदुक्तं चित्रशास्त्रे क्रुद्धस्य वदनं तस्य शराकारं तु लोचनमिति शरेत्वं चोक्तमे
भाव० व अन्यत्र महत्तास्यकम् व्यात्तास्यम् व्यात्तं चांगुलैस्त्रिभिः कुर्यात् यदुक्तं त्र्यंगुलं व्यात्तमिति मुंडैर्नै
रशिरोभिरहितानां सर्पेणांचंडेण चालिकृतमस्तकम् भैरवनाथस्येति प्रकीर्तितम् वक्षस्थाष्टप्रकु
सू० तान्मानात्षडंगुलाधिकम् कटिरपि दशभिरंगुलैरधिका ऊर्वोर्वैपुल्यं चतुरंगुलाधिकम् जानुपार्श्वो
यो कुहूकाविहप्रसिद्धिः तेद्व्यंगुलाधिके कार्ये इति योग्यम् जंघामध्यप्रदेशे तेत्वर्धकलाष्टवृद्धेः इ
१८ ति अंगुलविवर्धिते जंघाग्रे गुल्फनिकटे वृद्धिस्त्रिभागतः इत्यंगुले नत्यर्थः पादौ किंचिद्दीर्घौ लोक
गुह्यतो बाहुमूले स्कंधबुध्ने कलाधिकाव् अंगुलद्वयाधिकौ भुवबाहू च शब्दस्तथा वक्रावेव पर्यंते मणि
बंधप्रदेशे अनुपाततो ऽनुक्रमेण संसिद्धौ प्रसिद्धौ अंगुलमानेन तदेष्टे निर्यातेविते च तौ द्वौ स्थ
18 नद्वयः कुर्यात् महत्तास्थूले न च समस्त्रिपः महासुरो येन तादृक् सष्टमन्यत् पंचमात्रेत्यादि ।
महेशानाविरेश्वराहरवद्दशबाहवइति सदाशिवभट्टारक स्वनोक्तायेदशबाहवस्तेष्वनेनैव वि
धायकवाक्येन कार्याः विमान इति गणगणेशः स्कंद इत्यादि शिखी मयूरः वृषो वत्समालावृषभा
कारस्त्रहोहिकार्यः भृंगीश्च छिप्रायशरीरः सिंहारूढा अस्वता गौरी गणेशः गणपतिः वामना
कारेणगजाननश्च स्वदंष्ट्राधरो हितइत्यभिमतप्रदः अभयकरइति चतुर्थो हस्तो स्यानयाभिनयेन
यत्न विद्यादिहष्टम् अंगुष्ठमात्र प्रमुखा विद्येश्वरास्तथा पानभवास्तेसर्वे ध्वानेतेशादिनामष्टानां वि
द्यामहेश्वरादीनां मन्त्रकारेणकार्याः लोकपालगणाधिका इति तदधिष्ठात्रेण सहस्राक्षेण इंद्रोदे

वद्धनः कार्य्यः मेषो दारुकलदातृहो वह्निः शक्तिहस्तः यमः शारनेत्रो दंडहस्तश्च कार्य्यः महि
षारूढः पाशधारी कालस्तद्वदिति शारनेत्रः शाक्रोधत्वात् दिग्वाससा नग्नः सपरिकर इति पितृपरि
वृत्तः नैव पितरः दर्भे विष्टराएव पञ्चालदासीनाः पिंडसहिताः पात्रसहिताश्च कार्य्याः व्याधयश्च
राजयक्ष्माद्याः कालसहचारात् एव कालस्य परिवारत्वेन क्रियन्ते करालास्य भीषणाउग्रदर्शनश्च
कार्य्यो निरृतिः पाशधारी वरुणो यादोवृत इति कूर्ममकरकच्छपमकरादयो ये जलचरास्तैर्वृतः स्वगा
मनः कुशहस्तश्च सदागतिरिति वायुः कुटिलभ्रूः सुगात्राकार्य्यः रुद्रसखेति वैश्रवणः उक्तं च
पुंगदी वैश्रवणः इत्यादिना यत्तल्लक्षणं प्रसंगसमये सच यक्षानुगः इति यक्षपरिवारः नागोपवी
तेति भगवान्रुद्रश्च विशेषोक्तायुधभुजस्तु कायुधेपि नानागणसमावृत इति अनेकाकारग
णावृत इति तथाह महाभारतादौ भगवान्व्यासमुनिः वामना जटिला मुंडा ह्रस्वग्रीवा महोदराः महो
त्साहा महाकाया महाकर्णास्तथापरे आननैर्विकृतैः पादैः पार्थवेषैश्च वैकृतैः ईदृशैश्च महादेवः पू
ज्यमानो गणैः सह इति पद्मासन इति पद्मासनस्य इति वैकल्पिको भेदः कदाचिद्वृषभारूढो यद्वा प
द्मासनस्थितः अर्धचंद्रो ख्येन वा मन भेदेनावस्थितः पद्मार्धचंद्रासनलक्षणम् श्रीमत्किरणो
क्ते व्यस्तौ ह्रस्वौ तथान्योन्यपादमेकं तथेतरम् पद्ममेकं समाख्यातमर्धचंद्रमतः परम् तद्वत्पादतलेक्षि
प्तांहतलान्योन्यसंस्थितम् अर्धचंद्रं भवेदेवमिति कूर्च इति श्मश्रु कुशादिभिः दित्यादिग्रहणात् प
वित्रालंकृतत्वं भ्रूदिति ब्रह्मा कार्य्यः श्रीकंठनाथो विशेषोक्ताकारो वृषभस्थितश्च अर्धनारीश्वरवपुर्वेति
विकल्पार्थः अथवा दिग्वासाः नग्नः ऊर्ध्वलिंगधारी यो देवदारुवनेप्रविष्टः कृपत इत्याशयः यदिवा

नाट्यमयः क्रियते तदानीमप्सरआदिसर्ववाद्यपरिकरयुक्तस्य कार्य्यः यद्वा शंकरनारायणमूर्त्ति
त्वेन कुर्य्यात्ति अथैतत्पत्तस्यपक्ष उत्संगगतो वेति कार्यः नारायणसमभेवेतो सहितावुभौ सर्वकामा
मयैश्च्या वित्यर्थः विष्णुश्चांगेकवक्त्रो द्विवक्त्रश्चतुर्वक्त्रो वा कार्य्यः खगेशो गरुडस्तत्स्थो जलशायी
भा०व० वा क्रियते तदानीं श्रियाभुक्तो भोगिनि शेषभट्टारके तल्पभूतपर्य्यंककृतस्थितिः कार्य्यः अन्यच्चा ।
नाभितटकंजयन्मंनवारूढेन पितामहेन समन्वितः मत्स्य इति कृत्यतः कार्य्यादेशात्पुराणपु
पृ० रुषो मत्स्यः कूर्मो वा वराहो वा भवति यावत्कल्की वा भवति तत्र च भगवत्तो लेशांत्संलेपततो लक्ष
णं मात्रावसरश्रुयते नाम्नाप्रादुर्भावदशकगतेनयः सूचितमहामदइत्यर्थः अयमत्स्य इति लक्ष
१९ णम् वेदाश्रीकृतेत्यादि चतुरस्रकृतेन स्वशेषसमेतात्कृतश्रोशेषतिमत्स्यवत्तेनाकार्य्या पृथुत्वेशे
षतित्यवादि शाम् पृथुत्वविशेषेणकांशेनलोपये दित्यर्थः अनंतरेस्यां यामे गदेर्घ्येण तुल्यम् ।
समं यत्स्वंत्रेयस्यायामः तस्यायां यस्यां दिशि भागपरिहारेणकृतः तस्मात्तत्तुल्यतसूत्रेणद्वितीया
19 न्यविवर्तयेत् भागद्वितयाद्वद्धेस्तदायामसूत्रमध्यो यावन्त्सरापततिः तत्राथो यस्यायार्धेवंक्रमे
णापरिभ्रामयेन्मत्स्याकारान्यथानुपत्यायेवपरपार्श्वात्परिवर्तयेत् इत्यनुभयतोभागचतुष्ट
यवर्जेनाङ्गागत्रयस्य तङ्मादितियावत् सप्तकसंबंधिनः शिष्टभागात् अ माङ्गागत्रयस्येति त
दत्तप्रतिपार्श्वयोभागावुभौ सैवकलेति तस्याश्चकलात्तस्मात्रान्त्यरिमाणकोतन्जावुपकल्प
येत् इति तत्जशाब्दतुपलतर्णा अन्यदपि प्रसिद्धमत्स्यानुकारियत्तदपिमुखपुच्छादिकमनुकु
र्य्यादित्यर्थः यथोक्तं तत्रैव कर्तव्यश्च द्विरश्मानः सैरवाविति तदनुचपरिवर्तनेरखाद्वयसंगमो ।

स्य प्रदेशद्वये मुखं वृत्तं कुर्यात् अनेनतरं मध्यसूत्रयाम्यसूत्रद्वयवर्ज्जं शिरोविभागद्वयेनसू
त्रचर्ज्जे शेषे शिरखालोचनान्तस्य व्यक्तिः पश्चैतद्गवतो विलोमेन स्यद्वयमुयास्ते समस्तवेभक्तानाम
पि सत्तयसमयेष्वसंहार्यम् अतयतामुपभुङ्क्ते एतद्धकारस्य समाप्तिपद्यादवसेयः अथ मुख
वर्त्तना व्यासार्धेति व्यामस्य हेतु विस्तारस्य यत्करणकोणान्कोणसूत्रेनयोयदर्धं विशेषः अंगु
ष्ठायेनयते तस्य वामनीतस्य चंद्रशाकलनया भागेकल्यागान्तर्गतततोभमात्रयापार्श्वेद्वयवि
षये गोलकल्यागादिति परिशिष्टभागद्वयप्रमाणेन तस्य वर्त्तनं तान्यागान्तरे शस्यद्वर्त्तमन्तं
र्गो भवतीति शेषः कीदृगसौ अत आह सांद्रिचन्द्रद्वयद्वृति चन्द्रस्य शस्यतेअस्य यत्कोणास्तत
द्वयं तत्प्रदेशे अस्मिरेखावाह्ये पादवत्तद्द्वयेन संयुक्तः तेन च प्राक् सिद्धेन भागेन द्विगुणाङ्गु
यामायस्याः कथं सायाग्रीवायालंबदृदिति तत्कृतप्रमाणमेवास्य शिरोहितं कृत्तिलावेति
कर्णनेत्रादिसर्वमस्य यथोचितमानविशेषात्तत्केतुर्मस्यात्कुर्यादित्यर्थः एषवक्ष्यमाणक्रि
यानारायणस्य सम्यक्पस्थितेोथवाऽयाम्भ मायाधारो वोद्धा मैत्रैश्वार्चितः सान्निध्यमागतो ऽभिप्रेता
देवप्रयोगादविश्यावमपिनश्वरतां विदधात्येव एतदाकारः समाप्तियद्यादवसेयः अथ वराह
वर्त्तना मुखमिति दैर्घ्यं मुखस्य षोडशाङ्गुलानि तद्दैर्घ्यहन्वादेस्तनस्तनांतस्यैव यतो देहस्य कि
णो इत्यत्र वीप्सात एवहन्वन्तं अंगुलाविति प्रसिद्धादिनम् प्राम्बदानमिति एवं वदेव मुख
त्रिभागकल्पनया स्यकर्णदृष्टं ततो भागमानेन घालाप्रदेशेललाटप्रति निधिं भागद्वयेन वृषो
णाहत्वं कुर्यादित्यर्थः नामापुटस्य यत्किं इंद्रेधेमस्मिन्काले ति ह्यंगुलेपरिमाणाम् श्रीपिंग

लामसेपि द्व्यंगुलं नासिकाछिद्रमिति अंगुलत्रयेण तु ते विनिर्याते दंष्ट्रे च कार्ये तद्वत्प्रतिमामोयवे
नोन्नेय स्तिर्यक्तथाप्रारंभस्थानात्किंचित्कुटिलाकारे यदाह तस्मिन्हि ते शोभने भवतः कर्णौ चत्वार्यंगु
लानि स्यायामेनोन्नत्यापार्श्वमानेन तथा श्रवणादर्थान्नसरिमाणकाविव कर्णौ सध्यमत्र्यंगुलानि न
भाव० ङ्कव्यानि रिति कर्णमध्योन्नतिर्यान्यथा परे वराहस्य यथेति तदप्यन्यन्मुखावयवकरणोल्लनेणनोक्तंत
न्मकरैस्येवाकार्ष्येम्न वा दितिधेनीइरणोदंष्ट्राग्रगानस्यभूमिर्हिता स्यपनृसिंहवर्तना॥ मुखमि
चू० ति तथा विपुलं यथा वराहमुखस्येत्यामः षोडशांगुलीनीत्यर्थः सायन्तत्वेवनस्परिमाणेन स
२० मेनतः समसिति यावत् क्रमेणासिद्धेहेदेअंगुलेसमाणं यस्यांगुलपरिमाणेन क्रमसित्यर्थः
स्कंधो द्वादशांगुलोच्छ्रयो व्याकुंचितेसकेषेण कुटिलवक्रमित्यास्यव्यात्रविकसितं भीषणीयसि
ह्नं च समुद्धताः त्रुद्रुधिताः वृत्तेनलंयस्य तथाभूतः परिवर्तुलः हस्तद्वयपलनगमस्येसा
20 सपिवयाणाम् यतश्चाह पाणिचक्रगदाभृतो महादैत्यवधस्यन्यो महाहस्तो सरस्विरा
वित्यर्थः एवं चत्वारो हस्ताः प्रोक्तरूपाः अस्यपरमन्यत्सर्वं भैरवोक्तमपि मानसंगमस्यगविष
यं वनमालासन्ययपयगुम्फिता स्रजोस्यभगवतेऽभूषणाच रामदूति कुठारः परशुः सएवो
पलक्षकत्वेन प्रथमस्य रामस्य अन्योपीति द्वितीयो जामदग्न्याकार एव किंतु परस्तुनाचिका
सपरस्तुनाचिका सपरशुरामः अयंदाशरथिः तृतीय इति विजयदाश्रयोपि बुद्धइत्यादि
बुद्धस्य प्रकर्षेणालंबौ स्कन्नीकर्णौ तथा चीवरः परिवारविशेषो यस्य स तथा प्राग्गुक्तयमाभिधा
नेनेत्रानुकारकत्वतथापद्मचिह्नहस्तपाद विषयेषुएवसमाधिस्थायदा क्रियते तदा सहायो

गं प्रयच्छति कल्कीत्यादि स्पष्टं भूमेशेत्यादि तदाधारइति तद्रूपवाहनस्याः वाराही सू
करमुखी यद्रूपश्री पिंगलामते वाराहीसूकराननेति लंबिकालंबोदरी भैरवीभीषणीयस्या
कारो यस्याः सा तथा चामुंडायेति प्राच्यान्नां चामुंडापि भगवती भैरवेनोक्तरूपा भैरवाकारा यदि
मार्गेण तत्त्वपतत्वेति किं त्वसौ सूर्यः कोणा रविरित्यादि अन्तरंगः सोमइति अर्थविशेषस्य
ग्रासनविशेषः प्रागुक्तः विलोहितोऽङ्गारकः प्राप्तयौवनकालो बालः तस्मातिमाकारो बु
धः जीवः बृहस्पतिः उदासीनः सौम्यमूर्तिः भृगुसुतः शुक्रः कांतइति सुदीप्तः हस्ताहः
कांतः अरुणकोणः इति तदवशिष्टं कोणशब्दाच्च सर्वकालपर्यायेण प्रसिद्धेः सौरिः श
शनैश्चरः सदा हंसा सितिरीक्षणपरः कृशाशरीरश्चर्वितं मुंडालीतिचंद्रमर्दनो राहुः राहु
त्वेन मर्दनहेतुत्वात् चंद्रमर्दन इत्युक्तः अन्यथार्कं इत्यस्ययोरपि मर्दनतः धूमविहो वि
रिंचजः केतुः वामो विति वामे करो स्थितं वामांगमुपवाहन लक्षयेषां तथा दक्षिणहस्तेतो
यतः प्रदर्शितोभयोर्येषां ते तथा मालेत्यादि स्पष्टं पिशिताशना राक्षसाः दुर्गेत्यादि स्पष्टं गौरी
इति क्रमाभिकाद्रूपेति कन्यका काद्याद्येव वर्षपरिग्रहाइति तत्पश्यंती वागीशीत्यादि स्पष्टम्
निष्कंपदृष्टिं चलदृष्टिः ब्रह्माग्निसंस्थितः प्रांतरूपः उदासीना अनाकुलाः तेषु मध्या
दृष्टिः सभार्योऽभवति नारदइति योगी तथाविधालसितो वाचेकामयते ब्रह्मज्ञानं स्थि
रं सनारदमतिष्टं कर्ष्यादित्याशयः एवं समप्रधय इत्यादि स्पष्टं रेवदेइति अथ रेवर्थो भगवान्
अथोत्तुधे तुनाप्रतीहारेण संयुतः कार्य्यः धान्वंतरिर्देवभिषक् भेषजमौषधं मुतया श्रियो

धान्वं न विद्यते येनैव स्तवं न्य इति चकारः समुच्चयार्थः स्तवं स्येन तत्र श्च कार्ष्याः किं भूताश्चेवु
जवन्यः अत आह जलमध्ये जलजातो यथा स्तवाहनो नैव तथा जलज शब्द सामान्याय श्रा
भाव० पि वाहन पक्षेप्य पि आधार त्वेन कृतार्को प्रिताः गंगेत्यादि सूक्तं नानाकारा गणा इह संतीत्युत्पत्यत
स्त्र स्वन्याश्चालोका प्रकारा लीलाः कुर्वन्तः सुराणो निद्रासादि गीतं नृपमेतेषां ब्रह्मराक्षा
चू० कृ वितम्गृ ज्ञावा मनानुकाराः किंकराः क्षेत्रेतेन वृष्टाः परिवारार्थं गणा विशेषा लेच वि
स्तीर्ण जठर मंडलाः च शब्दात् क्षेत्रपाला अप्येवं विधाः कृताः संतत्स्तु सकफल साधकाम
२१ वेति उभय चापि योज्यं तद्रुकफल साधकत्वं चैतेषां यथा हि किंकराणां यथाभिमत सिद्धि सं
पादकत्वं क्षेत्रपालत्वमित्यर्थः येषामेव देवता समूहानामनुकाना मध्याद्यः कर्तुमभिप्रेतत
स्य स्वकल्प सिद्धरूप माराध्य फलमाप्नोयेवत्तु रित्यादि सूक्तं ॥ भावचूडामणौ प्रतिमा लक्षण
21 प्रकरणं द्वितीयं ॥ अथ तना पीठ लक्षणम् ॥ अथेति ॥ बोध शक्त्यात्मनः प्रभो भगवतः परि
ग्रह वर्तिनी क्रियाशक्तिस्तदात्मकं पीठं चाधिष्ठेयं यतो लिंगाकार भगवतो ऽधिष्ठातृरधिष्ठेयं क्रि
यात्मकमेव पीठम् अत एव समस्तार्थ व्यापकत्वेन पीठं पूर्वं ध्यानादौ चिन्त्यम् यथा श्रीम
त्किरणे ॥ कल्पनीयं ततः पीठमघोषाख्ये विनिर्मितमिति तयोर्योग इति तयोर्ज्ञान क्रियाश
क्त्योर्योगः लादात्म्य लक्षणः संबंधस्तद्रू क्रियात्मकं तत्वं तु सिद्धवदुभयात्मकमप्येकमेवेति
साप्रतिष्ठेति यद्वा सोनयोर्योगः सावेवप्रतिष्ठ विशेषसन्निधाने च परमेश्वरवाचकमंत्रस्या
कल्पं लिंगाद्याधारेव स्थापने यत एवं ततः करणान्पीठं ज्ञातव्यं किं च सामान्ये तरेति सामान्य

भुक्तिमुक्ती तदर्थं यत्क्रियते तामनोवक्ष्यमाणगाथायोर्धारासूक्ष्मीयदीत्यादिकां तामानतश्चे
वमेव वक्ष्यमाणगुरुत्वादिनवावधिकान् अथैतान् फलस्त्रैव वक्ष्यमाणकादेव प्रासादगर्भेति
यदुक्तं प्राक् प्रासादेभ्यश्च लिंगानां पीठानां चेति ततः कर्तृमभिप्रेतात् प्रासादगर्भमानेन लि
गवर्ज्येष्टादिभेदेन नवप्रकारं यत्पीठं तत्स्थाप्यते सिद्धये भोगार्थं प्रोक्तं तद्देवचानुपेत ततो मोक्षा
र्थो भवंति यस्मात्प्रतिष्ठाकर्तृणां भोगावसाने मुक्तिः स्यात् एवेति तथा चोक्तं रुद्रसंहितायां भु
क्त्वा भोगान् सुचिरं समस्तसृष्टिकायै रूपैतैः सत्यलोकेष्ठाः शिवपदं परैश्वर्यभाजो भवंतीति
स्थलादीति यानि तु स्थलान्यभ्रति लिंगमानेनापीठानि तानि समुक्तार्थे सनुबंधेन च भुक्तये
भवंति विधियोगतो हि तो भ्रमस्थानाम पितादृशाम् पीठानां पीठादिषु श्रेयः प्राप्तिकामेना
पयाचितादिपूर्वं यागविधानाद्वैतोरभिलषितमवाप्यते एव व्यक्तेति व्यक्ता स्वचास्तु देव्योत्पीठ
स्थायामेतत्समं तदर्थे नविहितं मुक्तिं तचैक एवेहार्थो स्तु पीठयाम इत्युक्तोऽन्यत्र तु बहुप्रकारः ।
यदुक्तं प्रतिष्ठासमुच्चये भूतानां माविबुकस्कंधकहस्तहस्ताभिगृह्यतः जान्वंतास्त्र दशायामाः पीठ
स्योक्ताः समानहेति किं विधं च तत्कार्यं अत आह वेदास्त्रमिति समस्तप्रासादानां तथा लिंगा
नां तदुत्तमयत्नपमपि विलतः कुर्यादित्युपस्थगवचनं यत्तु सर्वप्रासादलिंगवदिति पाठभेदेक
ल्पयित्वा प्रासादमानाल्लिंगमानाद्वा पीठं कुर्यादिति व्याचष्टे तस्य प्रागुक्तेन प्रासादेभ्यश्च लिंगा
नां पीठानां च परस्परं इत्यनेनैव गतार्थत्वात् पुनरुक्तदोषः स्यात् पाठभेदप्रदर्शनम् स्थाने
नादोषश्च तथा चोमस्वरूपैः पाठभेदोपमात्र फलं नादन्योवान सूलतः किं लक्ष्ये भ्रमाते न तसद

शानमन्त्रता स्यैकः पुरस्तेभ्यो ह्यो ग्राह्यः पाठो विचार्यते चेत् साधुरेव तु सपाद्यः सा हि नाम विगा
नत इति सर्वलिंगगामि सुपसंगतो लिंगसामान्यान्प्रतिमा स्वपिवर्तुलपीठप्रामौसन्यामपवा
दः लिंगमिति विनाशादिविधिं वर्जयित्वा प्रतिमा सुवर्तुलपीठं न कुर्यात् इत्याहेति पृथ्व्या
भा॰ष॰ यानैवेनापीठकाभूतये सिद्ध्यर्थम् नाम्ना सिद्ध्यः प्रत्येकं पीठकानाम तोलेलक्षणातोऽलक्ष
णं श्रीकण्ठप्रोच्यते यदुच्यते चतुरस्राम माटघ्नी लम्भादा विन्यादि स्रतोन्यायाः पद्याद्यास्त्र
सू॰ ष्टोताः सामान्यं यत्फलं भागमोक्तारव्यं विशेषफलं च फलं भक्तायादिन इष्टं भवति पृथ्व्याद्यास्तु
सिद्ध्यर्थमेव पद्मन्यादि यत्तो पूर्णारोहाभिधानानां लिङ्गणां वर्तुलत्वं सामान्यं पूर्णायाः पं
२२ चमे एकलाकृतो विशेषः रौद्रीति रौद्र्यास्तु शूलचिह्नकृतो विशेष इति तेषु कर्णस्य कोणात्
कोणम् चतुस्र यदर्धं ततो ऽंशाविच्युते हैतो ऽक्रमाद्वर्तुलत्वं भवति षड्भागेति देवस्य यत्
त्म स्कन्दं तत्षड्भाग परिमाणेन बहिः पुरस्तात् हस्तं नीत्वा ततो वर्धितभागातोऽवष्टाप्य
स्कन्धं च तत्पृथु विदितमन्यच्च तु एयेन स्कन्धषट्कं दत्वा एवं नाभस्वती समासमभुजा षड्श्राच
षट्को णत्वेन वक्त्राच षडे मित्वेनापरः प्रकारो यं वक्त्राया पुरतो न्यस्य वक्त्रमाणत्वात् स्ना
ग्रेषु च्यते वेदास्त्रेति चतुरस्रेमति तस्य यत् समर्थं तस्यापियत्कार्यं तस्यांशांशार्परिमा मा
तुभयकोणगतक्रमात्पावसेत्राद्विति समस्तदेवाद्वित्यायस्तत्मात् अष्टभागमानेपुरतो
ब्रह्मस्कन्धे निवा तयोभयपक्षमपर्यन्तहृदयेवर्धितस्कन्धस्यामात्तं गर्भकं कुर्यात् कार्यागणकीन्या शिव
ग्नेयी याम्यामाह अर्धादित्यादि चतुर्विंशति संख्येन भोगेनोमय तजनात् सेत्रादवधेर्यपरि २२

क्रमाद्देनोरसकलक्रमादित्युक्तं भवति अत एवार्धचंद्रप्रख्याया स्यादर्चितास्यादि शिवनगरात्
स्थितादर्पितशत्रुपरिग्रहार्थे कार्य्याः समशाने वा स्थिता नवांशे विधन्न एव रात्तस्तु च्यते विभागे
त्यादि चतुरस्रदेवे त्रिभागे ब्रह्मरुद्रमभयोः पूर्वास्थयोर्वर्जयित्वा विदिक्ष्वय समीपे मत्स्यद्वयेन
चैकपार्श्ववर्धितभागेनेत्यर्थः मत्स्यमत्स्याद्यौर्लिंग्यत्र्यंत्रैषा ईर्ष्यां इत्यं प्रत्याख्यानवभागतः ॥
मानाभिधानफले ह्रापद्मायानां तथैव तत्स्व मातृ देहपदेत्यादि देहे पीठका स्तेवे पंचदशधा
विभक्तेस्मतिरिति शेषः अत्र चैत्यभाः स्वातो भवती त्यासौ षोडशांशाख्येयालेति वक्ष्यमाणा ड
स्तगेवाक्यान्सर्वस्य पीठकास्ते त्रयोपरिष्टात् षोडशांशां वर्जयित्वा घिष्टात् तेत्राद्ध्वे दिशाति ध्ये
गिरशाय स्य यावेतो भागान् द्विर्यंयते तावद्भिरेव तौ विह्नितं कर्त्त्यात् श्रीमन्मतिष्टापारमेश्वरे
पयोधरलक्षणसमयएवलक्षणाष्टकेस्युक्तांवर्तयित्वात्तु पिंडिका वर्त्तयेत्तोयपद्धं त विक्ला
देतोक्रयेणव समाद्दशांतं भागं पिंडिकेर्ध्वं तु कल्पयेत ते नत्तत्तोयपद्धं तु कारयेद्विलतोक्र
याद्विति इत्थं प्रत्यायादृहे उक्तायामेव दशभागविह्निते पार्श्वदिशा च वक्ष्यमाणवचनतो मध्ये
लिंगाश्रये विभागवर्जे पार्श्वद्वयविषये पंचदशभिरेव चिह्निते यदुक्तं तत्रैव तिर्य्यक्तोत्तुग
ति र्भक्तात्रस्य पीठं तु पिंडिका तयोस्तु पार्श्वयोर्भागाद्ध्वं षोडशाभिर्भजेत्त ब्रह्मभागस्य पा
र्श्वाभ्यां लिंगभागस्य पार्श्वतः भागौ द्वौ द्वौ स्थितौ तत्र पार्श्वयोरुभयोरपि एवं षोडशाभिर्भागे
र्भक्तोर्ध्वं तिर्य्यगेव चेति इहापीदमेव स्फुटिष्यति मध्ये लिंगाश्रयेत्यक्तानूपामेव समभाजित
तु इत्यनेनर्धचंद्रकलालक्षणसमयेनेतन पदादीन्मेखला विशेषान्यथासंख्येन इंद्रसंख्या

नेत्रं द्वेरेको भवति एवमादयश्च संज्ञामाध्याः स्वप्रसिद्धा एवानन्तयोक्त संख्याः स्तांस्वन्तरउक्तमा
हूर्ध्वौ यगमाद्देतोरंघ्रासवेघ्रास्त्रकुर्य्यात् कंठोपरिचभागेकर्णिकाभिधानं निर्गमनदिशाद्य
र्ध्वाचाङ्गाख्योभागेनचन्नलाधारः प्राग्वदवजल निर्गमभागस्याधःकार्य्यः पादाभिधान
भाव० मेखलायाउपरिमेखलाद्वयेंत्रुजाख्येनपाश्चपरकर्णिकोपरिस्रुङ्गाभिधानायामेवमेखला
योर्ध्वापरस्तरात्रिपुष्भानिपद्मानिकार्य्याणिपद्मायाः इदानींसकलस्वलक्षणाभिधानापयो
सू० धरावाप्याख्यपीठिकाद्वयमाह षोडशांशेत्यादि स्नापिदिह इतियोऽस्य प्राक्कुण्डिमादि
२२ तोयपद्माभास्य तेत्रं षोडशभिर्भागैस्तथैवोत्क्रमाङ्गाभागप्रवेशनस्य द्वादशभिर्भागैःपद्मा
दीनकंठतानात्रयपद्मावयवविशेषात्कुर्य्यात् चतुर्भिर्निर्गमोवाप्याइतिकंठाद्ध्वं निर्गमा
स्रुतस्तथाव पट्टिकाःकार्य्याः श्रीमत्किरणोदितेतित्वइतिभेदः यथैववापीवाप्यास्तथैवपद्मा
ख्याश्च शाब्दतः समभुजेति चतुरस्रावापी व्यक्तलक्षणेति व्यक्तमनिमास्वववापीन्यथग
23 स्त्रपवस्त्रा पीठोन्मानइत्यादि उन्मानइत्यूर्ध्वमानेतावच्छ्रमध्यवस्यैयद्वादशभाजितेतथापा
र्श्वमानेतयैवोपपद्मायोद्दायोद्दाहुतेसति त्रुपेत्येकेनपद्माभिधानामेखलालोचनतंत्रयाद्ध
यंतेनग्रीवेतिकंठःभागेनचोत्तरेवेदिःकंठोपरिषड्भ्रायेयंकार्य्यासाम्राज्यकामेन स्रग्वह
कलागमध्यइत्यादि लिंगरस्यंयमध्यान्तक्लापरिशिष्टेचभागेद्विगुह्येमानाभिभोजितेसति
यमसंत्रयाद्वयमेवनेनगलइतिकंठःउक्तमादित्यूर्ध्वंगमात्द्वाभ्यांभागाभ्यांविनिर्गमश्रि
कंठोपरिभागद्वयेनहेएवपट्टिकेवारिनिर्गमात् समवस्थापितषोडशांशात्मिकात्वतो

यास्याः पट्टिका भवत्येव इयं च सा त्रित्रिहस्तमेखला चतुरश्राचयदि भवति तदा वंदक
ला उन्नतात्रिवर्तिषु तन्मेखला पट्टिकामानाम् अथ मेव तोन्नधोदित्यादि अत्र च मध्ये लिंगा
श्वयं व्यक्ते निष्पितम् तेनोन्मानाद्वर्धं प्रथममेखलादि विहिते भागचतुष्कदशोन तत्पा
श्वेवार्धस्य प्रथममेखलत्वान्यथाच्च यपस्या पार्श्वोवष्टभिरष्टभिर्भागैस्तिर्यक् कुर्यात् इ
त्युमथ ऊर्ध्वं प्रवेशादिशाभागभागानिक्रमेण प्रथममेखलं पादयेत् कंठोंशांशाद्विति तद्
र्ध्वे द्वितीयमर्धं पार्श्वयोश्च नत्रिभिस्तयोन्मानाद्वात्रिभिभागैर्भक्तां एकभागो यः समस्त
देवाद्वेष्टांशस्तन्मानेनास्याः कंठः कार्यः ष्टिष्टभागत्रयात् तिर्यक्क्षिप्तांश्चागभागानि
क्रमेण निर्गमनतिस्त्रो मेखलाः परा इत्यन्याः कंठोपरि जलनिर्गमनार्थं दत्तषोडशांशे
न चतुर्थी क्रियते एव वेदिकावर्ती पिंगलामाता द्वाभ्यूहा यतस्तस्वनां एवाहतु दिते
तद्यका द्रुविन्यस्तिकाद्रुरत्रयेनेन सर्वाद्रु इत्यतोन विहितम् तथा चेह मूलग्रंथमध्ययो
नत्वाद्वेखकेन तन्मूले लिख्यते ऊर्ध्वेरमेत्यादि इयं दर्ते ग्रंथे भेगभयादत्रोक्तेत्यादि परस्प
रभेदविमिश्रितायाः पीठिकाश्चावहृत्यावक्रत्वाच्च तनामभेतानि रूप्यते कुर्यते त्र्यादिभेदे
नोन्नममध्यमकन्यसादिसंज्ञकेन प्रसिद्धाः भिन्नफलाप्रयेतद्विशेषार्थं चेति अंशइत्यादि
ष्टाशांसर्वासामेवर्ध्यप्रोन पर्यायादिशा त्रिभागेनायामयस्तु कलाल नयात्र तियादःन स
मयेस्त्रिचितो मर्थ्य लिंगाश्वयंव्यक्ते व्यनेनयः षड्गः त्रुतमेखला जलाधारिका श्रीमत्पिंग
लामतेपि ।। एकैकस्याः सकलनाम समयपरव जलाधारार्थे षोडशांशविधानायय दमिहि

तेन दिविसमत्वादिहनघट शिन्न मनस्तन एवाव याप्येमृत्वा नस्य लिंगास्य यावस्यः स्यांशोस्र
सावशिलाप्रादेशं यावङ्कोयः प्रणालो जलनिर्ग्गमप्रदेशो नाटकाख्य याप स्य प्रसिद्धिः स
वार्चाव दिन्यर्चा समौ देश्यो णापार्श्व मानस्य वद्य मासणत्वात् उत्तरदन्युत्तरदिग्भागे पूर्वाभृत
भाष० वश्चिमामुखलिंगप्रासादयोः उक्तं च प्रतिष्ठापारमेश्वरे पूर्वामुखेतु प्रासादे यथैवाय श्चिमा
मुखे प्रणालमुत्तरे कार्यं विधिरेष सदैव हि अन्यस्य तथा तु लिंगं संस्थाप्य तथास्थाप्यां व
चू० पिंडिका यथा भवेत् पिंडिका या उत्तरे तु प्रणालकमिति ग्रंथेन स्पष्टयति स्याथ हीनदृश्यादि
प्रारंभस्थानादेव नाये प्रांते हीनस्तदर्धपरिमाणेन न्यर्थः एतदन्यत्रानुपानतः इति प्रास
२८ सूत्रक्रमेण कार्यः एतस्यैव स्थान प्रमाणमाह पंचांशेत्यादि मूलप्रदेशात् सच भागद्वयं मध्या
त्सम भागद्वयं प्रान्ताद्वदश भागद्वये प्रमाणेन यथा भवन्तीत्यर्थः तस्य प्रणालस्य खातो ज
25 लनिर्ग्गमसमागीयः समस्तात् स्थलप्रदेशाद ग्रे गांभीर्येण हि गुणः कार्यः येन नलरिन्न त
रेजलं सार्धपाइत्यादि स्थानत्रयेपि सार्धपिन मेखलानस्य पीठमित्यादि तस्य सर्वस्यच
देवताकारस्य पीठमधिकरणं साधरुलितित यस्य यावन्तो वाच्छिलिप्यासि स्ताववे तावच्छनाल
लितं विकिलं यथा भगवतः परमशिवस्य बहुविंशतं तेलपललितं श्रीकंठदेवस्य गुरुल
मस्तकावधिं ब्रह्मादीनां तु वर्णानां ब्रह्मांडावधि चैवं विधाचार्येणाव्याप्ति भाव्येति पीठ
स्यापि गुणागुणा इत्यादि गुणदोषा लिंगवद् उपलक्षणीयाः प्रोक्तेन न्यायेन शास्त्रोक्ते
न लेपदानादिनेत्यर्थः ॥ इति भावचूडामणौ पीठिकाप्रकरणं समाप्तम् शुभं

गृह्येत्यादि यत्नेनायत्नमाश्रयेत् सा सर्वेत्यादि अनन्तरोक्तेन दर्शनाभ्यां तु शब्देन मधुरं यत्युग्रत्वे
कषायं तद्दीनं कषायादि तत्र शंखशो गोलतंतं ग्रन्थेत्यर्थः बाणाः शराः अमृता गुडूची काचादर्भो विशो
पालनिचयेन यथा निचयास्तूर्यो लिखितोसौ भस्मीनी उग्रदादि सर्वमित्यादि अग्रहणा प्राचीगन्ते त
यावत्किरणादौ प्रागुदक्सवति तेन पूर्वोत्तरनिम्नायामिष्टफलाः अष्टाः संकीर्णाः कलि
कर्दमविद्धानितायास्तासत्यापफलाइति संकीर्णफलाएव व्यालबिलानि सर्पविवराणि वल्मी
काः प्रागुक्ताः ऊषराः सिकताकलिलं मज्जाभूमिप्रधानेन कर्दमम् खातवारिदीपगुणाः अभ्र
मयोयास्ताः शस्यंते तत्र खातपरीक्षा यथा खातस्य मृत्पूरणाद्यस्यां मृदधिका भवति सोत्तमा
समायस्यां सा मध्यमा ऊनानत यस्यां साधमा यदुक्तं किरणे हस्तमात्रे पुराखेऽ ह्रस्वणाद्धि
कात्शुभा समायामध्यमा हीनायां कन्यसायाधमरीयेदिति वा विजलेयस्यां पांशुः संपयाति सा
शोभना चिरेण यस्यां सा अश्रेष्ठेति वारिपरीक्षा दीपपरीक्षा यथा अपक्वघटोपरि सह्न दीपेन यथा
विधिपूर्वं शरावके पूर्वादिदिक्क्रमेणावक्त्रमे वितताः श्वेतादिवर्णास्ततत्र प्रज्वाल्य यस्यां नाग्न
तत्रापि चिरंज्वलत्यसितहीत सा शोभना श्रीमत्पिङ्गलामतेप्ययमेवार्थ उदितः तदुक्तं त
त्र आमकुंभोपरिष्टादित्यादि यदिदं सर्वा वर्जयाससां प्रशमसदा सापि श्रेष्ठैव अन्यथान्वशु
भाइत्येवं प्रकाधिया अत्रामामित्यादि अत्रासामध्यात्सर्व गुणासंभवे यायेवाल्पदोषाऽधिकगु
णा च भूमिः साल्पदोषनिहत्यर्थे शोध्या शोध्यते तत्र इत्यादि शोभनीयेवेत्र्ये मनोव्यापा
रेणवास्त्रोः शरीरं कल्पयित्वा नर्दगर्भशल्यं जानीयात् निमित्ततविज्ञात् तदेवाह पापर

त्यादि पापाः प्रागुक्तास्तेषामन्यतमो ग्रहो होरागतः सन्वास्तु शल्यं निवेदयति कथय
ति होराशब्देन मेषादिकोलग्नमुच्यते यदिकदाचित्पापोलग्नगतो न भवति तत्किंशल्य
मस्ति न वेत्याह केंद्रत्रिकोण इत्यादि केंद्रशब्देन तत्कालादिताच्चतुर्थसप्तमदशमस्थाना
भाव० नि यदुक्तं लग्नजातके केंद्रचतुष्टयं कंटकं चलग्नास्तदशचतुर्थानां संज्ञा इति तत्रस्थोवा
पापग्रहः शल्यं वास्तुगं निवेदयति अथवा त्रिकोणसंस्थः सन्वावेदयति त्रिकोणशब्देन
सू० नवमपंचमे विवक्षिते यदुक्तं लग्नेवा ॥ नवपंचमे त्रिकोणमिति यदि कादाचित्स्थे विभूषितो युक्तो
भवति तदा न त्रिवेदयतीति संबंधः राशीश्वराः प्राक्प्रतिपादिताः इत्थं शल्यास्थित्वं ज्ञात्वा
२५ तद्विशेषज्ञानायैनामाह द्रेक्काण इत्यादि इदं श्लोकद्वयं ग्रंथविस्तारसमये द्रेक्काणः पापुधोय
घटमूकति तद्ग्रहस्य विकारैर्लोहं शल्यं विजानीयात् सुवर्णादयो ऽष्टौ लोहशब्देनोच्यन्ते
25 सायुधद्रेक्काणश्चोक्तो वृहज्जातके वराहमिहिरेण यथा त्तिनवसुवेष्टितः कृष्णः शास्त्रइवाभि
रक्षितुं रौद्रः परशुं समुद्यतं धत्ते रक्तविलोचनः पुमानिति सायुधेलेच द्रेक्काणेसति तदेव शल्यं
निगडान्वितं तदेव सामौपभक्षणारो वा सपाशेव च भुजं विद्यान्मस्तके शल्यं सपाशद्रेक्काणस्तश्चो
क्तो यथा वक्रे विहीनाभरणोश्चनारी महासमुद्रान्तमुपैति कूलं स्थानच्युता सर्पनिवेष्टि
तांगी मलो रमात्राश्चिकराशि पूर्वा इति सदंडे दारुजं शल्यं विजानीयात् सदंडे दारुजं श
ल्यं विजानीयात् सदंडश्च यवनेनोक्तो यथा नीलाम्बरो नीलवपुः सचंडोदंडायुधो नील
किरीटमाली वलीनरं गेश्वगवादितांगो मेयसत्तीयः कलिकालकल्प इति तत्रहेमा

शिव
२५

दिग्युक्तेन तत्तुल्येन रत्नहेमादिमयमेव शल्यमवगन्तव्यं आदित्यहरणान्मणिमुक्ताहारागतं
ते मनयुक्तश्लोक एव पूर्वं भूविनाबहुणाव बहुतरत्नमित्यादि क्रव्याद इति क्रव्यमपक्वं मांसं त
दत्तिभक्षयतीयः स तस्या तत्रिस्वरमति शल्यमस्थिसंभवं बोद्धव्यं क्रव्यादो हि क्रूराः सिंह
जंबुकादिः सोयदि दर्शित एवादौ मनिषादे वा मारके हिंस्रे सच विषादयुक्तो यदि लमेदय
ते तथावयवनः हिंस्रो नरः कांचनवर्मधारी विलेतिधाते व्यहियोगवाज्यः रत्नस्वरूपा
र्थे विदित्व इदं सगुप्यते स्वेन्द्रे खिनः सहायेरिति तथान्येन प्रकारेण शल्यपरिज्ञानमाह ।
आयेरित्यादि ध्वजो धूमस्तथा सिंहः श्वावृषः खरगएवच गजो ध्वांक्षस्तथाष्टौ तेरायानैयाः
स्थिगस्पराइति इति रायेर्वा बोद्धव्यं किंभूतेरत आह आदित्यगति निश्रितेसत्या प्रदी
प्तधूमितादिकस्थैरिति आदित्यागततिस्थयमेतेषां बुद्धेत्यएवा किंभूतरूमौकेन नाथैर्वे
ति श्लोकद्वयस्य सार्धस्य बाहुल्येन व्याप्तिः आकाश भितल्वात्स्वयमर्थोनविज्ञः स्वमृगा भि ९
दयइत्यादि आदित्यहरणान्मार्जारनकुलमूषकप्रायाः लुइपाणिनो विशंतः तेत्रमित्यवगं
तव्यं पुनरपि शल्यपरिज्ञानं तत्रमध्ये तदाशेत्यादि आचार्ययजमानशिल्पिनामन्यतमेनतदा
शांसंस्थितइति तस्य बाल्यपुरुषस्य आशादिक्षु दक्षिणा सौवा मासा तस्यां स्थितेसति तस्मि
न्देहे शरीरे यन्नेतः स्वलंकं डूषणं तेमवाज्ञानीयात तदंगगं शल्यं एतदेव स्फुटयितुमाह
मध्ये इति मध्येवत्स्यवास्तुपुरुषस्य पुनमध्यतः किंचिद्वनाभदृष्ट्यादयइति वदयमाणे संबंधः

भाग॰ सू॰ २६

अस्थिच शल्यं भवति काष्ठमित्यादि इदानीमास्येकं दुःस्थिते सन्निकाष्ठं शाल्यं हृदयेन खानितेन
ग्रीवेत्यादि ग्रीवायां लेव शल्यं चिमिहेस्ले: अथयवानेव ग्रीवायां मार्जारस्य संबंधिपञ्जनेनकं
कं पुरुषार्धप्रमाणत्वात् प्रवालेत्यादि स्फटिहृदयेकवर्णेपुगले प्रवालकमिति विद्रुमेकोचनं
वायुस्जनं शल्यं नरार्धात् खानिनात् मौक्तिकमित्यादि अस्यामौक्तिकं नद्धदिति नरार्धप्रमा
णादेव वराहेत्यादि पृष्ठभागे कंदुधितइति प्रकृते वराहकर्परमिति सूकरस्य संबंधि ज्ञात्वा
त्यमेव पूर्व: शल्यं विहस्तात् तिनिवद्धमाणकमयेर्ह्य घ्राणइत्यादि घ्राणइति नासायां गंध
वद्धं शल्यं विहस्तादेव भक्ष्यौ: काचप्रायं विहस्तात् त्रिनीहोर्के पूर्वोक्तदयस्याप्यपेतिनमित्
के दशने श्रुति दंतविकारे सत्यप्यर्कं विजानीयात् तथेति विहस्तादेव पुरुषसंबंधिबाहु
स्थिशल्यं कटिप्रमाणत्वात् क्रोडेवत्तसियाशावमित्यस्थि शाराइस्तात्सम्मुद्धरेत् पार्श्व
पार्श्वास्थ्यावशल्यं हलहृदयात् उरसिहृत्प्रदेशासंभवमेवास्थिशल्यं हस्तार्धात् उद्धरेत् हृ
त्सादधः पर्यंककाकमिति खट्वावयवेशल्यं कटिप्रदेशे विकारतः स्यावामुमिति चेमरकीर्ण
शंकुशल्यं शल्यमुद्धरेत् विहस्तात् कृष्णलोहमिति चेमरमेवशल्यं त्रिहस्तात्तत्वयेन
हस्तप्रमाणत्वात् सायाधला त्रिलोहमिति सुवर्णरजतताम्रमयं शल्यमुद्धरेत् स्फिजीति
कंट्या: पृष्ठभागावयव: स्फिक्शब्देनोच्यते तस्मिन् कंदुधितं पुरुषार्धप्रमाणत्वान्नाडीक
कमिति वपुमायं शल्यं कहृदयेमारेचु तत्काष्ठं हस्तात् सार्धात् जानो: स्थूणाया एव स्थू
णाकाष्ठत्वरादिवेति नापितभांडेत्वर आदिग्रहणाछायाशनिकर्तरीवेतिविकल्पतोह

26

लस्याधस्तात्समुद्धरेदिति शेषः गलेविभागिनोनाडस्तात्तु रंगस्याये नोरंगः पादस्तमादि मे
ग्रानीयात् पादेहेरद्दे हिरदस्याकरिणाद्वं दे हेर्दद्दनादि स्मादिग्रहणाद्ग्राग्यागदैते एवंप्रायंशल्यं
किंचिदुत्तादयीलत्नायेत् पादेकेंदुयितेमनीलिग्रहकती शंगृह्य इति तस्यपादस्यैवप्रकलत्वात्स्या
रक्षाट मितिरीदिशाल्यं तथेतिकंड्रयनदशमर्षाय्यपादेदयोगिवामेचर्ममाचोटकादिशाल्यमुद्ध
रेत् हस्तेनानेति स्थितमेवयावत्नापवादः कनिष्ठायाविकृतीमत्वांखोव मितिकांस्यशाल्यंबोद्ध
व्यं मध्यमाविकृतावंगुष्ठोवदिति यदंगस्यशाल्यंस्या रक्षूटाक्कक्षेनदेव पादत्तलेपद्म चमेशाल्यं ।
पादेहितेपद्म योक्तानियान्यंगानितेषामूर्ध्वाधोयान्यास्थानितद्यगानि तेषुकंडूयितेषु सत्सु ।
तत्स्थानितिमोक्षावयवोत्तान् शल्यप्रकायान्त्रद्धरेत् यथेवं मूघर्षा रजतादीनांकर्ण्यशाल्यं समुद्ध
र्तुंर्वेतत्राच्यते शल्यानामनंतत्वादियत्तावदिके नेनशक्यते परमार्थेन स्तकेषुप्रदेशेषु यद्यत्राक्के
तत्रैवशाल्यं इत्यत्रान्यद्दिर्यमानमपिनदोषवदिति एतेहमाटीनामेवायंनियमः तावत्सात्रमित्या
दि उ कप्रमाणानिखातात्रावत्तएवशाल्यदर्शनंभवति तावन्मात्रंततोनेनतरं महीशोधयेत् यद्वेति
पतंतिनदाम्रयणा पानीयदर्शनपर्यंतं यावद्धेति विकल्पनार्थः नामप्रमेनत्यादि तांमहीकरोहस्तः
शृण्यते येनसकराहरः तेस्त्याप्रमाणोरत्न मिरष्टोम्ग्लामृदंतरायेर्वातैः संमाष्टेति सूसमा
नदसहांचनिष्यादा नषेष्टवामिति एवांतरत्नेवेव श्रेष्ठत्वा सर्वसंहितास्तकपितायतः ता
नयाविधां कुर्यात् अनेनतरंवक्ष्यमाणे नोपपत्यावाल्वतनायां स्थितानूवक्ष्यमाणमित्यात्
सुवान्यजेत् कायेत्यादि शोलेमध्यमप्रदेशेलाक्षनविंबाद्विस्तत्रस्थायोमोसक्रस्तनकरणाभ्रंत्रेना

भाव-
सू०
२०
27

नीतं यत्कायालक्ष्महृदयेष्वपि परदिष्टं तेन तस्माद्दिशं तात्वा भववेधेनेति श्लोकस्य तद्देवस्योक्तिः
शांख्यस्याप्रतृत्वाद्देयैमत्यं न विमः वस्तुस्वरूपं विज्ञानयोग्यत्वे प्रज्ञानामित्यादि चक्षुषोऽपत्य
वाक्तुषो ब्रह्मत्वतः तदस्माख्यमिति भूतकृदिन्द्रमापतिः जगद्धितो विश्वहितकारी रक्षेत्यादि
रक्षत्वमेकमेव महापाशलयावत्यमाणामिधाने यदृशादिनयं नेनेते नचवापीडितशरीरे हत्वा स
एव शंकरोऽनेन नरेतस्य तुरक्ष्ये कृतत्वात् अत्र वक्ष्यमाणाभिधानात्कोहं नवड्ग्राह्याद्यादीनां प्रामा
दानां वाक्यदेवतापदविभागे हजनादिकथमिति यचोदयति तेषामनेनैव श्लोकेनोत्तरं यस्यैक
स्य चित्प्रासादस्य प्रथमस्तकं वा स्वदेहे मेरुज्यन्तम्भिकीर्तिकीर्ण प्रासादसंपादनस्य अन्यच्च
चतुरस्रादेवतेत्रात दैवांतराणामभिव्यक्तिर्दृष्टा तथा वक्ष्यमाणत्वात् सर्वथा चतुरस्रमतं ते
वैदेवं ते समं तत इति तदष्टुरित्यादि जाग्रमीतिहृदि वाक्ये रत्नपीता प्रतिपादनायाह देवेत्यादि
तदष्टुषियतो देवाश्च धिवसंति ततो वक्ष्यते किं चवमत्यागरहे नित्यमेव सन्निधानतोपि इत्ये
त्यादि मर्माणां रक्षणादभिप्रेतगुणप्रथनार्थमरक्षणाद्देयाप्यन्यथाभवति तद्देहादीत्यादि
याल्लकशरीरनाड्योविंशतिः प्राणो वायुः स्तद्देवता गृहवास्तोस्तस्मैव वा सम्यक् सन्निधेहि नित्येनेन
प्रथमसमये तितत्वात् ईदृशि इन्दुदीप्तिः मनोरथेत्यादि तास्त्र मनोरथाः पांतं तत्त्वादप्रा
माख्यमिति एवातनाः सोमभागात्तु मतायादिमाः अनेककानमिति इति शं दिशं यावदयस्थि
ताः हि भाग्या हिरण्याश्लोदशोत्तरानताः इत्येवं विंशतिः एताच्छपीडितानामसहप्रार्थ्यंत
यदेतदेव भवंति रक्षितागृहकार्येषु कुर्वंति अभीष्टामेति आसां विद्युति सांख्यातानां येषा

एषां १५

शिव
२०

श्या इति मध्ये भवाः पङ्कजाद्यः तन्मध्यतः सुषुम्णा पूर्वोक्ताय नाडी दशकान्तर्गतं नाडित्रयं
यथोक्ताम्नायादाद्यं नाडित्रयमेवं षडीषान दिग्भागे दिशः प्रदेशाः एवं वामतो दिशा मूर्धापर्व
त्रैकद् इति वक्ष्यमाणवचनतः षट्त्राः सौषुम्णायाः वामभागे समेतेडयः दक्षिणभागे समन्ये
गल्यः अन्यत्राप्रेडगेगुरादेवात्वं न तत्प्रस्तारसमये स्फुटीकरिष्यति एकादशसिराभिते
सौषुम्णाः प्रागवड्जसन्ताः अप्रैन्त्रयो भवंत्येताः पिंगलाश्च महासिरा इत्यनेन यस्ता
सां दशानां नाडीनां मध्यात्तवट्ट सौषुम्णानाथः शिवं चन्तद्वयमेडं पिंगलं च पुनरप्या
सां दशानामेवेति व्याचष्टे तेनाध्यात्म्यस्वरूपानभिज्ञतयाप्यकस्येव वाक्तु देहसंस्थानतः शा
रीरद्वयमिडापिंगलांतरितं सुषुम्णाद्वयेनावेदितं भवति वक्ष्यमाणव्यवस्थाचाग्रगता
धिताप्रदर्शिता अन्यत्र सां दशानामेवेति प्रतिपादकं विशेषणं नास्ति केवलं नाममसोना
डी विंशतिकमुक्ता सर्वासामेव संग्रहाद् एतासां मध्यात् यन्मुक्तं यस्त्वत्र कृता न देवानां प्रियो
सोस्वरुचितमेवं व्याकरोत् तासामित्यादि अतः विंशति संख्यातानां पदातिशययोगाद्धृत्यांसे
बहुकारा विकारा वक्ष्यमाणाः संकोच इत्यादि स्वल्पपिवासो यत्र दालत्वेनस्यपिथ्यात्मक
त्वमिति सुषुम्णा डापिंगलात्मकत्वेन निवर्तित इत्यर्थः तिर्यगिति आग्नेयवायुकोणाग्नि
तो तुर्जेयनामा वंशो द्वितीयस्त्वीशान निर्ऋतिकोणाश्रयस्तृतीयः अतो नाभि पद्मकुत्रचिदिति
गेहे स्तंभविन्यासदेवगृहे ब्रह्मशिलाविन्यासद्वावप्येतानामसमये प्रमाणेनापि ईशानावस्थामेव
परिहर्तव्यं उक्तं च श्रीमत्किरणे एतत्त्रयात्तु संश्लेषं सूत्राणां मर्मतत्त्व वेत्तु तेयं मध्यग

तेमर्मितस्माद्यत्नेनवर्जयेत् सूत्वानत्योद्भर्मान्तु नवैकं मर्म तत्र तु नः कृत्वाषोडशधा यास्यान्ते वर्ज
येत्तन्सदेवनु इति मर्मस्थलेत्यादि सर्वनाडीसमायुक्तपातेः सत्रिविधा विशेषा भवंति तेसंधु
भाव० यः प्रोच्यते तेवदससताविति येषम निहताः सतः कुर्त स्वपति सूरीणां अन्यतमस्याग्र सं
धीनां मर्कोचेति सिंमर्संधयंते सूरीणामित्याचार्याणां वक्रेत्यादि एतेषु प्रवक्ता देशु की
सू० लकार्थं विवर्णितं रज्जुचतुष्टयमवबोद्धव्यं इदार्थेषु मज्ञावार्धं वर्ण्यते चतुष्टये परा इति
प्रथमं याः सोमात्स्लाः स्त्रिपदाः पञ्चात्मकाः षट्पदा इति स्थितमेव २ त्रिरित्यादि संपात
२८ इति संपत्तु [illegible] गंधकजमित्यादयवयवोपलक्षितनयमलक्षणेना तु मेषु पञ्च उपक्रान
इतिफेबिले त्रिशूलमित्यादि कोणप्रदेशेषु वंशनाडिद्वये न चार्थादेवार्धकावयवोपलक्षितं त्रि
शूलं तदेवेत्यादि तदेव त्रिशूलमुभयस्थितैर्वज्रैर्जानीयात् कुड्याद्येतित्प्रकृतिभिः वे
28 शेत्यादि विशेन रज्ज्वावकोणप्रदेशोद्धेव संगतमिति त्रिकोणाकारा संगतियेस्य तदर्धे
त्यादि संपुटार्धेन तुलाकारं मर्म भवेत् पदेत्यादि रज्जुभ्यामेव पदमध्ये चतुष्टये नमस्त्वलि
का [illegible] मर्मेत्यर्थः रज्जुवंशोक्तमित्यादि तद्रूपमेव रज्जुवंशाभ्यामुत्थितं महास्थलिक
मित्येताभ्यां विशेषः महाभयेत्यादि मुद्गमिति चतुष्कोणमेव यत्पदमिवा सकृद्भवती
तथा हिय [illegible] स्वमंतेत्यादि स्वमंते नाडीमायः संपातेनेन त्रिकटानाम मर्म भवति यतः
तथात्मकं त्रिशूलाकारादाकार [illegible] रेण मसू [illegible] तेरितिप्रज्ञायाः पंचात्मकमित्यादि तदेवे
ति त्रिकटयेयपंचात्मकं पंचावयवं मणिवेयनाद्य [illegible] कोष्ठमध्येन गजउच्यते एतानीत्यादि

एतानीति मत्स्यमत्स्यसंधिमत्स्यपंकजत्रिशूलवज्रसंपातहलस्वस्तिकमहास्वस्तिककुण्डपदवि
कचमाणिबंधनाख्यानि द्वादशमर्माख्यानि यदि कतीवजे येन्नत्कारकमहिनोपयामिलषित
माप्नोति तस्येत्यादि तस्य वस्तुदेहस्य साम्भावं ददातीति श्रयमिति पश्चिममङ्गवमन्नरविभिश्चे
त्यपि छायप्राच्यामित्यादि एकोनशतायदिक्षु पिंवंशरन्नाभिः पदमर्थीकृतं तथापि तत्सकलत्वमे
वांशत्वेनैकस्य देवगृहस्य देवगृहवास्तोः देवानां केषांचिदर्धपदानामर्धांशत्वेन वक्ष्यमाणत्वा
त् ब्रह्मा मध्य इति पर्यन्तकोष्ठकाद्द्वात्रिंशाद्यादिति पर्यन्तदेवाः द्वात्रिंशत् मध्येन्तु ब्रह्माम
रीचिरित्यादि अस्मादिति ब्रह्मण एव पूर्वस्यां दिशि मरीचिः षट्पद इति वक्ष्यमाणेन संबंधः
मृत्युश्चेद् इति गणशः स्याप्यवत्सद्द्य इत्यादि नाभृत्स्वत्यां रात्तयत्सेत्यत्रयाठ क्रमानपेक्षमार्थः क्रमे
नु हेयः नैनेंद्रमध्यमेनेन्द्रतकोणे विन्यस्यानन्तरं वायुकोणे राजयक्ष्मावि[illegible]त्यामस्य इति नन्दे
वेतियथापवत्सादयो द्विपदा स्थैवापायाश्च तत्रादित्वताः जयमूलिनाविति इंद्रजयरुद्रदा
सोते भ्योतेनराद्व्यापवत्सादेवचतुष्कविन्यासादनेदं शंकरादिष्वेवावशिष्टेषु पदेष्वेतान्य
स्याद्रत्यर्थः चतस्र इत्यादि बहिर्वीथ्योरीशादिकोणभुवनद्वाराः स्मः महानमिति द्वन्द्वम् सर्व
कमिति बालम् तेषामष्टयाणां देवानां कियती संख्येत्याशंकानिरासायाह तेचेत्यादि पंचकर
ति पंचचत्वारिंशादित्यर्थः कथमिति चेत् देवद्वात्रिंशन्नावदीशाद्यादिति पर्यन्ता ब्रह्ममरीचिवि
वस्वान्मित्रपृथ्वीधरापापवत्ससवित्रसावित्रइन्द्रजयरुद्ररुद्रदासा वयोदशमध्ये पंचचत्वारि
शाद्भवंति यत्र क्वचिदिति सर्वेषां वक्ष्यमाणचतुःशालादिगृहाणां वास्तुस्थितचतुष्कद सहि

नाडिपंचाशदेव स्तंभवस्य शिलेति श्लोकः पूर्वोक्तानुवादः देवगृहवास्तु रुच्यते नवशाख्या
इत्यादि नवशाख्याइति शाखांतनर्भी विलाः इत्यन्यस्यांशांतमन्याशांतनस्तेन नशाखस्यान्यस्यदि
तियावत् उक्तंच ष्षष्ठिपदानि देवैः स्पर्धते सर्वेषु वस्तुषु मार्गेमेवादिश्य प्रासादे वृषदाहचतष्ष
भाव० ष्टिपदं देवेषु समलमस्तरधामसिति नचचदिनिश्चैशास्त्र चक्रयाणा इत्यन शिवस्त्री मृगास्थपित्
नामावरोगाव्यस्य वायुश्चन्यष्टकोणात्संश्रया इत्यर्थकोणास्थितयः शोषास्तु चतुर्विंशति
वृ० र्बाह्यानन्यापदिका इति प्रकृतमिति उक्तंचश्रीमत्किरणे ॥ दितिशार्ख्यानदितोसिमृगस्थपित्
संज्ञकः पापयक्ष्मा चरोगस्थकोणवाय्वादिकोकमः पर्जन्यश्चन्यायक्तः एतेन्येकपदानेयाइ
२५ तियावत् कोणान्तेष्वा विन्यापवत्साद्या ष्टौ बाह्य देववदितिपर्जन्याद्यो यथापदिकाः इत्यर्थः
प्राग्वदेवमरीच्याद्याः इति वत्सषट्पदाएव किंतु स्थानचतुष्टये चैव विद्येशापर्जन्याद्याः स्थानाम
29 धः पादचतुष्टये तदधः पदद्वयमेवं रूपेण षट्पदो मरीच्यादिषु विवस्वन्मित्रपदा योधराः इ
न्ययत्रयिकोणान्ततोऽष्टौ पदिकाभवंत्येवं वंशोवत्सपदाविन्यस्तपदोद्भ्यर्धमित्युक्तौ चतुः षष्टिप
दन्येनैवशास्त्रोक्तं इदानीं देवभावस्थित्यानुरूपकेन नामयो वास्तुपुरुषोबोद्धव्यः इतितदर्थमुच्यते
ब्रह्मनाभि वित्यादि ब्रह्मनाभौयस्य उक्तंच ब्रह्मा चतुष्पदो मध्य इति नाभिश्च मध्यस्थानमेवश्री
मत्किरणेपि ॥ ब्रह्मानाभिगतः प्रोक्त इति पितृपादिति नैऋतकोणस्थितः पितृनामादेवतल्
आस्य पादौ श्रीमत्किरणेपि ॥ नैऋते चरणद्वयमिति ईशान्मूर्ध्नीशानकोणेऽस्य शिरोय
स्य किरणेपि ईशाने स्य शिरोवास्तोरिति सर्पवत्सकाद्याः पाभिधानोवक्त्रे स्याने ऽर्धादिवेशा

शिव
२५

नकोणाद्द्रथः कोणाश्रितेरस्य नद्वन्मकं धराह्स्यापवन्मकं यराकं ठोयस्य तेनत्युग्मन्तृदिति
कोणाद्दयथरावर्धनः प्रोक्त शिष्टोम्नवित्नमाविद्रो नयारुइरुद्रदासोचमध्यामध्योपाणी किर
णोपि प्रविनाहस्तोश्येति दितिपर्जन्य शब्दार्थो इति दितिपर्जन्योकर्णोशब्दार्थः प्रयोजनेय
योः कर्णयोरेवजयादित्यं सयुग्मक इति जयाख्यः प्रदितिस्त्रातो स्कंधोयस्य भूगेन्द्रादिति ऊ
ग्यादयश्च षड्नयेप्रादयश्च षट् यथासंख्येनेव वामदत्तिणबाहुयस्य रक्तोदिक्स्य युग्मेनेति
नेनुनर्दिक्स्य यथासंकोणाद्दयेतस्य याधीशौ तौ गुह्ये यस्य रोगपूषाख्येति रोगाख्यस्तथा
पूषाख्यश्च जान्वोर्गेयस्य सरोगपूषाख्यजान्वर्थइत्यर्थः मरीच्यवनिमदिति मरीचिस्तथा पृ
थिवीधरस्तौ स्तनौयस्य मित्रोविवस्वानिति मित्रस्तथा विवस्वान् ऊरुप्रदेशोयस्य इत्यवान्तपु
रुषोयमथोमुखोन्तेयः अस्यागेमध्या मध्यइति अस्यवान्तोर्धन्तमध्यमेगंदतिर्णयस्त्रामध्यंवा
मंतत्रस्थवस्थितइति स्वदिग्भागापरित्यागेन मुखेक्तत्वावस्थितादेवाः मर्मेत्यादि मर्मत्वाणिया
॰ मानि॥ नि मर्मस्थानानि स्त्रनुक्तानि सूक्ष्ममर्मभ्योविज्ञायपश्चेयत्नात्मोवर्जयेत् वात्मनरमुच्यते एकादेशो
कादशनाडयोस्य सर्वोन्नरामुखाः प्राग्वदेवसौमुमाद्यः प्राग्वदिति षडेवच एकादशाभ्यस्ति स्व
स्तिस्वः सौमुमाद्यः शिष्टाश्च ष्टावष्टावेडाः पेंगाश्चैत्येवं शतपदं ते त्रेभवतेव किंतिमित्तमि
त्युच्यते दुर्गपुरान्ददालकम्मसिध्यिति खेटकेति ग्रामशब्दस्यस्वपदोपात्तत्वाद्बलीवर्दन्यायेन
स्वल्पोग्रामः निवासादिष्वित्यादि ग्रहणाद्दिहारारामवासशालिप्रभृति प्रद्युम्नश्च देवतान्यासः
महाप्रकृत्यादाइति स्कंधाद्याश्चत्वारः पूर्ववदिति दिक्त्वेवेत्यर्थः किंतुबाह्यपंक्तौ तोरेवचान्य

वाह्लोरस्य विशेषः पंचांशाभ्रतनायकाइति चरक्याद्याः कोणेषु पंचपदाः ब्रह्मादयस्तु देव
गृहत्वात्स्त्रांशाः रुद्रादय इत्यादि गृहणाद् शावपि इत्थं वाह्याद्वृत्तिग्रहणात्तस्मी निमित्ते
वर्जयित्वा अंतर्येष्वतः पक्षिपदं तेचेतन्मरुगृहत्वात्तत्क विभागदेवः इदानीं देशवास्तु रुच्यते
भाव० चतुःस्त्रिंशदित्यादि चतुःस्त्रिंशात्तामिताति पूर्वान्तरात्मुखीति विरचिते तेचेसति नवत्रिंशी
त्याद्याशकानामाधिक्येन पतुर्कं सहस्रमंशकानामेवोत्पद्यते इति प्रकृतमेव तत्र देवता
चू० विन्यासायाह तत्रसार्थ इत्यादि द्वेपंक्ती अर्धपंक्तिश्च किमर्थं तत्परित्यागश्चेदनस्याह रतोग्र
हात्क इति चरक्यादिस्कंदादिग्स्तोग्रह संबंधिनी पदार्थानतिरेतिति पंक्त्यर्थमतरेप्रवे
शार्थे परित्यज्यतंदतरितेनेवविभागेप्यपरित्यक्तेरित्यध्याहियते ततोनवविभागेत्रि
चू० गुणेरिति समविंशत्यागणेरिति नेरपित्रिगुणितेरेतदेव विशेषयत्येकाशीतिपदोत्र
त्नेति कोणेषाः षट्कृतीस्त्वरा इति पत्न्यंचकृतिः षड्गुणितत्वमयमर्थः आपवत्सादयः
पूर्वोक्तत्वात्तु निर्देशात्कोणनायाः षाट्त्रिंशत्कोष्ठकाधिपतयः चतुष्पंचाशदीशानादिति
परीक्षादयस्तु चतुष्पंचाशत्पदनायाः न च यथापरेति अयदरिष्यतद्द्यतोद्वितियर्ध्येतात्स्व
प्रस्रणेनेतरेपंक्तिषट्कंपरित्यज्यानेतरेपंक्तिद्वयं यद्वशिष्यते तत्र प्रत्येकं नवधेति नव
कोष्ठकाधिष्ठातेत्यर्थः दुर्गेशुवादिवाह्लोरस्य को विशेषो येन यथा तत्र स्कंदाद्याः देवीतरएव
प्रोक्तास्तथापीनेतदाह विशेषोव्याप्तिज इति नान्यत्किंचिद्विशेषात्स्ताएवयतोदेवताः केवलं
व्याप्तिकृतपवाक्षित्वबहुपदभाजोदेवास्तवेतन्यया अयचिन्तावास्तुर्विपदादीतितामाह

शिव

चू०

स्थाने यत्क्रियते यद्दृश्यति दीक्षितानां कुलादिचितिरिति किं भूतो तदर्थमाह भूतवर्गेति पंच
विंशतिकोष्ठकोपलक्षिते तत्रैव तत्रैव मध्ये पंचकाद्यति मध्येभवं मध्यं तस्मिन् पूर्वादिषु चतसृ
षु दिक्षु तथा सर्वमध्यकोष्ठके चेत्यर्थः तत्रस्था भूमिः सकेति ब्रह्मणा सहवीत्यस्यादितिवा
क्यभेदेन क्रियाध्याहारः चतुष्केनेत्यन्त इति भिन्नैरिदंयत्रैतन्नचतुष्कतत्र विश्वसहितेति
वारीति वरुणानां न्यसेत् स्वामयोरिति वायव्यस्य स्वकादिमहद्दिति चतुष्क एव ईश रुद्र समा
श्रितो विति यथासंख्येन व्योम सर्वभो रिति सत्यां दिग्विचतुष्के शंभुना सह व्योम सविनाशे
दित्यर्थः वेदलक्षिते चतुः संख्योपलक्षिते ईड्य सर्वरूणा सोमाः स्थिता इति स्वादिगस्था
नेषुदेव कव्यापकत्वेनेत्यपि यष्टव्यमिति एवं दर्शितभागेन देवतावासो सत्यां संपूज्य रा
ष्ट्रस्य भूतानामिति षड्विधस्यापि भूतवर्गस्य वित्तर्द्धिर्भवति विकलाव्वदिषत्र यद्दति त
द्रूकवरणा हि यन्ति स्थितैव इदानीं सदोयभूः स्तुदुर्युवालंबनरसु ख्याते नवकइत्यादि नवकेति
नवकोष्टकांकिते तत्रैव ब्रह्मप्रधानानां लोकपालानां ब्रह्मस्थानतः प्रागीशांतं क्रमेण ब्रह्मादि
लोकभूनृजनेष्टकेनेभूमिरपदोषाभवति स्वामिनश्च ष्टपदा भवतीत्यर्थः अत्रैवार्थे विक
ल्पेनवास्तुदर्थं श्लोकेनाह ग्रहानित्यादि स्वादित्यसुखाल्केत्वंतान् ग्रहानेतेषु इति नवसु सं
पूज्य भूमिः शुद्धा भवतीत्यर्थ एवं नैष्ठव पदेषु चनवधा प्रत्येकं पदस्य विभक्ता तानेव ग्रहान्स
ध्यान्ग्रभति प्रागवन्दवादीशांतं क्रमेण श्रीपोष्करांकनवनाभयागव दित्यर्थः सर्वत्र वास्तुया
गः सर्वेत्यादि कृत्वा भूमेः परिग्रहमिति वास्तुदसा स्थानतः स्थानीनेरभू परिग्रहमत्र

कलशावाविधाराविन्यासादिनाकृत्वाशिवास्त्रकलशौसंपूज्य ततोमंडपवेदिकामध्येहुत्यक
प्रदेशेशिवमंडलस्थंसंपूज्य मंत्रवदिति प्रागुक्तस्वरूपोविद्या नेते नामंत्राप्युक्तं नानाभूतः
समंदेहोगरुभावविवर्जितइति कृतेविन्यासपरागइत्यग्निकार्यं होमंचमंत्रतर्पणार्थंकृत्वाकिंड
भाव० निर्हरणायचप्रायश्चित्तहोमसमापिकृत्वासंहितायाः पूर्णाहुतिंप्रदद्यात्तदनंतरं पूर्वोक्तविधानेन
वास्तुदेहंनाडिविभागेनवर्तयेत् तत्रेत्यादि ईशानादिक्रमेणावाहनादिपूजनेकृत्वाबलिंय
थाविभागेनवक्ष्यमाणंदद्यात् आचार्यएतेनानुष्ठानक्रमेणेत्यर्थः ईशानदेवमेदिति ईशा
सू० नोदेवतापर्यायेनरूपनिवाचकैर्मंत्रैरित्यर्थः सामान्यैरितिवैदिकैः इमारुद्रायस्थिरधन्विने
कद्रुद्रायप्रचेतसेत्र्यंबकंयजामहेइत्येवमादिभिः ऋग्वेदपठितैस्तथारुद्राख्येतपङ्क्तौ करोमीवमार्गैर्य
सू१ जुर्वेदपठितैःरुद्रसामभिः सामवेदपठितैस्तथा अथर्ववेदैः सकलैर्येविहिताइत्यर्थः
कृताहृताइति कृतेयवास्ते पद्मेत्यादि पद्मंस्थितिपद्ममंत्रचयतनायायपर्जन्याय विनान
31 मित्यादि विनानंकरककर्क धूम्रनीलकपिशं सशावेरवधे मन्यायेत्यादि दानमुद्दयेति
प्रधानाभिमुखीकृतहस्तेन मध्वित्यादि पलमयकंमांसं गंधानित्यादि गंधानितिसर्वगंधान्
जिह्वामित्यादिवैरगीमितिपदार्हेसंवंधिनीम् मृगायेत्यादि यवांकुराणि पितृभ्यइत्यादि
कृसरौदनमितितिलकेन मराख्याभिद्या दौवारिकइत्यादि दंतधावनेसुग्रीवेत्यादि दर्भ
कमितिदर्भविष्टरं प्रचेतसइत्यादि वारिरुहमितिपद्मं पूर्ववदिति दानमुद्रयैव सुमधि
ति सुरापतिवस्तुत्वेनमागकेसरचूर्णानि सुराभिद्याबिद्रुध्यन्वेनपशानेनागायाः भक्त्या

शिव
सू१

णीत्यादि भक्ष्याणीत्यनेकाकाराणि घृतपूरघारिकादीनि भक्ष्यादि ग्रंथं यथासंख्येन मत्स्यादि
भ्यश्चिभ्यः मंत्रप्रयोगत इति पूर्वोक्तान्वयादः ऊरुण्याये त्यादि शाल्यकमृत्पलमूले तच्छ्रोप्यङ्र
त्यादि लोप्यवा इति लोपिकाः पूरिका इति, ऋहकृतो भोजनविशेषमोदकानित्यादि रक्तचंद
नेसुगंधद्रव्ययुक्तं हरिद्रान्नमित्यादि हरिद्रामिश्रमंत्रे धौतमन्नम् मिश्रान्नमित्यादि मिश्रान्न
मिति मिश्रैव तच्छ्रायायैतीद्रजयाय गडौदनमित्यादि मांसवदिति तदेव सिद्धान्नं मांससंयुक्तं क
द्वायराजयक्ष्मणे इति रुद्रदामाय सामिषान्नमिति मांससंयुक्तमन्नं रुद्रस्य पुनर्बृन्तेन सह विशि
ष्टमिति विशेषः नालिसं सिद्धानित्यपक्वान्या पान्यस्मिन्नीभ्नते पृथिवीभ्नते पृथिवीभ्नते ईशाना
दिस्याधापवस्त्राक्ष्यायथासंख्येन दधिक्षीरेण किरणेष्युक्तं पयोदधीशाकोणे निति पंचगव्येन्या
दित्रुनरपिपयोशब्दः समज्ञावाचकः पितमित्यांतरेमांसखंड विशेषः वायव्ये इत्यादि बाह्य
तश्चरक्षार्थ एकस्य एवमुक्तेन क्रमेण बलिं दत्वा ततोन्यः सार्वकामिकः सर्वकामप्रदो बलिः
मातृमंडलयुक्तगणेभ्यः प्रतिदिक्षु देविव्यानदिलभोमुनिवासिभ्यो नमः शब्दप्रयोगतः दा
तव्य इत्यर्थः होम इत्यादि होमस्तु स्वाहापदांतैर्मंत्रैरघोरषडंगैस्तद्वदिति वौषट्पदांतैरेवमा
त्यादीत्यादि ग्रहणाद्ब्रह्मालंकारास्तत्सर्वं नमस्कारयोगेन जप इत्यादि जपरन्यादि पार्थिवबी
जलकारस्थैः स्तंभनमिति मित्रं जपः कार्य्यः चाटनमुच्चाटनं तत्त्रिमित्रं यकारो वायुबीजः तत्रैयः
सिद्ध्यर्थं सह विसर्गेण विसर्जनीयेन येवतनैतैः सविसर्गैर्दीप्तमन्त्रैः धोधोरेफसंयुक्तैः केवलनि
मित्रंफ गितियत्नदंतत्र्यांतैः पुष्टिराप्यायनं तन्निमित्तं वकारो वरुणबीजं यतः अमृताक्षराणि
१२३ मृत्युविजयायेतत्र ज्वररोगः अथवास्मिन्ने कल्पे विहितायाजातिस्तयाकृतमुपपदति

सितं लक्षणं येषां ते: एवमित्यादि अनिषादिनमित्यविग्रहः ॥ भावचूडामणौ वान्तुपंचकमस्मर्थे:
इदानीं कर्म भवति इत्यर्थमाह अथेत्यादि अग्रात् इति विघ्नत्रयेच चतुरस्रे तत्र विधिः अयमर्थः पूर्वापर
दिशो यावत् तत्सूत्रं प्रसार्य मध्यचिह्नं तत्कृत्वा ततस्तस्य मध्यादादितः हस्तयुगं एवं पश्चिमदिग्भागमेव व्य
भाव० वस्थितं तन्मध्ये तत् समानं तं च कृत्वेति क्रियाविशेषणं तदग्रे गोति नहि इदं हृदयमग्रे यस्योक्तं यथा तेन
तदुक्तं भवति तत्र हृदये नोत्तरदक्षिणं तथा दिनं यमकस्य हृदयमित्यर्थः तेनोत्तरदक्षिणमस्य हृदय
चू० मार्गेण दक्षिणोत्तरायतं सूत्रं दद्यात् अमिकचित् मानादर्धे न च विदिक्प्रयः तथातो मत्स्य एवं ते
न लक्षितं विभावितं तत्र क्रमादिति सूत्रचतुष्टयं इत्थं समंततः चतुरस्रं तत्रेत्यादि तत्र चतुरस्रे म
मेस्थानं वर्जयित्वा मध्यप्रदेशे किं विदीशानदिग्भागं नीत्वा यदुक्तं परिहार्य्य मवश्यं तदग्रेना य
त्र कृत्वं विदिति विम्बस्य सम्यक् स्थापनस्याधारभूता मंत्रात्मिका शैवी मिति विम्बस्याधि
चूर ष्ठेयां अत एव विम्बकारणं सकलजगतः कारणं अधिष्ठात्री तथैव तां तथाभूतां न्यसेदाचार्य्यः
ततः इत्यादि आधारशक्तिन्यासादनंतरं सकलानामधोलोकनायकानां लोकभूतामीश्वरं यदा
32 इह लोके मूर्त्यक्षतया निर्यत्नत्वेनेति तं लोकपालमेवानंतरं अव्यमिति ध्रुवं ध्येया येति संचिंत्य विन्यसे
दित्यर्थः कालमाधारमिति स एव विशिष्यते कलशे आधार इत्यर्थः विधिवदिति पाठक्रमेणापि
त्यर्थेण क्रमेणापि यत्नेन हृदयादनंतरं वक्ष्यति वेदिमध्ये शिवं चेष्टुं इत्यादिना शक्रेकपर्थ्य तत्रास्य क्रमे
तन्मंत्रसंस्कृते शिवमंत्रसम्यग्व्याख्ये बुद्ध्या नपदगर्भितम् स्वाहान्तं तत्र वर्णाख्यं नमस्कारेण विन्यसेत् तत्कल्या
नेकशिलासंस्थायी मूर्त्तिशक्तिमव्ययाम् ततः साक्तः सुरेशादिकलशान् भक्तिश्चैवकम सन्निधायाया
तिः स्वैः स्वैः शिलास्थाः क्रमशोऽन्यसेत् इत्यनेनानुष्ठानक्रमः नन्द्येत्यादि शिलामिति पादशिलेति यस्याः

शिव
चूर

प्रसिद्धिः इह तत्त्वस्य शब्दसन्निकर्षाद् ब्रह्मशिलेयमुपक्षेपेनैवाध्यायाप्रतिष्ठाकाले एव
संस्कारलक्षणानां वक्ष्यमाणत्वात् ब्रह्मपदप्राप्तौ ध्यातुर्बुद्धितत्त्वम् यदुक्तं श्रीमन्नन्दीश्वरका
रिकायाम् तन्मात्रे मनोहंकृद्बुद्धीर्देवः ब्रह्मा चेदेवमध्यपरितः तामेव शिलां विशेषयति
सर्वा विभक्ता मूर्तीशा इति यावत्प्रमाणैः स्वासाम् अतेषाः ऽष्टौ न दिशास्वसर्वा यास्तावंत एव
तथा तत्त्वानि तदीया ब्रह्मादयस्त्रयः एवमेतत्सर्वं सविभागेन गर्तेयस्याः तत इत्यादि ततो
ऽपि यहं देवमिति तस्मात्प्रथमलिंगत्यागुरुक्रमेणार्के भाष्टकन्यस्तलोकपालक्रियायामध्य
धिष्ठायकत्वेन शिलाष्टकं विन्यसेत् तत्संस्कारत्वादेहे शिलाष्टकसंस्कारनिष्पत्तये बाह्यानु
तावित्यधिवाससमंडपे वेदिस्थंडिले उद्देशादनंतरं स्वनुष्ठानक्रमापादनायाह वेदीत्यादि ।
ब्रह्मशिलामध्य इति ब्रह्मशिलामध्ये प्रथमे यामा मन्त्यासौ एतदेवास्फुटीकरोति न्यस्तेस्मा
कलसङ्करादि इति तावत्स्यमनंतरे पूर्वादिक्रमेणायस्याः तां ताइत्यादि प्राकृस्याः तमिति यद्वे
द्रोन्नवकृतलक्षणायाम् तत् वल्मीकः पूर्वो क्रोमृद्भासि गोमृदिति धेनुमतो ऋषभः विषा
णाग्राब्देन शृंगं दंष्ट्रकशायावुहरीतकयादि विमिश्रजले सामान्यः प्रणवादिः मध्य इत्यादि
मध्यशिलायां शिवं डोध्यास्यमिति प्रागुक्तबुद्धितत्त्वाधिष्ठातृब्रह्मणो यः स्त्रात्मीयोध्यासप्ति
मकारस्तमात्मतत्त्वादिभेदेनोपकल्पयेदिति वक्ष्यमाणेन संबंधः अत्रैव हेतुमाह चिदचि
द्वेति चिदचिंगोमेत्रमेवेम्यरादिः अत्र विद्वगोमलमायादिरेतत्सर्वमेव यत आत्मकम् अ
त्रैवाध्वप्रदर्शनायाह तत्रेत्यादि तन्मात्रांते यावद्दशतत्त्वान्यात्मतत्त्वन्यासः ततऊर्ध्वमत

त्तत्वे यावल्कमें डियबुद्धेर्न्द्रियाख्यनत्वं दर्शकेनस्तेहेकादशानन्तानि वियानत्वन्यासः तत्री
येपुनः शिवतत्वेगौवोहंकारोवुद्धिरूपनेनदीप्ताख्य त्र स्मादयस्ताख्याप्रकल्पयेत् भावायुर्मोद
यो ह्येप्रत्यया विपर्ययाचाख्यायंचाशत् यदुक्तं सां ख्ये एषप्रत्ययसर्गो विपर्ययाशक्तितुष्टिसि
भाव॰ द्व्याख्याः गुणवैषम्यविमर्देन तस्यभेदास्तुपंचाशत् पंचविपर्ययभेदाभवंत्यशक्तिश्चकरण
वैकल्यात् अष्टाविंशतिभेदातुष्टिर्नवधाऽष्टधासिद्धिरिति सुभाव्यपिविन्यस्य ब्रह्म विद्धिलिए
सू॰ वीक्तानुवादः ततइत्यादि तत्त्वाधार मित्यात्मतत्त्वादिव्यापकं त्र नमयमित्यनपायि सुषि
रमेवगंगुहगभीतुरीयमुद्राश्रीमद्भैरवादावुक्तलक्षणा त्मावकौल्यादि दिव्यव्याप्त्या
३३ तिरभावह्रियनामानाचस्थानेषु कशब्देनवक्तृणाः यान्तिरूयादि धाभवोहरिलालाया: एतेव
वत्स्वमाणाभिधानाः तैएवतत्र्भीयथाविभवंसुवर्णादिकान्कलशान्प्रसेनर्तेषु स्थिन्या
33 दि तेषुचानंतेमध्यकलशोसुरेशा इंद्रलोकेशः पूर्वं एवंक्रमेणास्वस्वपदेमेवयोगक्र
मात्संपूज्याः धारणाश्रितइति तदाकारचिंतननिबंधमानोस्मात् लोकेशाग्निकंह्य
तेम्बिभ्याधापयेत् मध्यइत्यादि गुरुकमेध्यकेंडेमग्निप्रज्वाल्य नवांशकल्पनयापर्वा
दिदिग्गेशांस्तत्येवदिगनमियतमूर्तिपकुंडेषु हवनायनिविये दिस्यर्थः क्रियाक्रियमित्यनुष्ठा
नेनयत्रकविदस्तानात्मकमप्युद्दिश्य तमसामभिजनितेवक्रियमन्त्रत्वेन विवीर्य्यानि मन्त्रराणा
यहोमंकृतेत्यर्थः उपुष्यिताशाकरति प्रथमभामेतावदात्मनत्वभागेशंतेसहस्तमर्धं वान्या
दि अयमर्थः मूलमंत्रेणयथाशक्तिहोमंकृत्वातेनैवमंत्रेणपूर्णाहुतिं घंटसंपाताभिकृतंचकु

शिव
३३

त्वादेतन्मूले न पिण्डिकामूले स्पृष्ट्वा पाणिं निघट्टेन ब्रह्मणो भिषेको देयः तदत्र मूर्तिपमहि
तः शिवमूर्तीशमंत्राणामिति पिण्डस्य या मूर्तयः क्ष्मावह्न्याद्याः तदीशाः शर्वादयः त
न्मंत्रांश्चलं रंशं घंवंयंसंहं इति तेषां होमस्तममेव जपं कुर्यात् यत्स्माह यथा होमस्त
था जप इति गंधादिदत्वा मात्रिप्यमुद्रयेति मुद्राचात्रावाहनी पूर्वा निरोधमुद्रा तल्लक्ष
णं च करकर्मसिहिनादावुक्तं उन्नानो त्तु करो राक्तत्वाद् हृदेशस्य समाहितः अंगुष्ठं च निपीड्य
तु मध्यतो विनतांगुलिः आवाहने प्रयोक्तव्यादेवदेवस्यार्चने निपीडियेन्तयांगुष्ठौ
हस्तयोरुभयोरपि स्तनौ चाभिमुखौ कुर्यान्निष्ठुरायास्तु दर्शनात् इति तस्मिन्नुक्ते सति
वशाद्धा निरोधे पिक्तुते सति अपरमिति अधोभागमुत्तरे संदध्यात् संयोजयेत् त
मपि तद्वन्नेतीयात् इत्ययमत्रानुष्ठानक्रमः यदाह एवं विध्यपि संपाद्य विधिं भागे स्थितिभा
वमुद्दे स्थिरेलमइति भावाः प्रागुक्तात्स्वकुड्यिमुक्ते स्थिरेलमे च चरस्थिरलिंगानामपि तेषेव
प्रागुक्तानां मध्यात् स्थिरे तस्यैव सकरणानुगणात्व राजयोगेयेवेति तथा विधलग्नलाभे राज
योगे सति वा अथ विन्यसेत् इति एतान्तरात्र्य यत्तां राजयोगाख्य ज्योतिः शास्त्रविद्भिरुपदिष्टाः
तद्यथा वराहमिहिरः वर्गोत्तमगुते लग्ने चंद्रे वा चंद्रवर्जिते चतुराद्येग्रहैर्दृष्टे नृपा द्वाविंशतिः
स्मृताः अन्ये यवनजीवशर्माद्याः बहुवक्तव्यत्वा[illegible]देवन लिखिताः शा[illegible]परीति शाके
पर्यन्तं तत्संस्कृ कलशेन मंत्रसंपुटमिति तस्यात्तत्स्य यो मंत्रः प्रणवादित्वेन संपुटनम् क्षि
तेत्यर्थः शिवमंत्रं समुच्चार्येत्यादि कारणात्या गक्तमेणायतां तेयावन्मंत्रमुच्चारयेत् तत्रचा

विभागं नीत्वा पुनरपीकया मानशास्त्रावलोकयान्यया शास्त्रयानादेविज्ञोभ्य बुद्ध्या एवं निवर्ध्येत
शुद्धाध्यानमवलोकयेद्यत्नस्तमेवमंत्रेविशोधयति बुद्ध्या नपदगमिनमिति इत्थं बुद्धिनत्वा ध्यान
वेर्तिन्ते न मंत्रसंस्कारितो भवति तेन ॐ लं ब्रह्मशिलायै स्वाहा नमः इति प्रयोगः पूर्वं शिलापञ्चकस्था
पयेत् कस्थाने ब्रह्मस्थाने यडक्षं प्राक् शिला ब्रह्मशिला मध्य इति ऐश्वरीशक्तिमिति पूर्वो
भाष० क्तानुवादः ततः पूर्वादिक्रमेण स्वदेशात् आदौ एषां लोके शान्तानयानां तेषां स्वंबधिनः कलशा
न्भक्ति पूर्वकं रचनां पूर्वकम् सन्निधापयेति सम्यगित्यस्यार्थः शिलाः क्रमशो न्यसेदिति सूत्रे
चू० वानुभाष्याणां ।। संयायार्थं च वर्णोति चूलकर्णातमध्याने पुष्पैः संधायत्वान दृष्टयो व्याप्रिद
शमं लोके शंब्रह्मणां स्पृश्य त्वमयेदित्यर्थः तदनु च बलिं दत्वा वाचिककायिकमानसे दोष
शमनायानं डिताना लशितोल्लजपं कुर्यात् वाचिकादिदोषैः अन्यवायो यतः श्रूयते स्मृ
२६ तिरपि शारीरकैः कर्मदोषैर्याति स्थावरतां नरः वाचिकैः पक्षिमृगतां मानसैरंत्यजातिता
मिति ततइत्यादि यतेदिति प्रयत्नमातिष्ठेत् अर्घव्यपेत्तयेति धनादिशक्त्यनुसारेण प्रासाद
34 मानेन लिंगकदाचिद्धस्तमानेन यत्नुष्टितं तत्र हस्तमानेन प्रासादनाह चतुर्हस्तादीत्यादि
एकहस्ते लिंगं चतुर्हस्तो दशहस्तो वा प्रासादः अष्टानां वेदसंख्या षट्त्रिंशद्धस्तांतिका इत्थं
न कारयेदित्यर्थः अथैतेषामेव गर्भभित्यादि विभागः प्रासादमानेन लिंगमानेन दर्शनं च
वहुभक्त इत्यादि कर्तुमभिप्रेते प्रासादे तत्र समं ततो वसुभक्त इत्यष्टविभक्ते सति ब्रह्मणः
पदे इत्यादि मध्योपलक्षणमध्यस्थाने चतुर्भिः पदैः पीठमिति पीठस्थाने आपवत्सादिभिः शिव

मुख्यै दिति मागन्क सुरगृहवास्तु निदर्शनैवाह तन्न चतुर्थ्यदे ब्रह्मास्थापवन्तस्त्र ब्रह्मात्मकको
णकचतुष्कस्य ईशानकोणेन दादिभिर्द्वादशसंख्याकैः गर्भः पीठपरिधिर्मोगर्भ एव शेषैस्तु
भिन्नयाद्दति पंक्तिद्वयावस्थितकेष्टकैर्भित्तयः कार्या इत्यर्थः भित्तिशब्देन प्रासाद विष्कम्भ
मानतष्टांशभित्तिरिति यावत् तेषामेवोपयुक्तशिष्टत्वात् भित्तितुल्ये भित्तिप्रमाणा समाक्रान्ते
णांजेवा भित्त्युक्तायएव एवमपि भवनं तन्तरंश्रोत्पन्नाभवति शिखरं द्विगुणेन इति जंघायाद्वि
गुणप्रमाणेन ननु परिवर्त्तमाना रचनाकारम् गर्भ्य यच्छुकनासालक्षणम् गर्भ षष्ठांशका
द्यैति गर्भप्रमाणेनैव षष्ठुला पार्श्वतः शिखरार्द्धतो चोक्तायात् अंशेन निर्गतेति पृथुत्वान्त्रिभा
गेन निर्गता बहिः कार्याः अथ प्रसंगात्लिंगमाने प्रासादमानदर्शने मे लिंगवदित्यादि लिंगाया
मप्रमाणेन पीठस्यानमवस्याप्यतदर्धेन परिधिमेगर्भएव पीठवद्वारमिति तत्प्रमाणेन पार्श्वमा
मानात् उत्सेधात् द्विगुणं भित्तयः परा इति पीठवदेव तत्समा इत्यर्थः जंघादि पूर्वोक्तप्रासादवत्त्व
वस्तु भक्तेर्भवेत्पीठ मित्येतदेव विकल्पमानेनाह षोडशांशोत्यादि समेन तस्य तु भित्तेस्तु भित्तेर्वा विभ
क्तेते वै सति षोडशांशांशव्यक्तोत्सत्यां चतुर्भिर्भेद्यकोष्टकैर्गर्भे कुर्यादित्यर्थः अतो गर्भाद्दर्धेन समंपी
ठं च लिंगपीठं च तेलिंगद्वारे ते पीठसमे शुकाग्रा पुनर्गर्भे समा बहिस्तस्या विनिर्गमः पीठकोण
स्तंभकोणसमस्तत्रेण अथवा गर्भार्द्धेन मंडपरहिते समंडपेतु चतुर्भागेन पंचमांशेन वायदाह वे
दशांशेन समंडप इति अथ सर्वसाधारणप्रसादानाह गबहिरित्यादि वक्ष्यमाणवचनप्रामाण्यात्स्व
यमंडपमंतलोपभाजिते ते वै सति भागेन बाह्यभित्तिः सुषिरं तथा रिकाभागेनैव बंधनं भित्तिरपि

पदिकैव क्रोडं मध्यं चतुष्कोष्ठं भवेदित्यर्थः सिद्धमेव [illegible] मुकाग्रागर्भ एव क्रोडकैव बहिरंतः
पदो हृत्तेति गर्भभिन्न विद्युत्कायदप्रमाणेन निर्गता [illegible] एकैव सांधारस्यैव भेदांतरस्य व
माव० स्तु भक्तेऽप्येवं न्यादि पीठादिबाह्यभिन्नं नैवदृप्रमाणेन [illegible] व सर्वं मुकनासे हेतेनैव मानेनव
हिर्निर्गता बाह्यगर्भसमस्पृष्टं गर्भबाह्यप्युकनासः मध्ये तेरंगर्भ समासं तरनासा च सुशोभमंतरमध्य
यथोक्तं तथान्यदपि भेदांतरमेव मे भवेदिति मत्रत्वेव मेवेति पदिकप्रमाणपदाग्रमर्शनाय स्य
३० विभाजितइति समं ततः समभागभाजिते तेत्रे कृत्यापादेन पीठं भावयेदिति क्रोडशब्देन मध्य
पीठपरिवेशः सोऽपि तन्मानेन भिन्नयत्स्यायाबहिः साधिचशब्दात्मादेनैव गर्भ मिन्नित्यर्थे ने
ति पदार्थे न यत्स्थिते सुषिरे तदपि च शब्दादर्थे तिपदार्थे नैव एवं समानावेव पदानामुपयोगो
३५ नाधिकारात् श्रीमल्लिङ्गलामतेप्येवमेव प्रसादस्य विभागदर्शनार्थं मुखं लिङ्गपीठसमं कृ
त्वा पीठमानात्तु दिर्धमः पीठवत्तु भवेद्धि त्रिभिभिन्न स्याधकादिका पीठवज्ज्ञाह्यभित्तिः स्यादिति
35 यत्तेव मेवेति पदं वत्तुभाजितइत्येतत्परामर्शकत्वेन व्याचष्टे तस्य यथोदिष्टप्रति भागात्स्यमानमेव
भागानामुपयुक्तत्वादष्टमभागस्य विनियोगासंभवादवशिष्टत्वेनातिव्याप्तिः मत्रस्य त्वत्कलन
रुध्य बहिर्नष्टेव मेवेति परामर्शानुपपत्तिः अथैतदप्रकृतमपि तेचेप्सितिष्टाशास्त्रांतरेण श्रीमल्लिंग
लामतेन सह विसंवादः तदलमनेकमेवात्र साध्यः साधारस्य प्रासादस्य करणेकारणमाह लिङ्गवि
त्यादि मणिहेमादि निर्मितेषु लिङ्गेषु बहुमूल्यत्वे चौरादेरपहरणशंकया गुप्तिप्रधान्यं समीचि
नीयं तस्मादेतेर्वाम विभागादिति प्रासादांतर्भिन्नंतर विरचनयायोयाम विभागस्तस्मादपि
द्विः परिभ्रमोऽयं यो तेनयो दिना हेमादीन्यत्रादि ग्रहणादृत्नरजतनिर्मितेष्वपीति लिङ्गशब्देन

शिव
३५

यथ्यर्चा संगृहीता त्रिविधं लिंगमुद्दिश्य व्यक्ताव्यक्तोपयाकृतीत्यनेन प्रागुक्तेन वचनान्तरस्यप्यर्चा
मुखे नित्युनरुक्तिः अत्र विस्तिविस्तारादिप्रतिमाविषयानन्तहितात्मलिंगशब्दस्याप्रसिद्धिर्य
तो न दोषः अन्यच्च विस्तीर्थाप्रासादलक्षणान्तरे दशादिशंचतुरे द्वित्र्यादिदशहस्तान्तं चपंच
वृद्ध्या पंचाशद्धस्तान्तायेन व प्रासादास्तेषाम्यंवदयमागो विभागः तेषां प्रत्येकं स्वसंख्यया योग
स्य हस्तराशिः सकरमहमत इति द्विगुणः कार्यः करशब्दः संज्ञातो हि संख्या प्रतिपत्तेः तेन दश
हस्तानां विंशत्या भागैः पंचदशहस्तस्त्रिंशता त्वेवमपि पंचाशद्धस्तः शतेन भाज्यो येन प्रतिहस्तं भा
गद्वयं कल्प्यते ततः किमित्युच्यते लिंगवत्पीठमिति पीठस्यानन्त्वात्पीठशब्देन तदेवाष्य
ते स्यानमेव पीठं तत्र तावद्दशहस्तस्य प्रासादस्योदाह्रियते तस्य हास्तिकलिंगमानेन पीठं भाग
द्वयेन मध्ये विशतेः पीठार्धे मध्ये द्वयमेव स्यादप्यपार्श्वाव स्थितभागेन नवकस्य विनियोगाया ह
स्तार्द्धेनैकेनेति सदूरविप्रकृष्टत्वात् पीठस्यैवार्धेन सह एकेन यदर्धं वर्तते तेन भागद्वयेनेति या
वत् द्वन्द्वं बाह्यभित्तिपरिवर्जे पीठपरिवेशगर्भान्तरभित्तिबाह्यगर्भाख्यमन्तरम् एवमेकस्मान्ना
वन्मार्श्वात् उपयुक्ताः द्व्यधिकेन बहिर्भित्तिरिति तेनैव पीठार्धेन द्व्याधिकेन बाह्यभित्तिः उपयुक्ता शि
ष्टानां त्रयाणामेवं विनियोगः एवमेव पंचदशहस्तस्य भागत्रिंशतो मध्ये द्विहास्तिकलिंगस्य
पीठार्धं चत्वारः स्याप्यः ततदर्धेनेति भागद्वयेनेत्यर्थं भवति सैकेनेति यावत्त्रयेणान्तरं त्रयमेवमेक
पार्श्वात्पीठार्धेन सममेकोनचत्वारिंशान्तं व्यतिभागाः उपयुक्ताः द्व्यधिकेनार्धेन बाह्यभित्तिरथा
उपयुक्तशिष्टैः एकादशभिरेवं बाह्यभित्तिः पंचाशत्त एवमेवान्यदाहृत्तानामवसेयम् शुकाग्रादिय
थाग्रेति आदियत्तदाज्ञयो व्याख्यात शिखरोन्नतिरेतत्सर्वं प्रागुक्तवदित्यर्थः अथ सांधारप्रासादानां

मंडपप्रमाणमाह गर्भेणेत्यादि गर्भो मध्यनवप्रमाणेन सूत्रं परिदद्यात्तेनार्थे सर्वप्रासादपार्श्वयोः
कोणप्रदेशाद्यन्नामेन मानेनैको मंडपः गर्भ भिन्मनमिति गर्भस्यार्धमित्रिगुणार्धेन मानेनत
थैवोभयोरपि पार्श्वयोः सूत्राधिद्वयदानाद्वितीयः सूत्रपार्श्वायकादिकाप्रागुक्तानार्धेन मानेन
भाव० तृतीयः बाह्यभित्तिपर्यंतमानेन चतुर्थ इत्यर्थः एषां चैवं द्वयोर्योः मंडपविभागमुक्तः सप्तवीयसो
प्यवेति कन्यसप्रासादादन्यत्र ज्येष्ठप्रासादेष्वन्यथा स्थितः यवीयसइत्येवदानमुपलक्षणार्थम
सू० वन्यमाणवचनप्रामाण्यात् ये कन्यसप्रासादास्तेषां ज्येष्ठप्रासादेषु कथ्यमिन्युच्यते दैर्घ्यं विंशत्युत्तरा वि
स्तृतिरिति स्पष्टमर्थः कन्यसप्रासादोक्तमंडपमानादैर्घ्ये विषये त्रिभागवर्जे पाश्वद्वयमानेन ज्ये
ष्ठप्रासादानां मंडपेषु विस्तृतिर्विस्तरो हि तदिति प्रासादेत्यादि यदेन मंडपमानं तत्प्रासादसम
संस्थानं यथा प्रासादावृत्तचतुरस्रादिनाः संस्थानेन तथैव मंडपा अपीत्यर्थः इतीत्यादि सामान्यि
ग्रं६ कमिति संज्ञितं सामान्ये च सर्वसमाने तल्लक्षं दृकवर्तेनायाह यवीयसामित्यादि कन्यसप्रा
सादानाम ष्टभागं देशाबाह्येन लक्षं दृकवर्तेनार्थकात्ताय याः विमानं पं विवर्तनयेत् विकारभाग
36 मिति मध्यमप्रासादेभ्यः द्वादशभागः ज्येष्ठानां षोडशभागमित्यर्थः संज्ञाभेदनिबंधन
मिति नामभेदोपलक्षकमग्रप्रासादसंज्ञाः मेर्वादिरित्यादि समुद्रसंख्यातो मंदरः गृहेश्वरो
महाराजः षोडशैवेत्यवधारणाम प्रधानभूतानामेव षोडशसंख्यामिति प्रमनाय यतो वक्ष्यमाण
प्रासादभेदान्तरैः समं बहवो भविष्यंतीत्यादौ यः सर्वतोभद्रक इत्यादि सर्वतोभद्रः प्रासादः पं
चप्रकारोपि स्त्री विशेषैर्येव भद्रसाधनं तो महेन्द्रि रित्यर्थः वृत्त इत्यादि वृत्तस्यानुप्रकारो
रोपि प्रासादसंवर्तनायेति प्राक्तनिनोमानायः संपूर्णोत्याति श्रीवत्सस्यानुप्रकारोपि स्त्री विपु

शिव
ग्रं६

ञ्यथेम गृहराजमित्यादि गृहराजार्थं गृहराजं कुर्वीतान्यगोपि सर्वस्वयं प्राग्द्वारस्म
याः कार्या नलकं द्वकवर्त्तनायाह मेरोरित्यादि मेरुप्रासादस्यैतेषां षोडशभागो यत्निष्ट
व्ययि दिनं बहिर्दिक्त्वं द्वादशाधिकशतभागो यत्नदिनं कृत्वा बहिर्निर्गतं नलकं द्वाकारद
शेनान्यथान्यपयस्यापार्श्व विषये सर्वं पंचके च दत्ते सति कर्णगत्या गुणाच्युते रितिकोणचतुष्क
स्य द्वादान्तादिशाप्रतिकोणं वाह्या न्यवेशादर्शनेन कोष्ठकत्रय विलोपना नवभिः कोष्ठकैः
भयपार्श्वावलंबी कोणबंधः अन एव कोणकोष्ठकेन मसम्भ्रमयदिशापंचभिर्भवत्येवा
नतो नवभिस्तयार्थैः पंचभिर्देहनाम्न महत्वयः न संख्यानेन कोष्ठकै गतिर्गमने पुनर्नवभिः
सप्तभिस्त्रिभिर्वेशाः प्रवेशाः प्रवेशाद्रूपेण कार्याः मध्ये द्वारप्रवेशो द्वादशाभिस्तया दिक्संः
ख्येदेशाभिः नथारता पट्टने प्रवेशाः विधिवत्कुहरोदरे इति विधियोक्तौ " णीकरणा
दिव्या पारेणाखदाउद्रे मध्ये यस्य भूतवेदेत्यादि भूतसंख्याभिः पंचभिर्भूमिकाभि
कत्राद्याद्यो द्वितीयो वेदसंख्याभिस्तृतीये गुणसंख्याभिस्तस्मिन्नर्थे पंचमोचद्विद्वि
भूमिकावेति एवं जगत्याः स्पष्टान्यनतिशिखरान्तेयावत्पंचस्याद्याद्यादाइति शिखरावयवबि
शेषा यस्य भूमिकाश्रीपर्युपरि शिखरविभागत्रयाः विश्वार्कै शेति विश्वानि त्रयोदशान
रुतिर्हि गुणत्वेषट्त्रिंशति संख्यानथार्कयुतिस्सन्नविंशतिसंख्या एवमीशयुतिर्द्वादशावि
शतिसंख्या एवमपि दिग्युतिर्विंशानि संख्या अंभोधियुतिस्सा ष्टसंख्याः एताभ्यः षड्विंश
शतिसंख्यायाः प्रथमे याद्याद्येषु गोपललितानि सर्वमन्देवगृहाणि यस्य तथा च त्रिंश
तिसंख्याया द्वितीये यावदष्टसंख्याया पंचमे यतस्साह शृंगकैतेशादेः शतशब्दः काकाति

न्यायेनोभयत्रापि योज्यः शृंगशब्देनामलसारकान्युच्यंते शिलिवाचो गुणाः एतान्येव खि
कृ खरकाणि संपूर्णो मेरुरिति यथाप्रतिपादितः पादमेरुर्दैर्घ्याद्धस्ताः पंचविंशतिः पार्श्वयो
रुभयोः प्रत्येकं सार्धा द्वादश खंडमेरुस्त्वदैर्घ्याद्धस्ताः पंचाशत्पार्श्वयोः पंचविंशतिः अत
भाव० एवाह खंडमेरुरयायतः इति एषु च मेरुप्रासादो नैकप्रकारोपि अर्चा खेव व्यक्तदेशा तु शास्त्र
तेनाव्यक्तमुखलिंगे त्वित्यर्थः सिद्धार्थिनामपि तद्विषयमेव हितः अथ मंदरवर्मना तेन द्वयादि
नृ० प्राग्वदधिकदत्तभागे चतुरश्रीत्यंशभाजिते दैर्घ्यात्कृत्वा पार्श्वप्रदेशे चतुर्नत्रसत्रचतुष्टये दत्ते
सति मध्ये द्वारप्रदेशे षड्भ्य निर्गम इति बाह्यमध्यमषड्भित्तनोष्ट भिनिर्गमो निर्गमद्वयोपेतेन
तेनार्कं चक्रमित्यर्थः ततो बाह्यादेवषड्भिः कोष्ठकैस्तथावेदैस्त्रिभिर्लोपितैः प्रवेशः का
५ गे र्यः निर्गम इति च शब्दाद्यावस्य रिमाणकैः वेशस्तावद्भिरेव पुनर्निर्गमः प्रवे - शादित्यर्थः
यावत्कोणपर्यंतमिति कोणे यत्पदं यावत्प्राप्तं समाप्यादधितलाश्रयेण इति अष्टयस्य
नृ० त्रयोजलाश्रयाश्च चत्वारः सभवेत् एतेन पदशब्दस्योभयलिंगता प्रतिपादिता भवति
37 इत्यमर्थात्कोणकोष्ठकेन समस्तभयदिशामध्यमपंचतद्धस्त्येषु वान्ये पंचैव कोष्ठकाः को
पावंथाइत्यर्थः इह निर्गमनदिशा मेरुप्रासादस्य प्रवेशानेत्यर्थः ... गमन्त्राणा
इति मेरुवदस्यापि चतुर्दिक्षु गमाः द्वाराणि ग्राणाश्च शुकनासाश्च तत्राघाट निवृता
इति चतुर्षु घाटेषु निवृतानि निष्पादितानि देशोनशतमत्यायाप्राग्वदेव शिखरो
पलक्षितानि रक्तमेदेव गृहाणि यस्य तानि इह विनियोगः ... तत्वात् श्रीमत्पि
गलामतोक्तविभागेन यदुक्तं तत्र त्रयोविंशैकविंशा ... शिराद्वयं विनाष्टक्रा

शिव
नृ०

शिखवै रेहीनान्यशिति = करिकल्पिनाइति हरेशाभूमिरिति चतुर्दशभूमिकः पादा
ल्पाइति मेरुणा सार्द्धं वाचानुमेर्यस्य सावयिमेदरः अत्रोक्विति पूर्वोक्तव्यक्तांचास्येवहि
नः अथ कैलासः षड्विंशादित्यादि प्रागवदेवायिकदत्तहेत्रेषड्त्रिंशद्गोभाजितेपार्श्व
तस्मत्स्त्रंपंचकेदत्ते सति मध्यप्रदेशेऽष्टभिकोष्ठैर्विनिर्गमः पार्श्वयोश्चिचतुर्भिरिति त
स्मादेकोयललितस्य योपार्श्वौ तयोर्विषये त्रिभिरन्तर्भित्तिभिश्चयुगैरिति चतुर्भिःसवे
शास्त्रानिर्गमस्त्रगुनरयिरंसवेशास्त्रानिर्गमोयथायांसंख्यंतेकार्य्याइतिकार्य्याइतिशेषः प्रति
प्रवेशाइति संवेशस्यमध्येयदंशत्रयंतस्य सत्यागादितिलोपने तत्पार्ने दैर्घ्य लिप्यगि
ति पार्श्वे रेखालेपनक्रमेणाय अशीकत्रयस्य संत्यागस्त्रस्यान्स्ति विप्रवेशाइति यथाखड्ग
मुष्टिरूपाकारव्यक्तिः इत्यर्थसिद्धं निष्पकंस्य स्थानमाकारोयस्य सकैलासः शंकरप्रियाश्चेति
शिवविषयएवास्य विनियोगोनान्यत्र अशीतिरंघ्रिगोध्येभूमिकाइति प्रागुक्तरूपाणांसं
गाणामशीतिर्द्वाशत्तभूमिकास्तु यथायथं यस्य तथाम्नायाटास्मतारः अथ भद्रः चतुर
श्रीत्यादि चतस्त्रष्षयिदिक्षुयरिपाट्योगतभागाधिकदानाज्ञत्तरस्यातानीनइत्यर्थविधु
धिः सर्वसामान्योयत्र यत्रनोक्तस्तत्रानुमेयः चतुस्तसकभागिकइत्यष्टाविंशतिभागांकिते
पार्श्वविषये चस्त्रत्रंपंचके दत्ते कर्णगत्येति मेरुवर्तनायामित्रकर्णगत्येवत्रयंत्रयं त्यक्तामति
कोणंत्रिभिः कोणचतुष्टयमिति कोणकोष्ठकेन समर्पचभिरभयपार्श्वावष्टभीकोणांबधः इ
त्यंचतुष्टयं निष्पादयेदिति शेषः तदनंतरमेकैककोष्ठकनिर्गमनतः अथ सोमभद्रकइति नि

क्ष्मामोद्भ्यां द्वितीयस्त्रिमिस्तृतीयस्तुर्य दिक्संख्येन स्मा: पङ्क्तिरिति यावत् सोधार इति
सर्वेदाननः संधारः कर्तव्यः चतुःशाम इत्येतेन चतुर्द्वारत्वमप्यधाविर्भ अयभद्रस्यैव भेदा
न्तरम् शिखरैरेषभूयोमिरिति एवमेवभद्रो बहुभिः शिखरैः प्रागुक्तस्वरूपैर्युक्तो यदा क्रि
भाव० यते तदा सर्वतोभद्र उच्यते पुनरप्यन्यद्भद्रान्तरं यवीयानित्यादि तेनस्यविस्तारे सर्वस्मिन्
क्षेत्रमाने सप्तभाजितेसति पार्श्वयोरिति वचनेकोणचतुष्टयोपलक्षणार्थं तेन प्रतिकोणं
लोचनत्यागादिति द्वयंलोपनाद्व्यंशाकात्मको मध्ये रथकाभिधानोनिष्कामः प्रतिदिशंप
वृ० स्य एवं कोणकोष्टकेन सप्तमभयभद्रपार्श्वाभ्यामन्यद्द्वयं प्रतिकोणं त्रयस्य लोपनमवधार्य
म् यवीयान् भद्र एवेत्यवधारणं यवीयः शब्दोपपदात् अन्यप्रासादंशकानिराकार्थमाहा
एतत्क्षेत्रमानेन प्रासादान्तरमाह हिमहति अयमेववाह्यप्रदेशेमालयुगितिर्लभयुक्तोन
वृ८ लिनतामाभवति पुनरस्यैव विशेषः श्रीवत्स इत्यादि बाह्यावृत्तं कदाचिदयमेववत्यमा
णश्रीवत्सशिखरान्वितोभवति तदानंदनाभिधानोनंदनस्यपरमसत्यर्थं कोन्नत्वप्रिकारइ
38 त्यर्थः अथगजप्रसादलक्षणमाह विपंचेत्यादि तेत्रात्कर्णार्धपंचभागपरिहारेण प्रष्ठभा
गेपार्श्वाव्यर्थ एव परिभ्रमणोभवंति तोवर्तनयानित्यादिनइत्यर्थः पुनः प्रागवदिति च
तुरस्रत्वेनैवशोभितइत्यर्थ इति प्रकर्षेणोन्नतास्तुकनासाप्रागुक्तमानादपि गजप्रख्य इत्यर्थः विमा
नाख्यमाह चतुरस्र इत्यादि प्रग्वदधिकदलक्षेत्रमानेन चतुरस्रेतत्रेच्छितेसत्यनंतरमेक
विंशत्याभागेर्विभाजितेपार्श्वदिशि च सूत्रत्रये दत्ते मध्येनिर्गमः पंचांशः तत्पार्श्वयोः क्रम

शिव
वृ८

योऽस्तु चन्द्रभिर्वेशः प्रवेशः ततोंऽशसमालोनः स्तम्भः अंशेशाच परिहृत्य कोणे शेन समनु
भय दिशाद्वाभ्यां द्वाभ्यां कोणे विमानप्रासादस्यैव्यं त्रयेण पार्श्वद्वयमध्य विनिर्गमादेतो
भवति अथ विमानभेदः तथेत्यादि अर्थविमानस्तथा विभक्तः कोणप्रदेशोर्ध्वशात्रयवि
लोपनात्स्तुति कोणसुभयपार्श्वाभ्यां महत्पंच विलोपनात्सर्वोक्तेभ्यः प्रवेशनिर्गमेभ्यः अन्य
थाप्रकारान्तरेण प्रवेशनिर्गमकारणं तथा स्तम्भपरिवर्जनाच सिद्धार्थिनां सहार्घत्वेन म
महाविमानो यं यं डितेरुक्तः त्रिमध्यकइति त्रयोमध्यकानिष्काम्ह शोड शोत्यर्थः केसरी
प्रासाद उच्यते चतुरस्रेत्यादि केवलमस्य चतुरस्रदेत्रस्य चतुर्दिक्षु शुकनासावर्तनं कार्ते
व्यं हिपमलकनिर्भेद इति हस्तिकुंभमंस्तलमाये सिंहालिशुकाग्रस्य भूषणत्वेन चास्यक
तेव्याः देत्यकलश्नाशाप्रहृद्ध्यप्रोयम्यहृदेस्तस्यायं प्रियोऽतएवसर्वदा भगवतो विमलः
कर्तव्यः हंसप्रासादमाह चतुरश्रेत्यादि चतुरस्रक्षेत्रे चतुर्भाजिते ष्योडशकोष्ठकोपलक्ष
णे नपाश्व विषये चतुर्थ्यायोजित इति द्वादशाद्वादशकोष्ठकयोजिते चतुष्कचतुष्कत्रयसंयो
जनान्यायेनैव भाषानचतुरस्रक्षेत्रे प्रयुज्यते स्वयंभुवः स्थानमिति ब्रह्मणः प्रासादः वृत्त
अथ परिवर्तुलः क्रोडेयस्य तथापद्मविच्छिन्नपीठः तत्र श्रीवत्सयोः स्वैर्वधिभिः शिखरैर्युक्तः
पत्तयोः पार्श्वयोर्यो भागराशी तयोर्योगाभाव अभ्यन्तरेतत्वहस्तनारायणा चयस्य ॥ अथ श्रीवत्सः
दिग्गशेत्यादि प्रागवदधिकदत्तेत्र मात्रं दशधाकृत्वा पार्श्वयोश्च स्वत्रयचदत्वा कोणप्रदेशे
भागद्वितयं परिलोप्येव भागचतुष्टयलोपनाद्भागषट्कं यदवशिष्यते ततस्त्रिभागात्मको

मध्ये रथकाभिधानो यो निर्गमस्तद्वासत्के सलग्ने सार्धभागपरिमाणके रथकस्य च भागमाना
र्धः प्रदेशाद्धित्वाद्युपनिर्गमे यस्य एवमेव च वर्धमानसंज्ञः शीकामामाना अतः संपू
र्णशालः नयेत्यादि तेत्र विस्तारे द्वादशधा कृत्वास्य भागद्वयेनार्धभागेन [illegible] रितेन रथ
कस्य कार्यौ उपकपोलकौ यदाह भागार्धसक्त एकैकस्य निर्गतोपकपोलकाविति एकैक
भाव- स्य त्रिन भागद्वयमेव शीवत्सादस्येन देमावानेव विशेषः अत एवोक्तं तथाकोणस्तथाम
ध्य इति खंडशालाख्यमाह तदंतरित्येत्यादि तनयोः पूर्वोक्तयोरनयोरपि [illegible] लक्षेद
सू० र्वनाते ये सति खंडशालो भवतीति वाक्यविशेषः अस्य तु संपूर्णशालवकेल संख्याना
धानुपपत्या भागैकाहभिः तेत्रे विभाजयेत् दशानां द्वादशानां वा तरमेकादशेव [illegible]
२९ सार्धेन भागेन तथा भागार्धसक्ता वृते भागेन रितास्युपनिर्गमः भवेत्तां संपूर्णशालस्यु
केल संख्याने व्यक्तिरस्य भवेत् शत्रुनिर्नाशक स्याद् अथ श्रीवत्सोपलक्षणो मरिविर्धद्व
तः चतुर्गमइत्यादि वत्समाणो पपत्याते त्र स्यादिको षोडशांशे द्याम्बतः तत्र द्वय [illegible]
39 दशा हतेनावतुर्भिर्मध्ये गमो निर्गमने यस्य त्रिकोणं शाइलिव्यवहितस्तमात्रेनायमर्यो यथा
त्रिभिरेशैः अकोणो यस्य विलोपितैः ततः सार्धेन भागेनोपनिर्गमो यस्य तथान्मन्द
ति यन्मानमाणउपनिर्गमस्तन्मात्रमाणाद्व गमोपनिर्गमयोरंतरं मध्ये यस्य साधि [illegible]
थे: गरुडशालमाह गर्भेत्यादि चतुरस्रस्येत्रस्येव यो गर्भस्ले चतुर्भिः तेत्यानेन भाग [illegible]
नपार्श्वप्रदेशे शोभनो वता पश्चात्प्रदेशो यस्यान्यान्यानदवपुच्छो यस्य अपत [illegible] श्रीव
गर्भमाने न [illegible] २९

वक्त्रोपलक्षिकाश्चकात्र्यायस्य षडश्रकोऽड् इति मध्यगर्भान्तरं षड्श्रिवास्य पत्राग्रयोश्च विनि
वेशिनो वहिःतावद् इति निःसृह्नो गरुडो एवोपलक्षकत्वेनेत्येवं तूपः अश्वपल्लभी वर्स्वंशेन्यादि
अष्टांशशाभाजितेनेत्रे सति षोडशान्यागादित्यष्टकात्मकायकि हृदयलोपनं पूर्वं कृत्वानंतरमुभयपा
र्श्वयोः हिकहृदय हिकहृदययोजनयावर्धितमायति दीर्घत्वं यस्य ततः षोडशभ्यो द्वादशांसंयहा
दवशिष्टाश्चत्वारो येन पुरोदानान्नि ध्यन्न प्रकनामावलम्भमिधानः एषश्चैवमायातस्यानुरश्रो
प्यन्त लिंगे स्थिति प्रतिमास्ववहित्तानाव्यक्ते ष्विन्याचार्येरुद्दिष्टो गदितः कांस्यादिकृतसंवृत्ति वि
ति कांस्यादिभिः षिदवरवटनामाकारेह्रंसंगाकृति वर्तनायस्य यतुरस्त्रीमप्यिंगलामतेभेरी
संवर्तनेः कांसेनं यावर्तन्तत्स्य त्रिकैः कर्तव्यस्तु यथाशोभं प्रासादो वलिभिरिति कांस्यायाश्च
षिक्विन एव ज्ञानते भिन्नमानं चास्य विकल्पेनाह पादेकमाध भिन्नं वेति सार्धनैकेन पादेन भि
न्निरस्य तथा सपादद्विगुणमायति र्वतिर्यस्य श्रविकादीनां प्रतिमाविशेषाणां विशेषणं तत्त्वि
धानहेतुस्य चतुरस्त्रप्रासादमाह चतुरश्रइत्यादि स्वसंज्ञोकश्चतुरस्र एव नान्यो लिकश्चिद्विशेषः
किं तु यद्विके विंतस्यव्यंजनांग षाश्च अंभ्ययमध्यैः वर्धितत्रिप्रमाणकैः समतलकृतः शोभार्थं वे
ष्टितद्वयं यः अष्टांशाश्च कर्णेन्यदि तेन स्य यत्कर्णार्धं ततो भागन्यागादितु सर्वो समन्तः
वनयाश्चष्टांश अयमध्ये कर्णान्षोडशांशापरित्यागतो यन्मानेन तन्मानेन प्रतिकोणं तत्र मवस्था
प्यादित्येवमन्त्य संपादनं पूर्वं सूत्र चतुष्टयं दद्यादेवमष्टाश्रः प्रासादो भवति अष्टभद्रं दिं निदइति
अशोणिमालद्विप्रासमहिमाप्रापिः माकामयमीप्रांत्व वर्णितत्व चयस्य कमावस्थायित्वं चत्वष्टया विभक्त
यस्ताः प्रतिष्ठितेभवंति षोडशाश्रमाह मध्यातइत्यादि अष्टाश्राद्देव षोडशाश्रोत्पादनबुद्ध्यापार

अष्टाश्रतेन यन्त्रेत्र हृदयमवस्थितं तन्मध्ये ब्रह्मस्थानात्मकं मध्ये सूत्रचतुष्टयं तन्मध्ये प्रत्येकं सूत्रस्य पर्य्यन्तमा
नयहरणमेकपार्श्वे व्याप्यपरपार्श्वे तु खटिकासहितं सूत्रं कृत्वा नेतरे बाह्यकोणमध्ये मत्स्यप्रभवा
यल्लांछनेह्ने कार्य्ये इत्यमष्टस्य पिकोणान्तरेषु मत्स्याः प्रभवं त्येव तेमेथ्यांत प्रभवे मत्स्ये हृदिगुणाइतिषो
भाव० डशाश्रः हाश्रिलंघनान् द्वेद्वेश्रश्रे विलंघ्य सूत्रास्फालनं कर्तव्यं अष्टाश्रोत्पादनेएकाश्रिलंघनेन
सूत्राणि दत्तानीह तु द्विगुणाइत्युक्तेः द्व्यश्रिलंघनेन देयानि अथ भद्रस्यैव भेदान्तरम् नलिनपद्माख्यं
नलिनमथैतिपः प्राग्गुक्तोद्देशास्त्वेभि हितः पञ्चाशासादस्तत्रतुणाइत्यर्थः एवमित्यादि अष्टाश्रि
चू० संपादनायषोभागाः प्रदर्शिताः कर्णावस्थाष्टौ नेत्रिवत्रिगुणितैः सद्भिरेवमिति षोडशाश्रितोत्पा
दनं प्रकारान्तरेणयथाष्टाश्राः षोडशाश्रो मध्यांत प्रभवे मत्स्ये कृत्वादितएवत्राय मभिप्रायः तथा
ष्टाश्रि साधकभागत्रिभागकरणाद्भागे कल्पनात्मानं तेन मार्गेण तथैव चाष्टस्वपि स्थानेषु
४० कोणाष्टकमत्स्यप्रभवायलांछनद्वयं दत्वा तथैवाश्रिद्वयलंघनं सूत्रपातं कृत्वा मध्यास्थि
तप्रधानसूत्र सूचान्तराणि परिलेपेत् एवं संकोटय इति तीक्ष्णाः शान्ताः दलाकाराये भान्तवत्वमथा
सद्गनिवृत्ताएव तरद्वयमदलानुकारेणएवगवीगमः वाशाब्दः श्यात्रभित्रक्रमः समस्तभूयलेवा
४० ति मपद्माभत्वेयदाह पद्माभाइति पद्मरूपाः प्राग्गुक्तषोडशाश्राद्गमेतेभ्यो विशेषो यत्करणा
दष्टचत्वारिंशद्भागकरणपूर्वं भागेकल्पनात्मानं तन्मानेन बाह्ये मत्स्यद्वयं संपादनं तस्यान्त
भागसूत्रेभ्यः पर्य्यन्तमानयहरणात्तन्मानेन गृहराजप्रासादमाह त्रिभूमिकइत्यादि सगृहराज
स्त्रिभूमिकापुक्तोदाहृत्मयश्च सवेदाकार्य्यः सभद्रश्चेति निष्कासदिशाभद्राख्यानिचरूपकाणि
यस्य पत्रिविधमष्टोत्ति नि सृष्ट्वा पिभूमिकाः ह्रपरिभ्रमाः प्रदक्षिणमार्गायस्य प्राग्गुद्दिष्टस्य गृहेष्वरस्य शिव

४०

भेदान्तरम् विनेत्यादि अर्थं गृह संज्ञको भेदै विंशद्धीनः अथेच पट्टाकारशालया वीथिकयैव युक्तः पुन
रन्यद्भेदान्तरं न द्विहीन इत्यादि कुटीरागृहस्य स्तम्भीयो गृहे स्वरस्य भेदः स तु द्विहीन इति पट्टशालारहितः
एकद्विभूमिक इति विकल्पनः कदाचिदेकभूमिको द्विपुर इत्यर्थः एते त्रयोपि प्रागुक्ताहृद्वतनोदाननि
र्मिताः कार्याः यदुक्तं गृहस्थिपुः अस्तूतिहेतवे बोधवृत्तभेदाः कुंभामलसारकः कुंभ इति कुंभाख्यो
वृत्तभेदः सकुंभावतारः कलशामलसारकस्तस्य कार्य्य इत्यर्थः यथोक्तमार्य्यकेशो उद्धतांघ्रिः क
लशः कलशामलसारकश्च स्यादिति उद्धतंघंटकद् इति शिखरनिकटं यावत्तन्नूपयाजेनघैव जंघया
चितः पुनरन्यो वृत्तभेदः सांघ्रो ये इत्यादि वृषभिधानप्रासादस्य वृत्तत्वमर्थात्सिद्धम् वृत्तभेदसा
मान्याद्वृत्तरश्मीं तद्इति स्फतितो पिपरिवर्त्तलत्वेनान्यत्तरस्य प्रदर्शनं वृषस्य कार्य्यम् अथैषु
रः सप्तकनामस्य एतेन वृत्तकुंभो स्पकला स्ताविरहिता विन्यावेदितं भवति किंच चतुरस्रप्रासादेष्व
द्भुत्वद्भूकाः प्रोक्तास्तथेत्रापि वृत्तस्यैव भेदान्तरम् याहृत इत्यादि वृत्तभेदसामान्याद्धाहृतस्य वृ
त्तएवेत्यर्थः वृष इत्यादि प्रोक्तरूपो यो वृषप्रासादः स तु स्याद्दरौ इति शिवविषयएवास्य कारणं
नान्यविषयमित्यर्थः मतिपादितप्रासादान्तु संहरति एवमित्यादि यथोद्दिष्टं कृत्वा मुख्यभेद
प्रयोजनाएते एवमित्येतावंतो ह्याविंशतिसंख्याकान बहवो यतः परस्परभेदप्रभेददिशा बहुत्व
मेतेषां तस्मात्कारणात्त्रप्रदर्शिताः मुख्यभेदप्रयोजनाइत्येतेभ्यः केचिन्मुख्यप्रयोजनामोख्यहे
तवः केचिद्भोग्याइदेन भोगसाधकत्वेन प्रयोजनं येषां त इत्यर्थः इदानीमेतेषामेव तेत्रमा
नान्याह मेर्विन्यादि मेर्वादयो विमानांताः पंचप्रासादाः पंचाशतो हस्तेभ्यः प्रभृति पंचानांप

वानां द्वानि न त्रिंशद्धस्ता भवंतीति वाक्यशेषः क्रैलाशः करी कैलाशपरिमाणेन गज इत्यर्थः नंदिन इ
त्यादि सहंस्र ग्रहाग्र इत्यादि सुपर्ण इति गरुडः यामराज इत्यादि गृहराजः पंचदश श्रेयेन परम सित
क इत्यादि सितक इति हंसः ग्रभोम इति प्रासाद मंत्र भेदत्वेनोक्तः कुंभः द्विषट्कादित्यादि द्विषट्
भाव० कादिति द्वादशभ्यः सिंह इत्यादि सिंहाद्याश्च चतुरंश्चांनाम्नत्वारः श्रेष्ठाभ्योधिकाना भवंतीति महाभद्र इ
त्यादि लिंगप्रमाणतोवापीति पूर्वोक्तानुवादः भवंति न च तच्छकरादित्यत्र ड इत्यनुयोज्यमेव चतुर्हस्ताद्यः
प्रासादा न भवंतीत्यावेदितं भवति मानादधइति अथ इत्युपलक्षणम् ऊर्ध्वमपि मानाधिक्यस्य प्रासादस्य
सू० तेनायमर्थः पंचाशद्धस्तान्मानादूर्ध्वं चतुर्हस्ताद्याधो यत् क्रियते तत्र तेण मलक्ष्मीहेतुत्वं भवत्यतो भू
तानायतनरात्तसात्मकानां तेभ्य इति स्यानानि चतुर्हस्तप्रासादस्य त्यंतस्वल्पगर्भत्वात् स्नानपूजनादि
देवस्य नोपपद्यते इति तदर्थमाह लघीयसीत्यादि तत्र व्यवहारान्यथानुपपत्त्या प्रतिदिशं पीठस्येत्यद्दोषा
४१ नुपपत्तिः प्रणालमित्यो रसयोगश्च श्रेष्ठे तद्वच्यते प्रासादभित्तिपरिहार्याप्रासादन्यूनत्वेति तदस्तु यतआह
न संकोचोस्ति पीठस्येति पीठलिंगयोर्नैकदापि संकोचलक्षत्वं भवेदित्यर्थः इदानीं शिखरवर्तनामाह शिख
41 रेति जंघामानतो यद्विगुणं शिखरमुक्तं भित्तितुल्या भवेज्जंघा शिखरं द्विगुणं ततः इत्येते न तस्मिंश्च तुर्विभक्ते
दैर्ध्य दिशैव पार्श्वदिशिभागकरणस्यावश्यमानत्वात् परस्येति द्विगुणशिखरस्य अनंतस्येति स्वर्धभा
गप्रमाणशिखरस्य गुणैरिति त्रिभिः शिखरं विभाजयेत् भागान्नयेति प्रथदिश स्तोपरितनाद्धतुर्थमात्र
हस्यमानविभागोपपन्नाच्चतुर्भिरेव विभाजितान् इं हि त्रिकोणगतिनिलोचनदयं चेदृश्चैकपद्मनेनेयेषा
मेव्यंकंठामलकचूडाख्याः अवयवाः अन्यस्य पुनः सार्धभागात्मका शिखरस्य तथैवोपरिमनमेवत्

तीयभागं चतुर्थीकृत्वा भागात्कंठो द्वाभ्यामामलकसारकं भागेन चूडा चूडाच किंभूता किंस्थानेति
यदानुकारात्तथैव पूर्वासंख्यानात्तयाञ्जेन भूषिता पूर्णकोशो मातुलिंगफलसंस्थानाग्र सूक्ष्माग्राच
अथवा पूर्णकोशो यद्वत्तु तदेव विभूषणमुत्पलत्वकत्वेन यत्र अथैते पाद्देहसंहति ना त्रिगुणोत्या
दिनं योक्तकार्येणानया शिखरद्विगुणमानेन त्रिगुणो वचूडाशिखराकृतिर्येषां ते पांतिथ्य मिति तिर
श्चीनं मित्युक्तायाततद्वयं धेकभयपार्श्वयोस्तु नु गुणं सूत्रं प्रसार्य्यते ततः स्थाना तत्सूत्रेण स्वटिकया
चतस्रं वक्ष्यमाणाभिधान वेदिकायावकपार्श्वे हस्तमवस्थाप्य जंघोर्ध्वे यावन्मानुसारेणोभयदि
ग्भागपार्श्वयोर्देहमिति शिखरस्य देहं वर्तयेत् सार्धं हस्तैकेनयागुणमिति तथैव शेषयाः समे सार्ध
भागद्वय शिखरात्मनः सार्धहस्तद्वयत्वभवत्येव तस्मिन् सर्वं हस्तैकेनया गुणमिति सर्वभागद्वया
त्मकमेव सूत्रं प्रसार्य्यते तथैव पार्श्वद्वयादेहदिपर्य्यन्ताभ्यामनुमानुसारेणैव देहं वर्तयेदिति अथान्ये
नप्रकारेण देहं वर्तयेत् तदेवमाह संहार्य्येति इष्टान् स्थाप्यत्वेनाद्यांश्च संहार्य्यत्वेन भागान् संकल
य्यति बुद्ध्या विनिश्चित्य संहाय्य विभाजयेदिति क्रमानुसारेण संवर्तयेत् कथमितिमदर्थमाह ह
हान्यांशामितिक्रियाविशेषणमेतत् देहान्यांशं कृत्वा विलोपनयथानुसारेणेत्यर्थः अन्यदपि प्र
कारांतरमाह दशेत्यादि कंठादधोवक्ष्यमाणाभिधानो वेदीबंधप्रदेशः स्कंदशाब्देनोद्दिश्यते
तस्मिन् दशांशगीकृते स्वनियम भागिकीं फानि रिति मध्यभागषट्कवर्जं पार्श्वद्वयाद्भागद्वयभा
गद्वयावधेः स्कंधं कृत्वा जंघाग्रं यावन्मानुसारेण हानिरित्यर्थः पुनरन्यः प्रकारः संहृत्यत्या
दि तस्मिन् स्कंधबंधे त्रिराशिविधिना भागीकृतेन वांशसंख्यया द्वादशाष्टादशसंख्यया भावानि

वाभागीकृत्य मध्यत्रिभागांशसमम् इह संहारे गोभयपार्श्वे शिष्टभागद्वयहान्यावावर्तयेत् पुनरपिल
लग्नांलैनरम् पंचेत्यादि प्राग्युक्तदशभागकृतमेवानूद्यते तत्र दशाकरणाद्भागद्वयभागद्वयहा
निरिति युक्ता इह तु पंचभागकरणाद्भागहानिरित्ययं विशेषः संवृत्तमंजरी चेह निष्पादने शि
भावं० खरशरीरे कदाचिदेतेन विधिना यथावान्तुष्टिमावहेदिति कदाचिदेवं कदाचित्पूर्वोक्तविधिनेत्य
र्थः समेत्यादि यद्यपीह विषमाश्रिप्रासादानोक्ता तथापि संहितांतरप्रोक्तानां त्र्यस्रषडस्रादीनां
देवगृहाणां तं वा पर्य्यंतं यथोद्दिष्टरूपविरचनेन तदूर्ध्वं प्रागुक्तनयेन पार्श्वद्वये सार्धभागभागद्व
सू० यमानेन न्यूनत्वप्रसारणपूर्वं मंजरीदेहसंवृत्तिः कर्तव्या एवं तु पाश्वदेशांतरेषु कुरुतेत्यादिपुर
हरालयादहरादिष्वयं तेच एतदेव स्फुटीकरणाह गजेत्यादि विंचभागकर्णार्धपरिभ्रमणे
त्यादिना गजस्य स्थले च वर्तनाजंघांते च पायननया तु पलवृचोक्तेदानीं शिखरसंवर्तनार्थं तदूर्ध्वे
५२ पूर्वोदितोपपद्या चतुर्भागवर्जं तव किंचित्समंततः कृते सति कंठाधोभागावस्थापनपूर्वं मम
योः पार्श्वयोर्भागस्य परिलोपनात् फांसेर्वर्तनेवाप्रकारविशेषैः शुकनासानिष्पत्तिवत्संवरणं
निष्पादसमेव कार्य्यमित्यर्थः तदनु मध्यभागोपरि कंठामलकसारकचूडाः कार्य्याः प्रसंगादे
ववलभ्याः शिखरगवर्तनमाह संहत्येत्यादि तद्देवेति गजोक्ताय विक्षेदसंख्ययैव विभाजितेव
लभ्याः संबंधिनि शिखरावर्तनाख्याने फांसेरेव संवरणं निष्पादनमन्येषां तु बुद्धिपरिस्थितीनैः प्रका
रांतरैः कार्य्यम् पूर्वोद्दिष्टानां कंठमलसारकचूडानां पार्श्वमानमाह वेद्यर्धेति वक्ष्यमाणभागस्य
स्यालिमभागषट्कस्थित्यावेदिं विभज्य त्रिभिर्भागैः कार्य्यम् पूर्वोक्तः परिमाणोनोपरिकंठः मया

शाद्यधिकः पंचभागमानकः सारकस्त्वामलकसारकः गलविस्ताराच्चार्धभागवर्जं चूलकः
सार्धं द्विगुणम् इति देव्यशेषविधानायाह पंचेत्यादि प्रागुक्तनयेन वेद्याः षड्भागाः षष्ठो भागः
पंचधा इति पंचधा कृतः तस्य दलमर्धं तेन मानेन वेद्याः स्कंधविनाय[illegible]भागेनेति यावत् ताव
न्मात्रकेनायामेन दैर्घ्यविशेषेण चोपलक्षितं पुनरपि वार्ध्यमानविशेषायाह तदंशेनेत्यादि
तदिति वेदिषड्भागे पंचधा परामृष्टायतनस्य पंचमभागस्य यदर्धं दशांशस्तन्मानेन विस्तृतिः प्रति
पादितमानेन मानान्तरमधिकमित्यर्थः किंचिदभ्यधिको पि वेति प्रागुक्तचतुर्भागमानो स्कंधा
न्तरा सार्धद्वयभागात्मकान्यार्ध्यमानात् किंचिदिति मनागभ्यधिको वा कार्यो भागान्तरकल्प
मामंतरे सोन्त्युक्तं भवति सवालिंगमसमः कार्यः चतुरस्रादिभागत्रयां किंतु इत्यर्थः स्त्रीमस्तिंग
लामलेपि चूलकचतुरस्रामृदेनेति विभक्तं कारयेत्समम् इति अतः समशब्दो यस्मादप्रेय्याख्ये
य इति विकल्पितस्तृतीयः प्राकारः तत्र तस्य वाकाशलिंगमित्यभिधानं कामेत्यादि लं भा ना
पादे लोके शानामिंद्रानीनाहे तय स्वायुधानि वज्रादीनि तेभ्यः कामनानुगुणं तत्र कर्तव्यम् आ
काशलिंगस्याकारान्तरमभिधानायाह विशेषेति मध्यभागे कुंभाकारो यः पद्मलदाकारः का
र्यः पूर्णकोशः प्रागुक्तो मानुलिंगः तत्सदृशो वेति विकल्पः गृहेत्यादि गृहराजप्रासादे शुक्र
टीरेषु च तद्वदलेन प्रागुक्तेषु चूलकः कलशाकारः कार्यः तत्र कलशाकृतित्वमेवोपपत्तिमा
ह प्रांगणेत्यादि द्विशब्दो यस्माद् दैर्घ्यवत् प्राक्कोटौ प्रथमस्य [illegible] यैपादप्रतिष्ठायां कुंभरूपतया
आधारस्यात्त्वान्समकमुक्तं इदानीं पुनरन्तकोटौ सकलप्रासादनिष्पत्तौ तन्मूर्ध्नि सकलशाम्ब

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

कएव प्रकृष्टशक्तिरूपपरानंद निर्भराकृतिः कार्यः उपक्रमोपसंहारलक्षणयोः पर्यंतयोः कला
शात्मकप्रासादस्याधारपरस्तूपेशानी स्थिते इत्यर्थः दारुज इत्यादि यथा विश्वकारो गृहराजो दारु
भाव० मयः यदुक्तं गृहराजोर्ध्वसंस्थस्य कुटीरस्य गृहप्रियः अस्तु तिहे नवा स्नेया स्वयोदारु विनिर्मिता
इति सकलशाकारस्थूलकोपि तथाभूतो दारुज एव कार्यः न तु त्र्यंणामपि दारुजत्वेन तथा
विध चूलक प्रासो संन्यायः कुटीरवर्जं द्वयोरर्थयोः कलशाकार दारुज चूलके करणं नियम्यते
चूं० तत्कुटीरस्य पाषाणपक्वेष्टकादिमयत्वात् कपटानार्थं तत्र द्रव्यमय कलशाकृति चूलक करणार्थं च
सर्वप्रासादानां चूलकः प्रतिष्ठायां वक्ष्यमाण मूलप्रतिष्ठावत् त्रिखंडवर्मेत्यादिमंत्रन्यासादि विनत्यम
यत्नया मूर्तीशादिमयश्चेति यत आह त्रिखंडवर्मे मूर्तीशा शिवधाममयो मत इति तदानीं को
४३ देवो देवतावा कस्मिन् प्रासादे प्रतिष्ठेयेत्याह वलभ्यामित्यादि सविन्दुः कलशोयवेति यतस्तस्य
कुटिप्रासादः पूर्वमुक्त इत्यर्थः अन्येषां तु देवानामित्येतत्काम्ये लोके शाहेतिवदित्यनेनैकस्या
43 पस्यानुभावणाम् स्वविह्नमपरं यद्देति अथवा यस्य देवस्य यदपरं स्वचिह्नं किंचिदस्य स्वकल्पए
वपचिह्नमुक्तं न त्विखर मूर्धनि कर्तव्यं स्वयुधं वेत्यर्थः श्रीमत्पिंगलामते प्युक्तम् तद् इच्छेत्सकायु
धमिति चूडायाः स्वरूपमाह यदित्यादि समस्तार्ध्वे मध्ये यदुत्पन्नि स्थिति विनाशहेतुस्तदेव
विष्वतोनंगलिंगवदङ्गवतोपि हेयमाधारोत्तरभाति शोभते सा चूडेति प्रकृतिं ध्वजाधारकरणस्
स्थानमाह कंठादध इत्यादि ज्येष्ठप्रासादानां कंठादधः शिखरे चतुर्थांशे कोपरितने चतुर्थभागांते
मेध्वजाधारः कार्यः अथवा पंचमे यथोक्तं तत्रैव पंचमेवाथवांगिनः ध्वजाधार इति गवाक्षमित्यादि श्रिव

४३

समग्रप्रासादाग्रव्यासादिशाङ्गगर्भपरिमाणेनोद्दिष्टप्रकाराणामपि ज्येष्ठकनीयसां प्रासादानां मानवाहना
ग्रंवद्दशालिकादेशान्तरप्रसिद्धाः कार्याः दिग्देवतास्थानविधानमाह भित्त्यष्टमांशपरिमित्यादि दि
दिग्देवता: पार्श्वदेवतालासोपानप्रासादेहस्येव तिसृषु भित्तिषु भित्त्यष्टमांशपरिमाणेन सुविरमिति
गंभीरमाविस्तरेद्विरिति प्रागुक्तगंभीरमानादेव दिग्गणेविस्तारान्द्विगुणमिति ततोविस्तारमा
नादेव द्विगुणमुन्नतमग्रे तं विमर्दकइति प्रागुक्तमध्यमभेरहितइत्यर्थः प्रासादमानेन द्वारमानमा
ह महतामित्यादि मुख्यप्रतिष्ठादेवानां गर्भार्धेन द्वारस्योन्नतिरुन्नत्यर्धेन विस्ताराष्टांशेन उदुंबरमिति
शाखाधरोनिकामाख्यघाकापियस्यप्रसिद्धिः तस्याधोदुंबरस्याष्टांशावजेमध्ये शाखयो: शृष्टे
दीयतेयत्र सिद्धिप्रोक्तप्रमाणमित्यर्थः चतुर्थांशेनेत्यादि शाखयोरधोभागेचतुर्थकालश्चेति
महाकाल: मध्यभागाभागेति वत्स प्रकं ततनयायमुना युग्ममिति किंतु रुपाणां सतवारि
धीगृहीतपूर्णकलशोमालाविद्याधरावयइति गृहीतमुंडमालकोविद्याधरोगोद्वयमिति
वृषभयुगलं ततश्च फणिनायकाविनिपाठक्रमोक्तयनेत्रेयांनवानां विधानक्रममित्यर्थः फणि
नायकविशेषणं शेषवासुकी इति येनाह फणिचक्रकृता दोषाविति इत्येषनवसंख्यात्मको
विनियोगो महति नवशाखइति नवावयवे द्वारे नदन्यदित्यादि निर्दिष्टाकारविचारोनाटादन्य
द्विविकल्पान्तं न स्यार्धेनवाकुल्यमिति विष्योत्यकल्पयेत् लिंगमानेन द्वारमाह विस्तारादित्यादि ।
लिंगमानं विस्तारादप्यवालिंगस्यपः षोडशांशाख्नेनोनेवाभिधेयं पीठन्यूनाधिकं वेति पूर्वोक्त
स्यलिंगद्वारे पीठतुल्येइत्यैतेसेवानुवादः इदानीमंगुलमानेन द्वारमाह ज्येष्ठेत्यादि स

शब्देन शून्यं मनुशब्देन चतुर्दशसंख्या प्रागुक्तैव शून्यं प्रथममवस्थाप्यानेन तेन तस्याग्रे चतुर्दश
निक्षिपेदेवं चत्वारिंशदधिकशतसंख्याकः प्रसज्यते तावत्परिमाणोऽंगुलैर्विस्ताराज्ज्येष्ठज्येष्ठं द्वार
भाव० म्रतो दशदशहानितो निद्वारं सप्तकं यावत्कन्यसमध्यमम् लघुतरमिति कन्यसकन्यसं तत्र भूत
षड्भिरित्यनेन नवांकविन्यासक्रमेण प्रथमं भूतसंख्यया पंच तदनु षडित्येवं पंचषष्टिसंख्यात्मकेन
लघुतरमित्यनेनैवानिद्वाराणि दशादि पंचचत्वारिंशत्प्रासादेष्वेवं चतुर्हस्तादि सप्तत्रिंशदंगुलिकेष्वन
चू० नुमत्यादिति ज्ञेयं द्वारस्योर्ध्वे उदुम्बरक्रमेणोर्ध्वोर्ध्वं गणपत्यादीनां विधानमाह गणेशेत्यादि लक्ष्मी
शब्देनात्र श्रीरुच्यते हरिरिति नारायणः ईश इत्यत्र शंकरभट्टारकः तथा चोक्तं हरिशंकराविति वा
णिपाप्याख्योद्यतः मातरश्चेत्यत्र चकारो भिन्नसमन्वयार्थो यदि गणेशो मातरश्चेत्यर्थः द्वारमित्या
४५ दिना द्वारस्यायतविस्तारचतुर्थांशवर्जं भ्रमादर्धं चंद्राकारेणैव चंद्रिका कार्या कपित्थका विन्या
दि द्वारविस्तारादेव षडंशपरिमाणेन द्वारिकयोरधः कपित्थकौ चतुरस्राकारेण तूपविष्टौ शो
55 भादन्यत्रेति कपित्थकस्यानेकदाचिच्छोभदर्थं शोभायुक्तं कदाचिच्छोभादन्यत्र कपित्थका विन्य
थेः साचरार्धेति द्वारिकायाबाहुल्यमानायदर्धं तस्या एवोक्तायाश्च तदर्धेन तदेहेनुभूतेनाङ्गुला
स्यानंतात्कुप्रवेशः बाहुल्यार्थकरणहेतोः शाखासनकमिति द्वारिकासंलग्नं भवत्येव प्रशस्तमित्या
दि वनघदेवं प्रकारेणोक्तं द्वारं तत्कुड्याग्रमिति शोभनेनाथेनयुक्तं सप्तशलाकायाश्च प्राग्रुक्तध्वजादि
भिरष्टाभिः सहान्यैरष्टभूतानि संख्याका द्विप्रकाराः सहचतुर्विधः ते च प्रत्येकमुत्पाद्य सम्रहात् स
संख्याकल्पनया भागभागापहारतो येऽवशिष्यन्ते ते शोभनफलायायांत्यतत्रायाद्यनेकान्यमत्र यम

तिपादने लिंगाचावुरपीठानामिति एतेषां लिंगादीनां भागाधिक्यमयोः तावायमानदोषाय
एतस्यायशुद्धिनिमित्तं सेत्यर्थः तेस्त्ववर्गात् स्वभाजितइति यद्येकस्मादायवर्गात्कोभवतायवो
गोभवति तस्मस्वयोज्यः अथायोभनयोयत्नानोन्योवर्गः प्रयोज्यः तदित्यादि तच्चद्वारंद्वारंतत
रेणाकांतंनकार्यात् तथादिग्भ्रांतमपि विदिदिक्संमुखंयत्तथाविधमपिनकार्यात् वितनंबहिरं
तर्वेति बहिरंतर्वायदितनं पनदिवयदत्माणशिथिलमिति विश्लिष्टसंधिबंधमेव स्वयमुन
तमित्ययत्नेनसंश्लिष्यत्कवाटमित्यर्थः अतएवाह कूजदित्यादि सशब्दाभ्याकवाटाभ्यायत्पि
धीयते तक्रेयोर्थम् तदसिद्धार्थतस्यायमुन्नतदमुक्तं भवति षष्ठीत्यादि इष्टिविंदयष्टिः कोणो
दरद्वादिनिर्माणास्य अग्निर्भूमोजलकर्दमादिनिर्गमनमार्गः ध्वजस्थक्त्रिशूलोचात्मकः गो
पुरमितिपुरद्वारं कृपाभिरित्यादि यद्दत्तादारवद्धायाः प्राकसांधारप्रासादानांगर्भातंगर्भमि
त्यंतमित्यादिनामंडयमानमुक्तमिदानींनिरंधारणामुच्यते पार्श्वेनइत्यादि शुकनासायाः पा
र्श्वेयोर्वक्तामाणप्रमाणेनत्यागवत्सत्रेप्रसाध्यमंडपषट्कं विकल्पमानेनकर्तव्यं कियत्प्रमाणेनेत्या
ह गर्भसूत्रेणेति प्रासादगर्भसममसूत्रेणोकः द्वितीयस्तुशुकनासागर्भसममसूत्रेण अनेनैवप्रसंगे
नशुकनासामितिप्रमाणमाह शुकाग्रेति शुकाग्रायाममत्रस्यसूत्रेताभ्यामेवापरावुभो एतदुक्तं
भवति मध्यमेयत्तत्समसमानादिर्भूदं पुनरर्थेताभ्यांशुकाग्रागर्भसामादप्रस्तावाभ्यातयोरित्या
दि तयोर्गर्भशुकाग्रांको डयोर्यन्मध्यस्त्वद्वयंतन्मानेनान्यद्वयमेवंषट्तावन्मार्गमंडपान्
तामवस्थमंडपाअन्येचत्वारोयेनमानेनभवंति तदाह चत्वारोन्येतदग्रकेनप्रमाणेनेत्याह ग

र्भार्थेत्यादि तस्याशब्देन शुकनासैव तस्या गर्भार्थे एतच्चैतेति प्रकृतमेवं द्वयं शेषसूत्रेण तयोरेव मु
काग्राङ्कोडप्रासादगर्भयोः समस्तं चपरिमाणेनान्यद्द्वयमेवं चत्वारो भवन्त्येव तदग्रे इत्यादि तस्याः ।
शुकनासायाः पुरस्ताद्गुणेमेकतमस्याग्रे तु षभूत्यच्चत्यमाणलक्षणस्य स्यान्मित्यर्थः मंडप
भाव० स्य चतुर्थांशादिति गम्यो मासैकत्तोमंडपस्तत्र तु योधाशाखा बहिर्न तस्मिन्निष्टं तु केभवति विकल्पेन
निर्मानं तरमाह त्रिगुणादित्यादि अथवा ततएवमंडपात्त्रिगुणमानतो ध्वजयष्टिः कार्या
अथवा प्रथममिति अत्रैव प्रतिष्ठितस्य देवस्य यदायुधं ध्वजयष्ट्यामग्रे वृषादयो मूलायतन
स्तू० देवीकावाकार्याः तदधो बलिभुजांकृते बलिपीठं कर्तव्यं जगतीत्यादि पुर इति प्रासादस्यैव
पुरस्ताक दापि जगतीबधका व्यो निर्माणविशेषः कदाचित्पुनर्मंडपस्यापि पुरो हि तदन्यथ ः
शोभन्न भवेदिपि॥ मंडपाश्चैव सूत्रेण पुरस्ताज्जगती हितेति शिखाशिखरं तचतुर्थांशान्तं
४५ प्रदक्षिणामिति प्रासाददेहस्याधोलग्ना परिभ्रमणिकां कल्पयन्तीति द्वितीयः प्रासादपीठमपि
यस्याः प्रतिष्ठितं तस्या इत्यादि तस्याः प्रदक्षिणायबहिरिति पर्यन्त एव निलीनां मूलप्रासादच
45 तुर्भागमानेन दिग्देवानां प्रासादास्तदभिमुखाः कार्याः प्रचीत्यादि वलभ्यां वा पितामहमिति
वलभ्यभिधानप्रासादे ब्रह्माणं वा पूर्वस्यां दिशि प्रतिष्ठापयेदित्यध्याहार्यम् अर्धाबलान्तमि
ति अर्धनारीश्वरम् प्राग्वच्चेति पूर्वोक्तलक्षणम् मातृमंडलमिति मातृचक्रं शालमायामिति ने
ऋत्यां दिशि चंद्रखंडासनमिति अर्धचंद्राख्येनासनेन स्थितं तमेव च योगिनेयोगासनस्थं मृत्यु
जितमेव वारुण्यामित्यर्थः क्रौंचसूदनः कुमारः यदि दिक्प्रासादे पुनः क्रियन्ते तत्प्रासादे देश

ध्येतो घामवस्थानं विधेयमिति यावत् तुरीत्यादि अथवा देवायस्या पुरे गर्भे सादेवगर्भा हः तस्याम
पिवाशब्दतः डद्दिष्टदेवानां तथैवावस्थानमित्यर्थः अथतस्याप्व विनिवेशो निर्माणात्मक उच्य
ते मतेत्यादि यदेव विष्कंभमानं विस्तारमानमभिप्रेतं तेन क्षतसीम्नीति क्षतपदिकेदेभूतलेक्षति
ग्रां कृत्वादिनेत्यादि ग्रहणात् कृत्वेधेनोदीची प्राचीवध्रुवतारेयेन्यात्मके तथा प्रागुद्दिष्टेनापीत्यर्थः
अनंतरमीशपदात्मभ्रष्टन्ति ग्रहाणि प्रकल्पयेत् तत्रेत्यादि तत्रेति गृहसमूहे ईशपदात्मकेस्था
नेजपहे भार्चाधामकर्तव्यम् उपकरणान्वितमिति यत्र त्रोपकरणम् तत्रजपस्यालस्यत्वादि हो
स्यात्यादि अर्चनस्यहृत्यर्थं पात्रादि च तदन्वितमित्यर्थः पर्जन्यइत्यादि सर्ववायानीति तत्तावत
दुस्त शिरघनसंज्ञकचतुर्विधानो योद्दिष्टानि विपश्चितात्मा चार्येण स्थानेत्यादि जयंतइतिज
यंतपदेयद्गृहं तत्र मरुभृदित्यादि मरुभृद्दिंडस्तदायैत्रयेइंद्ररविसत्यकाख्येइतियावत् प्रतो
लीकिंभियेत्याह सद्वारकवाटपट्टार्गलशोभिता सद्वारपालयायत्वकवाटपट्टाभ्यां सदर्गलेन
चशोभायुक्तेत्यर्थः मंडपाश्चेति तस्यामेवप्रतोल्यांचतुरायतमंडपाविष्टपाभिधानानां त्रयाणा
मन्यतमो गेहनात्यादि सिद्धार्थवक्ष्यमाणलक्षणोमंडपोन्तेयः आग्रहणात्वाचसिद्धयेपि
अयतत्सलक्षणम् चतुष्षष्टीत्यादि चतुष्षष्टिपदविहितात् तेन्नादद्दिव्यपायइतिषोडशविलो
पनेकृते अष्टिशब्देनषोडशात्तरंकंदोमिधीयते यतइत्यष्टपदात्मकर्यंहस्तइकादर्था पर्यैव
पूर्वापरदिशोः पंक्तिद्वयलोपनेकृतेपंक्तिषट्कं यदवशिष्यते तत्रदेव्यंनिमित्तं दक्षिण
वामपार्श्वयोर्न्यस्तत्व अवशिष्यते येचत्वारः कोष्टकास्तान् पार्श्वयोरेवमनवारणाकृतेन्यसेत्

यदाह स्कन्दः स्युरश्राश्रायाः चतुरस्रायतो ह्येवमिति एवं प्रतिपादितोपपन्नाच्चतुरस्रायतो भवत्येव
न केवलं नाम्नात्सन्निवेशविशेषेणापि ग्रन्थभूम्नामेडयः चतुरस्रस्तेत्र प्रतिदिशं षोडशधा भक्ता प्रति
कोणं स्फतिच्युतेरिति कोष्ठकचतुष्कलोपनात एव षोडश चतुष्टयदित्तमन्त्रवारणार्थे चत्वारस्त्र
भाव० नादेदेयाः यदा च प्रतिकोचतुष्कलोपनेक्तत्त ततो हेतोर्हि स्वर्येति चतुर्विंशति चतुष्टयस्याशाहको
ष्टकायस्य सहितस्यैचतुरंशाकः तदेव द्वादशकोष्ठात्मकं यत् किञ्च यं प्रतिदिशं भिन्नत्वर्थे न्यकामये
षड्नार्धशतमिति चतुष्वत्वारिंशता नावद्धिरूपेतं भागैर्भागानां परिभ्रमइति गर्भः कथमिति चेत
चू० दित्यगणानया कोणचतुष्टयान्नृ षोडशलोपनेन भित्यर्थे षण्णवत्यवस्थापनेन चोभययाद्वादशा
धिकशतपातनेन षट्पंचाशदधिकशतपातनेन षट्पंचाशदधिकशतद्वयाच्चतुश्चत्वारिंशादधिकंभ
वत्येव मस्य च कोणेषु भित्यभावादेदस्तरत्नणार्थे अष्टैव शतस्थानप्रमाणकोभिन्निसन्निवेशोनवेहि
४६ वान्तकौ पिपरिवर्जनीयः अपस्तु विष्टवास्याव्यगावस्वशेन्यादिदे त्रैवस्वंशाइतिग्रहाभिरष्टाभिश्चहि
तेदिग्द्वयान्नृ षोडशलोपनेन चतुष्टयदित्तुचतुष्कचतुष्कदानादिनिर्गमासन्नवारणायस्य तथा
46 षण्णभागान्तुभयपाश्वयोर्वामदक्षिणयोः संवेशः परिलोपनेन यस्य एवं दैर्घ्यान्यागषट्कप्रमाण
कोष्यगर्भेऽत्यर्थः मनः षष्टानीद्वियाणिषड्र्गः तद्रसिका विषयाशाकास्तेषां षड्सिकानाप्रेकुकाणं
स्थितिः स्नानेस्तंभादित्यादिग्रहणाहितानिकिं किरणी भिस्वत्यर्थः अपसंभा स्तंभइत्यादि षोहेतिष
ट्प्रकारः रुचकइत्यादि तत्ररुचकाख्योयः सचतुरस्रः वृत्ताभिधानोष्टास्रः ३ द्विवज्राभिधानः षो
डशास्त्रिर्व्योपत्नैव द्विगणस्त्रिरित्यादि प्रलीनहंतो याथ्यैर्ल्ली वृद्धिष्टैतयोः प्रलीननामाद्वात्रिंशदस्त्रिः
वृत्तत्वनस्त्रिरेव वृत्तनामा मतोपि षष्टोयोहीनमण्डलाख्यः ससवलितेहीनकेसेणयनुकारेरुपल

लिङ्गमित्यर्थः साधारेत्यादि साधारशिरस इत्याधारेण शिरसा च सह यत्र कुम्भविधेयास्त्याः कुम्भेत्या
दि एवं कुम्भोपकुम्भविष्कम्भस्थिरा इत्याश्चत्वारः स्तम्भव्यपाश्रयाः स्तम्भाकाराः विकारादि चतुर्हीन्ये
ति ज्येष्ठमध्यकनीयसां प्रासादानां क्रमेण स्वस्वदैर्घ्यमानात् स्तम्भसंबन्धिनो विकारेति षोडश
द्वादशाष्टभागादाधाराः कार्याः एतदुक्तं भवति ज्येष्ठप्रासादानां ये स्तम्भास्तेषां स्वदैर्घ्यमानतः
षोडशांशात् मध्यानां द्वादशांशात् कनीयसामष्टभागात् इति यावत् मूर्धानमित्यादि ततो ने
दिकावर्तजगतिवलिसुस्थिरा इत्याश्चत्वारो मूर्धानः शिरांसि स्तम्भाधारसमा एवेति यदेवाधार
णं प्राग्भागोद्दिष्टमाणं तदेवैषामित्यर्थः नरकुम्भाख्यः कुम्भाधारस्तावत् वस्वंशेत्यादि आधारस्त
त्रैव स्वप्रान्त्याष्टभक्तो खुरिकावर्ताख्यो रूपकोदक संख्ययाद्वाभ्यां भागाभ्यां कर्तव्यः वृत्ताख्यं इंदुनेत्ये
कैनैव कण्ठश्च दहनैः स्थितिः इत्यस्य मुपुक्त शिष्टभागद्वयस्योर्ध्वे निर्गमश्चैकेकेन पार्श्वप्रदेशात्तो
यश्च तथेत्यादि उपकुम्भस्य लक्षणं नरानमिधानादेवं व्यत्वमेव यतस्माह किं तत्र षचतद्व्याडव्ययुण
श्रयः चत्वारो व्याडाः स्तम्भप्रान्तस्य कार्याः नृसिंहा वा वजिना वायवा पद्मचिह्नाः कार्याः विष्क
म इत्यादि विष्कम्भाख्य आधारः कुम्भवदेव किन्तु नवांशकल्पनया गवयोगाय: खुरिकाख्योयः
कुम्भेन देवास्य पीठत्वेन व्यपदिश्यते तदाह सिद्धपीठः सिद्धं विघ्नं पीठं यस्येत्यर्थः चतुर्थः
स्थिराख्योयः स्तम्भानतां तस्य स्थितिर्विशुपरिनिविष्टस्तम्भानुकारेण तु तच्चत्वार आदिनेत्यर्थः आ
श्रयः सिंहास्य त्रिविभक्तेत्यादि नकेष्टकां किल शिरसः सेतेत्यर्थः एतयामध्यकोष्ठकपार्श्व
योरंशेनांशेन मकरोमुखमात्रे इति मकराकारायस्य सर्वेयावर्त उच्यते गजतुत्यादि गजास्यस्य
शिरसो भागवर्जनानमिधानादेवरचनिर्माणविधिः किंत्वर्थ गज मस्तकस्थेनोदगस्थ एण पा

स्ये हृदये मकरस्थाने विभूषित इति विशेषः अथेत्यादि त्रिवलिनामः शिरसः अधः प्रदेशो येन तयोः मध्यका
रगजमुखे निर्मिते तत्राधार विवर्तनाये कोऽग्रे स्थिरित्यादुपरितनभागद्वयेद्वाविन्ये वेत्रिग्रे स्थिर्संयुक्तः स
न् व्यश्र मेखला त्रयस्युक्ता त्रिवलिरुक्तः अंशमादित्यादि सुस्थिराख्यस्यतयेव अंशशाकल्यतयोपरितन
भाव० अंशमानस्य दलैः कृतभ्रमणो यः सुस्थिरः अधभागद्वये पीठिका योगात्र पद्मदलवर्तनार्थं भूमि
योभागउपकल्पितत्वादेव तत्र नदष्टांशशाकल्येनेनण्नड्क्तो भवति अष्टौदलानि अथेत्यादि शाधार
शिरः स्तंभलक्षणाद्नंतरं ते स्वपरितलोपतुलाख्यकाष्ठकाभ्यां सहितादारुपट्टो विन्यास्यादा
सू० रुनिर्माणादेशैलेन शैलमेव प्रकृतं प्रतोलीमुडयादिस्तंभपर्यंतमप्राप्तं सिकमुक्तप्रकृतम
भिधीयते हर्शत्यादि हर्शारित्तशमाचिः संत्तके त्रितये पृष्ठीत्यादि संयमिनामिति संयमितात्मनां
तपस्वि विशेषाणाम् आत्मालोचनस्तिदय इत्यात्मस्वरूपज्ञाननिष्पत्तये गंधर्वेत्यादि कोणार
८० तिपितृस्थाने विकल्पेनोवागृहमलयमगंधर्वेभृगांहचतुष्टये यस्मा गृक्तो तन्मुर्यीत्ते म ठवा विकल्प
तः ऊर्ध्यान्त तांबूलेत्यादि रुजीति रोगस्थाने गंधवह इति वायुस्थाने पुष्पायनमिति पुष्पगृहम् अ
हिव्रयद्ति नागमुख्यभल्लाटाख्ये सोमकृगयाख्ये कोष्ठागृहमिति भांडागारं अदितिद्वय. इति अ
दितिदित्याख्ये अंतर्मध्ये ब्रह्मादिषु पदेषु देवगृहगर्भमंडपः कार्यः प्राग्दिशायाः पुरोन्य निर्मा
णांतरं चिह्नसंश्रयमिति ध्वजयाम वेमेत्यादि वेवेत्यादि वेवेत्यादि वमधामेति सत्रगृहं गृहमध्यका
वनेकृताकृतमिति यटिनावटितस्व वर्णं सत्येत्यादि भिषजामिति वैद्यानां ध्योमेति अन्नतांबूलादितिपि
तृपदाद नंतरं दौवारिकपद इत्यर्थः अवरोधपदे महत्तरिकायाः पालकाग्रतः पुरस्तात् स्त्रीनियं
तारो महत्तरकाः तेव शाद्यतः पुष्पदंतपद इत्यर्थः ततइत्यादि ततपदद्वये असुरशोषाख्यबलवत्तिमंत्रि

शिव
४८

47

लं स्थाने रुजिरोगपदे स्त्रादोष्यपद मित्योषध्य स्थाने वायाविति वायुपदे गंधोवजी विनांनृतोपजी विनांच
स्थानम् स्थानमित्यादि फणभृतीति नागेमणितत्वविदांस्थानेपुष्यायनवो मुख्येत्यादि तदग्रतइतिभ
स्त्रादादनेनतरं सोमपदइत्यर्थः गवादिग्रहसंयुक्तमित्यत्र देवतानामित्यभिधानात्तदग्रत इत्यनुमतव्यं
तेनायमर्थो यथा सोमपदादग्रतोऽग्रयात्तेगवादिसंयुक्तमित्यादि ग्रहणान्मेषाजमहिषरत्नकाणांम
हम् अदिताविन्यादि तत्स्थारकालयमिति मंत्रवचोगृहं याष्टीकानांवागहं अथषट्पददेवस्थानवि
नियोगः ॥ वेवस्वतेत्यादि राजवेश्मनो दक्षिणस्यां दिश्यायास्थान गृहमित्यर्थः शयनेयमइति पूर्वोक्ता
नुवादः यतः पूर्वं तत्रोक्तः पुरस्तुक्तमिदानीं शयनं तदसंगमेव अर्ध्यमाभिधाने मरीचाचेवरुणस
मागमस्थाने पृथ्वीभृतीत्यादि वामदिक्स्य पृथ्वीधराख्येवरवार्ताकरणस्थानमित्यर्थः रफइत्यादि ि
शोषाणि यानि कोणभृतामापादीनां स्थानानि तानि रफ इति निर्मितेरहस्यानीत्यर्थः यस्यामित्यादि
पूर्वद्वारायाः पुरएषविधिः दिगंतरद्वारायाः कइति तदर्थमेतत् यस्यां दिशि पुरोद्वारमित्यादि तस्याः
पुरः यस्यामेव दिशि द्वारं भवेत् तां प्राचीं परिकल्प प्रागुक्तो यईशादितोन्यासः सतदवस्थ एव कार्य्यः न
त्वास्थानशयनेन्यथेति तद्विषयोयोन्यासः सोन्यथेति नतस्यद्वारावनुरोधात्परिवर्तनमपितुस्वस्थानशयनं
स्वस्थानएव कार्य्यं पूर्वद्वारायः पुरोनिर्माणविनियोगो यथोक्तं वैवस्वतेपदे ऊर्ध्वादास्थानेशयनेयमस्
इति तयोर्विनियोगो दिगंतरद्वाराणामपि निर्माणानां तत्रेत्यर्थः चतुःशालाविन्यादि ऊर्ध्वादेयस्तितगृह
मिति यदुक्तं तद्विशेषणं चतुःशालं गृहं राजइति चतस्त्रश्चापि दिक्षु शालाचतुष्टेनोपलक्षितं यचतुःशाले
प्राच्याशालया विरहितमुदीच्याचात्रिशालं श्रीमत्किरणोशास्ते हिरण्यनाभाख्य हीनमुत्तरशालया ि
मुखेत्रपूर्वयाहीनं शालया वृद्धिदमतमिति दक्षिणायापश्चिमया वा विरहितं कार्य्यमित्यर्थः यदुक्तं तत्रैव

चुल्लीं दक्षिणायाहीनां यथनार्थं प्राणानाशकृत्त्व यत्राप्यपरयाहीनं पश्चिमं तत्त्वं तानकुर्वेति तद्दक्षिणं विशालं वे
त्यत्र तदिति पूर्वोत्तरपरामर्शो यद्यदि कदाचिद्विशालं तत्पूर्वोत्तरशालाद्वयं वर्जं दक्षिणपश्चिमशालाद्वयो
पलक्षितमेवेत्युक्तं भवति य उक्तं तत्रैव सिद्धार्थं तद्द्वे कुर्ड्याम्यापरयुतं यदि पश्चिमोत्तरसंयुक्तं यमसूर्यं तत्
भाव० मृत्युदम् उदक्पूर्वयुतं यत्तस्याद्दंडाख्यं दंडकारकम् पूर्वयाम्ययुतं तेयं वाताख्यं कलहप्रियम् पूर्वापरयु ५२
तं गेहं चुल्लिनामाख्यं नाशकृत्त्व दक्षिणोत्तरसंयुक्तमन्यं चैतद्विरोधकृद्दति तत्रैव मध्ये विकल्पितोऽन्यद पि
राजगृहमाह धामानीत्यादि यस्मिन्नवगृहाणि नवं यावन्नाभिधानमन्यत्क्रमंडलं तथ्यं तत्कार्य्यमिति त
वृ० दर्थमाह भूतेत्यादि पंचकोष्टकांकिते सति मध्यानंतरविस्तृते इति प्रतिदिशमेकोयो मध्यकोष्टको ष्टकां
किते तस्मिन् पार्श्वे नंतरासमकालदिव्युते प्रतिलोपनादेव कोणकोष्टकचतुष्टयेन तया मध्यप्राग्द
क्षिणोत्तरपंचमकोष्टकपंचकेन दशमंनवाशिष्यते तान्येव नवधामानीत्यर्थः तत्र यन्मध्ये प्राग्गत
५८ तमुत्तरान्तं वामदक्षिणपश्चिमं मित्युक्तं भवति सर्ववीथिकमिति च तस्य पृथिव्यादिक्षुवीथिका परिभ्रम
णस्थानानिका पिपिंडिकेतियासांप्रसिद्धिः यस्य तत्स्वस्तिकाख्यं तत्राप्युक्तं सर्वेनाद्यादिजातानास्त
58 स्थितत्पुयतद्दति तदितराणिशेषाणीति तदानीं मध्यगृहादितराणां शिष्टानांयोर्थः प्रयोजनं तदुच्य
ते देवागारेत्यादि यत्रमस्तुलोपस्करास्थ्यद्दति यस्योपस्करणास्योपकरणभांडसमूहं यत्र मेधयाख्यस्
भोजनविशेषस्यकारणमथवा तस्वक्रिकामथान मित्यर्थः राजेत्यादि मध्यगृहं राज्ञः श्रेष्ठोत्तरशतं
हस्तानां परमिति सप्तकष्टतनोधिकमन्यत्नकार्यमित्यर्थः मतोमानात्पादपादनवर्धितायामोदैर्घ्यं यस्य
ईशं पंचत्रिंशादधिकं शतं देर्घ्यात् मतोष्टहान्या विस्तरे देर्घ्यं दिशा दिलवचष्ट्ये कोणाश्रयात्तदर्थं नेति
मध्यगृहप्रमाणार्द्धतः द्विसप्ततेरित्यादि गन्नेपालस्य मध्यगृहं द्विसप्ततिहस्तं विस्तारात तेयेवतन्मा

नान्यायेनाधिकं देयात् समपरित्यक्तयादित्वचत्वारि तद्देव मध्याद्दर्येनकोणेषु अष्टेत्यादि पूर्वनापते
र्लोकपालस्य चतुष्षष्टिहस्तं मध्ये तद्दायामद्र इति इत्येतदधिकारन्यायेन स्थिते यावद्दृहलक्षणो देशः
त्रसापायद्रति षट्परित्यागेनेमति षड्त्यादि वा षाड्ढे त्रसमुच्चयार्थः युवराजस्य च मध्यगृहमशीतिह
स्तखंडपायादित्वं विहितं च तन्मध्यादनेनैवार्थं ज्ञेति देवागारस्त्यादिनोक्तेषु अतोपरम् षष्टेत्यादि
अन्तेषु युवराजभवनाद्दपरं गृहादिं विभाः षष्टिहस्तं मध्यगृहं चतुरपायेन दित्वचत्वारएव मर्त्यैवं पंचेव स
कोष्ठेत्यादि अन्येषां राजभृत्यानां स्वकस्वकधनानुसारेण पृथग्वायपान्तमनस्तु द्विभवति द्वात्रिंशतइत्या
अग्र दि ...जन्मनो ब्राह्मस्य प्रधानगृहं द्वात्रिंशद्धस्तः ततो द्वात्रिंशत स्तत्हीन्येति चतुरचतुरपाये वान्यानि
चत्वारि एवं पंचगृहाणि ब्राह्मणस्य द्वात्रिंशदष्टाविंशति चतुर्विंशति विंशतिषोडशहस्तात्मकानि भवन्ति
भान्ति तेभ्यो यदक यायद्यदा करोति अतो द्वितीयमष्टाविंशतिहस्तं यत् क्षत्रियस्य प्रधानम् तृतीयं च य
तुर्विंशतिहस्तं तद्वैश्यस्य चतुर्थं यद्विंशतिहस्तं यत्तच्छूद्रस्य यावत् क्षत्रियादीनां पंचपंचप्रतिपादयति
त्रिद्व्येकहानितद्रति अष्टाविंशतिहस्तात्रिपरिहानितः पंचविंशति द्वाविंशति एकोनविंशति षोडशहस्ता
नि भवंति पंचक्षत्रियस्यैवं द्विपरिहाण्या गृहाणि भवंति वैश्यस्य चतुर्विंशतिहस्ता द्वाविंशति विंशति अष्टादशषो
डशहस्तानि पंचैव एवमपि विंशतिहस्तादेकपरिहानित एकोनविंशत्यष्टादशसप्तदशषोडशहस्तान्येव
पंचशूद्रस्येत्यर्थः एतद्देवाग्रे स्फुटीकरोति षोडशहास्तिकान्यानादधोनशालास्ति विनाभूतिपरित्य
क्तयादित्येतेनततोयोयाः शाला गृहाणि वा क्रियंते ते च भूतिपरित्यर्यक्रुर्वति सपादवर्धितायमद्रति पूर्वो
क्तानुवादः उक्तमित्यादि राजन्याएवोन्नरादि शुचनस्तशुदित्वब्राह्मणायावसेयुरित्यर्थः भक्तकाइतिअध्याः
अग्रेहेत्यादि वाह्यचरक्यादिस्कंदादि प्रदेशे ष्वन्यजातय अश्रमेकारधावकप्रभृतयोवसेयुः चंडालेत्यादि ॥

मौष्टिका इति प्यपत्रानेनूत्यांत विशेषत इति अत्यजानां नेनूत्यां द्विशि विशेषाजूहाणिकारयितव्यानि गाथेत्या
दि अमरालयाः प्रासादास्तेषां पुरोग्रे पूर्वोक्तमानका मंडपास्ते स्तंभसंख्यया प्रत्येकं संज्ञाभेदेन भवंति सप्त
वेइत्यादि तस्य ज्ञापनार्थं प्रतानव मंडपाय पीयांसइति कन्यसाः कन्यसेष्वेव प्रासादेषु द्वादशाष्टाविंशति स्त
भाव० भांतेषा वहवंति अत्र पत्राह चतुर्गुणान्मुलिप्रांते रिति तेन सप्तत्रमंडपो द्वादशाभिः स्तंभैः चतुर्दशाभिः
अभइ एवं द्वाभ्यां द्वाभ्यां विवृद्ध्या यावदष्टाविंशति संख्यायावृद्धिभिः संतकइत्यर्थः तयेत्यादि तेभ्यो नंतरं ते
दनाख्यः संवर्धमानानेवेव द्विद्विवृद्ध्यैव त्रिशानऊर्ध्वं षट्चत्वारिंशदंतिका मध्यमा मध्यमानामेव प्रासादानां
सू० विनियुज्यंते मिश्रा व्याप्येइति तइसाधनायेत्यर्थः द्वाभ्यामित्यादि द्वाभ्यां स्तंभाभ्यां एकैनासाया पुरः
मध्यकृत्वे [illegible]तिभोग प्रायेषु ज्यायासइत्यादि श्रीवत्साद्याः पुष्पकांतानवज्येष्ठप्रासादानां तथैव द्विवृद्ध्याथ
इ चत्वारिंशदंतऊर्ध्वं चतुष्षष्ट्यंतानेवेवेत्यर्थः दशेत्यादि दशाभिरष्टभिः षड्भिश्चतुर्भिर्वा युक्ता मंडपा
४९ ये ते मिश्रकसंज्ञाः कार्याः यवीयसामेव प्रासादानां विनियुज्यंते मिश्रा वा द्येये इति तइसाधनायेत्य
र्थः द्वाभ्यामित्यादि द्वाभ्यां स्तंभाभ्यां एकनासायाः पुरः पादमंडपे विज्ञेयः निष्ठेत्यादि निष्ठामिद्धिरि
ति सौख्यप्राप्तिः तइसंसाधनाय चेतिरो इत्सिद्ध्यर्थम् इतीत्यादि विचित्राश्चेति नामारूपाः संत्रवधा वि
49 धानेनयोगा हि विचित्रया अभिलषितमर्थं साधयतीत्यर्थः ॥ भावचूडामणौ प्रासादरचनं नाम पंचमः
पटलः ॥ इदानीमपि षष्ठमुच्यते ॥ अथेत्यादि अन्य[illegible]गोपक्रमोषि वा मसः आमंत्रणमेव धाम्नः
पुरस्तात् इति प्रासादस्य पुरतो मंडपे वक्ष्यमाणोपपत्त्या शुभलक्षणश्च कार्यः तत्प्रमाणमाह हस्तादी
त्यादि हस्तमात्रसमुल्लिंगस्य प्रतिष्ठाया सष्टभिर्द्धिहस्तस्यार्कप्रमाणेन त्रिहस्तस्य दिक्प्रमाणेनेति दश
भिरसौ मंडपः कार्यः यमेत्यादि चतुर्हस्तान्नवहस्तांते यावत्प्रत्येकं यमहृद्ध्येति हस्तद्वयवृद्ध्या कार्याः इ
त्यनयहस्तस्य द्वाविंशतिहस्तो मंडपः विकल्पेन मानांतरमाह तदित्यादि तत्प्रमाणं हस्तादिकमादौ कृत्वा

अर्कादितो द्वादशभ्यो ऽथादितस्तेन हस्तमानस्य द्वादशहस्तादि हस्तस्य चतुर्दश यावन्नवहस्तस्याष्टावि
शति हस्ता इत्यर्थः अत्र तु वृद्धौ न तथात्र पण्याद्यमवृद्धिरेव तदर्धनेति तन्मंडपार्धमानेनेशानदिशि मार्ग्यादि
शिवास्थानार्थं मंडपः मंडपः कार्यः सोपीत्यादि अत्रापि शब्दतो मंडपद्वयमपि तदिग्भ्रान्तमिति स्तैनेग
सम्यक्तानदिगवष्टंभेन कार्यस्तोरणाद्यन्वितइत्यपि वास्तुमंडपस्तोरणाद्यन्वितइतिव्यवहितेन संबंधः
आदिग्रहणाद्वितानकपताकाप्रायं वक्ष्यमानकमुनमेयम् मंडपस्वरूपमाह मंडपइत्यादि प्राकारस्य भ
गवतः सदाशिवस्य वतेजः स्यात्तेन वा सो मंडपो नन्तु वेश्म सामान्येन रूपकयति मंडपं तेजस्त्वमिति तत्त्वात्याच्छा
नस्यो याः शक्तयो यद्यामयोजातवामदेवाघोरतत्पुरुषभद्राः कार्यादिष्टयास्ताभूताः नियम्यस्तेजसः पंचमा
यास्तदुपरिवर्तित्वेन प्रकृत्याधोनुप्रयोगादन्नहूणेनाव्याप्तेः शांतीत्यादि मंडपस्य तत्तत्स्थ्ययानतोरणा
निचत्वारीत्यर्थः अन्यस्त्रपताकाभिः शक्तिसंख्याभिर्नवभिस्तेतितांचिह्नितं भगवत्तेजस्स्वामायाय
तोनवायाः शक्तयः शांत्यादि संज्ञयातीर्यस्तत्र समुद्भवानि वक्ष्यमाणे पपत्यात्तत्तल्लावंति चत्वारि तोरणा
नि एतेष्वेवोच्छ्रायमाह पंचेत्यादि कन्यसानामिति हस्तात्रभृति त्रिहस्तं यावत्क्रमेण पंचहस्तानि तोर
णानि हास्तिकस्य षड्हस्तानि द्विहास्तिकस्य सप्तहस्तानि त्रिहास्तिकस्य यावत् वसुदेवांगुलाग्राणीति
एषामिति येषां मध्यमानां ज्येष्ठानां च तत्र सप्तहस्तप्रमाणेऽपि वृद्ध्यंगुलाग्राणि प्रत्येकं मध्यमानात्
तेनाष्टांगुलाधिकानि सप्तहस्तानि तोरणानि चतुर्हस्तस्य षोडशांगुलाधिकसप्तहस्तानि पंचह
स्तस्याष्टहस्तानि अष्टहस्तानि षड्हस्तस्येति यावत् एवं ज्येष्ठानां वेदांगुलाग्राणि ततस्तु दशाधिकाश्र
ष्टौ हस्ताः सप्तहस्तस्य तोरणानि अष्टहस्तस्यांगुलाधिकानि नवहस्तस्य तु सार्धाष्टहस्तप्रमाणानी
त्यर्थः यदुक्तं तत्र त्रिहस्तांतान्तु हस्तैकवृद्धिरूर्ध्वं षडंतिकम् वस्वंगुलानवांता यावृद्धिः सा च तत्र गलेति

यः पुनर्हस्तादि त्रिहस्तान्तानामिव चतुर्हस्तादिनवहस्तान्तानामपि चतुर्हस्तादिनवहस्तानामपि तथैव वस्तुवृ
द्धिवस्त्रवेदाङ्गुलवृद्धिश्चेति व्यचिष्ट तदयुक्तं तदर्थान्तरेणैव वचनस्याश्रवणात् प्रतिष्ठाशास्त्रान्तरेणैकवाक्य
तां सम्भवाच्च तथा वक्ष्यमाणानां चतुर्हस्तादिद्वादशहस्तान्तानां नवानां वेदीनां प्रत्येकं स्ववृद्ध्या तोरणस्यानुत्त
भाव० त्वात्तथा शाखोच्छ्रायसमान्तरत्वेन पार्श्वाभ्यां वेदिमानाद्धिस्तेन च समसमन्तता अन्यूनत्वेन तदेव वक्ष्यमाण
त्वार्थसमानवाक्यस्यार्थो ननु गुणचोदनात्वेनाप्युक्तमेवानुक्तमेव साधकं तेष्वित्यादि तेष्विति हस्तादिषु
त्रिषु तावन्त्यरा मध्ये तोरणानां शाखाप्रवेशायायः क्रियते सतेषु त्रिष्वपि हस्तमानेन पर इति तेभ्यो
सू० हस्तमानात् खातश्चतुर्हस्तादिनवहस्तान्तानां परः स्वकायाः स्वकाया वृद्धेरर्थेनोपलक्षितः इत्यं चतुर्हस्त
स्य चतुरङ्गुलादिके हस्तस्यार्धाङ्गुलाधिको यावन्नवहस्तस्याङ्गुलाधिक इत्यर्थः शाखयोरित्यादि उच्छ्रायस
समभेवान्तरं तोरणानां पार्श्वमानमित्युक्तं भवति अन्यथा तत्त्वयदिति कामनाविषयमन्यथा प्रमाणमि
५० त्यर्थः शाल्यमित्यादि शाखोपरियच्छिलारूपं तत्तच्च हस्ततोरणानामष्टाभ्यां गुलेभ्यो योजकेभ्यात् नव
हस्तस्य यानि तोरणानि तेषां षोडशाङ्गुलान्तरं वा शाब्दश्चैवान्तरविभागोत्रेति द्विहस्तादीनामष्टहस्तान्ता
50 नां योविभागानुसारेण भागकल्पना सा स्वबुद्ध्यैव ज्ञातव्या किंच ऊनाङ्गुलाधिकेन तानुच श्रीमत्पिङ्गला
मते एकाङ्गुला च सर्वेषां शाल्यवृद्धिः प्रकीर्तिता पूर्वाद्यष्टाङ्गुलमानादिति तत्पदेत्यादि तेषामेव तोरणा
नामुपरि पार्श्वयोर्यानि शृङ्गशूलानि तानि विस्तारात्पञ्चमभागेन तान्यन्तेत्यादि सामान्येन प्रणवेन
इतरेणेति साध्यमन्त्रेण ततइत्यादि निशाकरमुखो वृषः दारशब्दे बालाभिधायकत्वात्कार्तिकेयवा
चकः अग्रमितइति चण्डीशः यतो गणेश्वराणामेव प्रतीहारत्वेनस्कृतिः तद्वारणान्स्मरन्निति तेषां प्रत्येकं
येयस्य गुणाः स्वस्वव्याप्यादयः ततोष्टावित्यादि प्रशान्ताद्यांश्च प्रशान्तानामष्टौ कलशानां संज्ञा अन्यत्रोयेति
पे

शिव
५०

धारिकाग्रधिवासमंडपवेद्याः कोणकोष्ठानि हिमेंद्रेत्यादि हिमेंद्रायुधबंधूककुसुमनीलघनोप
मा इत्यत्रोपमाशब्दो हिमादीनां प्रत्येकमभिसंबध्यते हिमोपमा इंद्रायुधोपमा बंधूकोपमा कु
सुमोपमा नीलोपमा घनोपमा इति प्रागादीति प्रागादिक्रमेण तान्याह मध्ये सिता यथा चित्रेति अ
ग्रेण शाब्दस्य हिमोपमेत्युक्तान्पुरेन रुक्मिः प्रांशवश्च कुंदेंदुदंत पर्याये सितवर्णस्य युक्तत्वादग्ने
यः वारुणीयायनोपमा प्रोक्ता सा विकल्पेन धवला कार्याः भवंत्यग्रयन्त इति काम्यादिभेदेन स्व
मकाद्यानुपवेशेण भवंतीत्यर्थः अष्टांगुलेत्यादि मध्यप्रदेशे अष्टावंगुलानि उच्छ्रिता स्थलिका
धारिकाभिधानानि काष्ठानि चतुर्हस्तानि यस्याः सा तथा हारीतके लिंगादि हस्तादीनां नव हस्तानां
हस्तस्य वृद्धौ एवकाष्ठानि स्थलिकार्थानि अंगुलेनांगुलेन वृद्धिः हस्तेत्यादि हस्तमानादिना अन्येनापि मा
नेन यत्कन्यसकन्यसं षडंगुलोत्तरा वृद्धिः तावद्यावन्नवहस्तप्रमाणपरिगतस्तृतीयांशो ह… कर
स्य द्वितीय हस्तस्यैव षोडशांगुलाधिको हस्त इत्यर्थः वेदीत्यादि वेदी इति चतुरस्र भगशब्देन यो
न्याकारम् मंडपस्येत्यादि एतत्कुंडाष्टकं पूर्वादि दिक्क्रमेण अधिवासमंडपवेद्या बहिः प्रासा
दस्य वा बहिर्भवेदिति संबंधः ततोऽन्यद्धेयामूर्धनीति शिवेशयोर्मध्ये यद्भवति तन्नवपंचेत्यादि व
क्ष्यमाणनयेन ब्रह्मभिः पृथिव्यादिभिर्वा पंचभिर्योन्यासत्त्व सिञ्चत्वादिवत्तु दिक्षु मध्ये शिवेशयो
स्तथैव पंचमे आशायादितराणिवेतिकामनाः तस्तथा तथा तत्पाणीत्यर्थः तदाकारेण वृष्टेन मेख
लाभ्यंतरे भमेर्भागात्मनायोगोयेषां चतुरस्रयोन्यादिनेवम् अष्टमित्यादि कुंडे चतुर्विंशतिभा
गेनाष्टः कर्तव्यः अत एव हारीतके एकांगुलमानेन कुंडेत्यादि नाभिः सर्वकुंडानां तथैव स्वमा
नाद्धेन त्रिभागेन वा हिता सर्वेषां चाप्यस्य पत्राकारेणैकत्रैपेवमेखलापि कुंडाकारा हस्तमाने
कुंडे यद्येका मेखला तन्त्रा षड्विंशांगुले अथ मिस्वस्तस्य तु भिस्त्रिभिर्द्वाभ्यां क्रमेणांगुलाभ्यां त

तन्यत्र इह तेनयानतः इत्येवमेवार्थोनुमंतव्यः शेषमथ मथः खनेदिति मेखलामानस्याधः खातो हाग्नि
कस्य पंचदशांगुलो नयानत इत्यर्थः द्विगुणमित्यादि लिंगस्य योब्रह्मभागः ततो द्विगुणा विस्तृति
मद्रासनेभद्रपीठम् भद्रमिति शोभनं अथ स्रुक्स्रुवलक्षणं स्रुक्स्रुवा वित्यादि किंशुकः पलाशः
भा०व० श्रीपर्णी वृन्तएव प्रोक्ताभिधानेयोन्ययोयाज्ञिकः कश्चिद्वृत्तमतो वाकुर्यात् कार्श्मर्यो ऽपि वेति कश्चि
त्कामना विषये अयाज्ञिकादपि वृन्तादित्याशयः स्रुक्तावत् बद्धायामेति बाह्वायामेति षट्त्रिंशदंगुला
देर्ध्यात् रत्नागाष्टवेदिकेति कोन्यमादि लिंगापेक्षयेतत् अथ मर्थः तत्प्रमाणांगुलवेदिकास्रुक्कन्य
चू० सानाम् युगाः सप्ततत्त्वसंख्यांगुलमेदिमिथानाम् अष्टांगुलवेदिकाज्येष्ठानां अंगुलमानेनचत्वारिंशा
कंठस्य अंगुलस्य गांभीर्येण सर्वासामाज्याधारो नंतरमेव वक्ष्यमाणाभिधानमवटमंडलं यत अश्री
णि चत्वारि पंचचत्वांगुलानि वा विस्तृतं परिवर्तुलत्वात् एवमेव तस्याः संहितांतरदृष्टलक्षणया विशेषा
५१ न्यदेर्ध्यादि सर्वसदृशं श्रीमत्किरणे न हि स्तृतिमाने षडंगुलं यदुक्तं तत्रैव षट्त्रिंशत्पुष्करम्ममादितिः
कंठपार्श्वान्त खातं यावत्त्रयांगुला मुखप्रदेशा अर्धं विभज्य मध्यपंचमभागवर्जं प्रतिपार्श्वभागद्व
51 याद्वासौ वेणिकेण नयोपरि कंठस्य पृष्ठपार्श्वप्रान्तावधि येस्याः तयाक्रान्ति ष्टाप्रमाणेन वृत्तः प्रारभ
अग्रांतावधिः यथायथं निम्नत्र आज्यनिर्गमः अवटमंडलात्कंठस्य पृष्ठे मध्यमार्गेण मुखांतं याव
दाप्याः कल्पयातु जते षडंगुलप्रमाणो यो दंडस्तदग्रप्रान्तवेदिकाधः स्फीति सा ख्येया स्तम्भिरं गु
लैरन्यास्तल्मा चवेदिर्येस्याः उक्तं च मृत्युजिद्विधाने षडंगुलायतिमाहेन दंडः कुंभसत्र स्थितइति इत्थं
दीर्घसमासे व्यवहितसंबंधिपदेस्य स्रुगेव विवक्षिता स्रुवमित्यादि तयोर्निरितिसमानजातीयएवं अ
ग्रएवतत्स्थूलदंडः कर्षप्रमाणस्याज्यस्याधारोवक्ष्यमाणाभिधानस्य पुष्करस्यावटो गांभीर्यं यस्य
दंडमूले प्रारंभेऽग्राहिता विनिर्मिता गंडिकाश्मामलसारान्वकृतिर्यस्य अंगुलोज्झितदेर्ध्यो वेति हस्तमा

नोयवाद्वा विंशान्यां गलानां गोपदाभाम पुष्करइति गोपदमति बिंबानुकारो मध्ये शिखो नयावन्त
द्दयोन्तरे रेखया युक्तः तत्याम्याद्वीशाग्रे भीरे यस्य पुष्करस्य पृष्ठे बहिः कुंभद्वयेन च युक्तः एवं रूपः स्रुवो
यवास्यं तत्रैव स्वकस्य यथोक्तः एतयोरग्याकारः समाभिपत्रादवसेयः समिध इति यज्ञवृक्षा अश्वत्थाद्या
दयः स्थैल्यमानेन कनिष्ठायाः यानाधिकाः अष्टाष्ट इत्यादि चरुकृते याम्यालीमाजौ डंबरीताम्रम
यी तथाम निमराइत्येक हस्तवृद्ध्योवलिंगस्य ब्रह्मादिभागप्रदर्शनलक्ष्मामानि रत्नाकुंभानि द्वाकल
शाः अथेत्यादि सबाह्याभ्यंतरमिति यथैव बाह्ये करन्यासादि कृतं तथैवाभ्यंतरे पुष्पैः षट्काद्योपीत्यर्थः
परं तु निर्मीष्यायेति सकलक्षोभोपसंहारद्वारेण स्वरूपावस्थितेः शान्तरूपात्मिकैव परावृत्तिः तां स
माश्रित्य सहजमुद्रापहनसामर्थ्यत्वेन स्वात्मनः क्षोभान्धत्वेत्यादि मूढतां तद्विलयाद्यनन्तदास्मिभा
वः तदुक्तं स्पंदकारिकासु गुरुभिः निजाशुद्ध्यसमर्थस्य कर्तव्येष्वभिलाषिणः यदा क्षोभः प्रलीये
त तदा स्यात् परमं पदम् तदास्यात्मकुत्रिमो धर्मो ज्ञत्वकर्तृत्वलक्षणः यतस्तदीप्सितं सर्वं जानाति च क
रोति च कर्माख्यं विधायकरमिति संहितान्तरपरिदृष्टविधिना यथोक्तं रुरुसंहितायां सर्वत्रैतालय हस्त
तु कृत्वा गंधाद्युल्लकृतम् न्यसेद्ब्रह्माणि शाखाभूपंचपंच स्वस्वनुक्रमात् गंधमंडलकं कृत्वा वामांगुष्ठेन
मध्यतः विन्यसेत्तत्र देवेशं विद्याराजं परं शिवं पूजयेच्चार्घ्यपाद्यैस्तु गंधधूपपवित्रकैरिति अयवास्व
तंत्रविधाना विन्यस्तसंपूजितस्य शिवभट्टारकस्य यत्तं कृत्वा उक्तवदिति प्रागुक्तनयेन सर्वाधराशिरइ
ति शिवसंहितं कलशादयमीशानदिशि विन्यसेदित्यर्थः भेंडपस्येत्यादि पूर्वोत्तरेशानपश्चिमेभ्यः
अन्यतमेनवस्तुके ष्टकेषु मध्यात्माभागदीक्षांतं कुंभे नाम शिवसदाशिवईश्वरविद्यामायाकालनियु
तिपुरुषप्रकृत्याख्यानि नवेव तत्त्वानि विन्यस्तानि यस्मिन्नु कारकाणीत्युपयोगद्रव्याणि समृतिष्टादी
नि रत्नानि पंचाभिधानानि विन्यस्तेषु पंचसु पात्रेषु पवित्राद्येदिति ब्रह्माभिरादि यह्णादंगैः कदाचित्

षट्कं श्रीमल्लिंगताम्रमेते तदङ्कैरध्रूलसद्येवेति ब्रह्मभिश्च सद्योजातादि ॐ मेरा गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधि
सर्पिः कुशोदकानि भस्मादर्शादिभिः ॐ यादिति सङ्क्रोमय मित्यादि सङ्क्रोमयामित्यपतितं भूमावयत्र
हैममुपस्कारमिति सौवर्णगृहोपकरणं भाण्डप्रायम् सर्वाभरणजातं चेति सौवर्णमेवाभरणाद्युक्तं
भा४० प्रकृता वित्यादि प्रकृतितत्वस्थाने ॐ ॐ मादिकमिति गृह्यादिग्रहणात्कर्पूरशब्देन मृदव्यादि ग्रह
नइति मायायां तत्त्वजनं नेवङ्ग भकारव्ययाथ त्रासिंडं नडुंबरेत्यादि नडुंबरादिवृक्षसंभवंत्वक्च मयग्रहम्
कषायसंग्रहं हरीतक्यामलकतीरवृक्षशाकलपरिपाकोत्थादित गंधानिति शुर्वीदिशान्तरागमदा
सू० दीनन्यांश्च ... नियता विति नियतितत्त्वप्रदेशे तत्रोष्टावित्यादि तत्राष्टसु दिक्षु कलशा
ष्टकं तद्विशेषणं श्वेतामलोगंधगर्भ इति श्वेतचंदनवारिगर्भः अमलोगंगादिसलिलगर्भः एवं
यावदेव विमिश्रसलिलगर्भः नेचतारादयोगर्भोदाख्य समुद्रांताः अष्टावष्टसु स्वनामभिश्च तुर्थ्यं
तेरिति यास्तस्य निजा मूर्तयः यथा भगवतः परमशिवस्यात्ममूर्तिर्विद्यामूर्तिः शान्तिमूर्तिश्चेति
५२ तिसः तत्रात्ममूर्तिर्ब्रह्मभिः विद्यामूर्तिर्विद्यांगैस्तु व्याकरणप्रस्थाने नाष्टाभिर्मातृकापर्वभिनवमे
नस्तूताभिधानेन तत्कारणपूजादिदेवस्य शान्तिमूर्तिस्तु वामाद्याभिरष्टाभिर्मनोन्मनीवर्जं विश्वाद्या
52 श्चाष्टौ वैवरोद्रीवर्जं तासामभिधानानि श्रीमद्भैरवे भिहितानि षट्कं॥ विभुज्ञानक्रियेवाक्च वागीशी
ज्वालिनी तथा वामा सैज्येष्ठा च रौद्री च परमानन्दशक्तयः इत्यनेन ... प्यादेस्तुत्वावश्यादिभिश्च
शान्तिसोक्ताभिः षट्कम्॥ भूमिराषोग्निरनिलं खमात्मा चंद्रभास्करौ देवदेवस्य कथिता मूर्तयोष्टोऽत्र
मानतइति एतेषां यथ्या ... यामूर्तयस्तन्नामभिश्चतुर्थ्यंतैस्तैकलशाख्यालब्धाः कार्याः एतत्सम् ति
मूर्त्तीशादिस्वरूपमत्रपाददेशे भानुः स्थितमूर्त्तिन्यासं ... ॐ यो दित्यादिना स्फुटमभिधास्यति
इहतत्प्रसंगात्किंचिद्व्याकृतं बहिर्न्येमेतेषां कलशानपरान ... महाप्रतिमा ... जलस्नानापेक्षया

मेडपस्येत्यादि कषायवर्गोऽस्तीति तदनंतरमेव पूर्वोदिताभिधानवृत्तसमुद्गेनत्वक्ककल्केन तथा च श्रीमति
गलामते कषायैः क्षीरवृत्तोत्थैस्त्वक्ककल्केलदनंतरमिति अथ लक्षणोद्धारः विन्यस्येत्यादि लक्ष्मा
वभागस्येदित्यनेन पूजाभागमेव ब्रह्मरेखाविहीनं नवधाभाज्यं नत्वेव लक्षणोपपत्तेः श्रीमत्रिदिकेश्वर
मते ॥ स्फुटमेतत्फलं पूजाभागं त्रिधा भाज्येति श्रीमत्किरणेपि ॥ ऊर्ध्वभागं त्रिधा भक्तेति त्रिभागेन
वभागकरणात्मकपर्वात्रभेदः भागत्रयेत्यादि उपरितनभागत्रयादधो लंबनमिति लक्षणात्मकरे
खाद्वयमवतारणीयं न त्वायुक्तं लक्षणस्य त्रिभागिकमिति श्रीमत्रिदिकेश्वरमतेपि ॥ द्विभागाल्लक्ष
णं भवेदिति लक्षणरेखयोर्मध्यप्रमाणमाह लिंगायामेत्यादि अथ नासमभवेदिति अथ नासममग्रस्य
लिंगस्य यस्यायामो दैर्घ्यं तस्योडशभागे कृते सति भागे कन्यागाङ्गागाद्वयमानेन लक्ष्मदेहस्येति लक्षण
कृते विष्कंभो व्यवधानात्मकमंतरमित्यर्थः इत्थं सर्वलिंगस्य चतुर्विंशतिभागे नार्धोपन्या लक्षणेव पुंस्
त्रीनोन्यो विष्कंभः ऊनोधिको वा भवति किंत्वसावुपद्वेवोत्तदृ सिद्धि निमित्तलक्षणरेखास्थौल्यमानमाह रेखे
त्यादि उत्तमोत्तमलिंगे हृयवत्पृथुला तन्मानेन गंभीरा लक्ष्मरेखा अन्यान्येष्विप्युत्तममध्यमादिषु कन्यसक
न्यसान्तेषु त्रैराशिकागणनाप्रकारान्परिकल्पयेत् नवगुणितानामष्टानां यवानां ह्रासप्रतिभागसंख्याप
लक्षितानामष्टभागापहारतोष्टावेव भागाः कन्यसकन्यसस्यायांति नवभागोनमेकयवप्रमाणमिति
यावत् तथा चोक्तं श्रीमत्किरणे ॥ ज्येष्ठलिंगस्याया रेखा द्विरष्टावयवा भवेत् इतरेषां तु ह्रासः स्याङ्गाङ्गा
गं नवक्रमात् तद्धासप्रतिभागेन भवेद्धान्यथाकृतः यवाष्टकं यदुक्तं तन्नवभागविभाजितम् एकैकह्रास
तो रेखा ज्येष्ठलिंगक्रमादिति पक्षसूत्रयोरंतरं स्थानमाह भागत्रयादित्यादि नवभ्यो भागेभ्यो भाग
त्रयादधोधे लंबनरेखे स्थिते तेपि पुनर्भागत्रयादधः पक्ष

सूत्रविनिर्गमः अस्त्रोलंघनेरेखावानित्यर्थः श्रीमन्निर्गतामनेपि ॥ लंबसूत्रार्धमानानु पक्षसू
त्रावतारणमिति तस्य च सूत्रस्य यत्र कवि ऊर्ध्वे को चिह्नार्थः अथ व्याप्याश्रयात्कामनाव स्थानत्रयम
भाव० पक्षसूत्रविनिर्गमे सामान्येनाभिधाय पुनर्विलक्षणमाह पक्ष इत्यादि तस्मिन्पक्षसूत्रत्र्यश्रि स्थाना
त्मके पूजाभागादधः स्थित्रिभागे पक्षसूत्रे अष्टविभक्ते सत्यधोभागद्वयवर्जं पञ्चभागान्तो पक्षसूत्रोत्पाद
नपूर्वं परिवर्तनम् तदुक्तं तत्रैव तदर्धमष्टधा भक्त्वा षड्भागान् पृष्ठतो पुनमिति अत्रैव विकल्पेन लक्षणान्त
र नवेत्यादि तस्मिन्पक्षसूत्रे नवभक्ते सति सप्तभागान्तापरिग्रहणात् सकलकामदं लक्षणं अत्रैव तृतीयः
सू० प्रकारः भागेत्यादि त्रिभिर्विभाजिते तस्मिन्नेव पक्षतले त्रिभागद्वनसार्धेन विवर्जितेवा लक्ष्म अयमर्थः त
स्मिन्पक्षतले त्रिविभाजिते अधोभागार्धवर्जं सार्धभागद्वयात्मक सूत्राभ्यां विवर्जितं लक्ष्म सततिमीप्स
तानां सुकामानां च तदुक्तं तत्रैव लंबार्धगुणवत्कृत्वा अष्टमांशभागद्वयस्य तु सार्धस्येतत्सूत्रं भाग
५२ मोक्षार्थे भाविताक्ष्मना मिति पुनस्तत्रैव वचनभेदोपलक्षितस्तत्र्यः प्रकारः विकोरेत्यादि तस्मिन्ने
व प्रदेशे षोडशभाजिते सति सार्धद्वयोभागद्वयवर्जं तत एवाधः अथ मूर्ध्ने क्रमेणशारस्तोभेः पंच
भिर्भागैः पक्षसूत्रद्वयमुभाभ्यां पार्श्वाभ्यामवतारणीयं तथैव भागद्वयवर्जं नवभिर्भागैस्तन्त्र भानु
भिः ति तिद्वादशभिस्तद्वदन्यत्र शक्तेरिति च तद्दशभिश्च तथैव मन्यते दानरम् अथ प्राक्क्रमेणावेति र
तिर्यग्रेखाभिरूर्ध्वरेखाभिश्च तन्वेत्रे विभज्य कोष्ठकव्यक्ते प्रतिकोष्ठकं करणगत्यनुसारेणवा र
पक्षाविति पक्षसूत्रे अपैवनारणीये पृष्ठ इत्यादि तयोर्द्वयोः पक्षसूत्रयोर्लिङ्गस्य [illegible] तो यद्भ्रमनन्त
र्धिते यावत्संगमः कार्यः सर्वसाधारणः इति सर्वप्रकाराणां लक्षणनामधोभागद्वयवर्जनत्या
येन पक्षसूत्रद्वयं यत्नेन पृष्ठं ब्रह्मसूत्रान्तरं नयेत् उक्तं च श्रीमत्त्रादिके प्रवर्तने ॥ संगमः पक्षसूत्राणां

त्रिभागपृष्ठतो भवेत् ब्रह्मसूत्रागमं स्थाने कार्य्यं यत्नाद्विपश्चिता भोगकामानामन्यदपि लक्षणांतरम्
पृष्ठेत्यादि अयं अर्थः अप्रपृष्ठे गणनयायः पृष्ठस्त्रिंशत् लक्षणास्य मूर्धनीति यावत् तत्र यवमात्राकृति
वातनुत्वम् भागमिदमिति पृष्ठभागांतात् पंचम भागांतिकं यावत्पार्श्वसूत्रस्य विधिनेत्यर्थः तत्रैवमा
दि तस्मिन्प्रदेशे अनन्तर ऊर्ध्वे च नीलत्वाद्यवाकारावान्तकारेण तच्च तथा भूतं भुक्तिनिमित्तं क्रियते एव
तत्सूत्रवर्जं प्रथमपलसूत्रयुक्तं यदुक्तं तन्मुक्तिनिमित्तं तिर्य्यगित्यादि सर्वभादिनिमित्तं यत् क्रियते
तत्सप्तमभागे तिर्य्यगिति तिरश्चीनं स्थितत्वेन तत तयवाकारे दर्शितः तथा संस्थानेन हलिनेत्रे स
प्तमभागे लक्षणं पृष्ठे पार्श्वद्वयावष्टंभेन कार्य्यमित्यर्थः तस्येत्यादि तस्य गजाख्यस्य तु तथा भूतस्य
कैवैरेखास्यधोभवति ब्रह्मसूत्रन्यायेन लंबसूत्राकारे पलसूत्रे च भवतस्तस्य रेखा भवत्येकेति १
क्रमेत्यादि प्रगुणेति सूक्ष्मरेखा हरिवादिनेति विष्णुभागावधि तत्त्वपीठावस्थित भागांतं यावदित्युक्तं
भवति लोकपाललिंगानां सामान्येन पलसूत्रविनिर्गममाह तथा भागेत्यादि अन्येषां पु
त्पलसूत्रं चेत्तत्रैव देवपूर्वो भागस्तत्र त्रिभाग दिशा मध्यभागे तत्सूत्रं विनिर्गम इति यावत् तदेवे
त्यादि तदुक्तं पललक्षणमिदं पूजिते लिंगे वज्रसंबंधिना संस्थानेन तत्संस्थानं चतुरस्रं तन्मिथ्या
नाकच्छेनावेदयति नीलत्वाद्यत्र तस्यैव शिरोवर्त्तनावस्कूर्शं च मध्यदेशात्किंचित्कर्तव्यं श
तेत्यादि शक्तिसंस्थलिंगसंस्थत्वान्नदपि लक्षणं शक्त्याद्यम् अथ विष्कंभ स्यूनमिति लक्षणं
विष्कंभार्धाङ्भयपार्श्व विषये च्युतिरिति ह्रासा यस्मात्तत्पर्वान्तत मस्तकं तद्भवति याम्येत्यादि २
कपूजिते वा लक्षणपाशस्यापार्श्वं शिरस्तदाभंतस्यापि शिर इत्यर्थः नैशाचेत्यादि नैऋते अग्निजिह्वा

स्वकृपान शिलामात्रमेव यस्य तत् सामान्यमित्यादि लोकपालैर्लिंगेभ्यो यानि यानि तानि सामान्यानि
ओतानि मित्रैर्नैव प्रयत्नादिना भेदेन शिरोवर्तनाकृता नैनैवाकारेण लक्षितेन लक्षणमपीत्युक्तं भ
वति नैनेदित्यादि न लोहेऽपि चले इति स्थिरे लोहे कर्तव्यमित्यर्थः न बाणलिंग इति स्रो लिंगात्मक
भाव० स्याकार एव बाणलिंगे रोहः नदीप्रस्रवणोद्भवानां लक्षणमेतो नित्यसन्निहितत्वेन लक्षणोद्धारा
पेक्षा पुरस्तादपि वक्ष्यति बाणलिंगं पुरा सिद्धैः संस्कृतं नित्यसन्निधीति रोह इति स्वयंव्यक्तेन नदीप्र
त्रु० स्रवणोद्भव इति नपरं नर्मदाप्रवाहादुद्भवो यस्य तस्मिन्यावदन्यतोऽपि कृतस्मिन्नदीप्रवाहात् रत्न
लिंगानां भास्वं तेज एव तद्धेतुरित्युक्तं भवति दृगुन्मीलनमिति नेत्रविकासः लक्षणमाहात्म्य
माह लक्ष्मेत्यादि ज्ञानक्रियात्मकयत्याः रमेशं यथामतेजस्तत् लक्ष्मरूपत्वेनात एव तेन विना लिंगेषु
५८ कदाचित्सान्निध्यं तदेव विशेषयति मानोन्मानादिनेत्यादि मानादिरहिते लिंगे यथेष्टं तत्पूजा
प्रतिपादितं तल्लक्ष्मस्तस्मिन्नत्र एवमेव देवता सन्निधानमायाति मूर्धेत्यादि मृत्युंजितो १ २ २ ५
54 तेनरत्नोज्ज्वलाः सिद्धार्थाः नैराजनं प्रागुक्तमेव अपि चूर्णीतलकमित्यपरा यस्य प्रसिद्धिः एव पि
ष्टकृतः सर्पिस्तत्वादीपद्दीपतत्कार्यादिकं पिंडादिकमुच्यते सुमनः शब्देन यानिकानिचित्तुष्याणि र
त्नकरवीरकमिति मुक्तामणिरत्नकनकप्रायं धनं तन्नैवेद्यामिति वेदिमध्ये वालुकारचितस्थालि
कार्या कुशांपुक्तेऽप्रस्तरणेऽथवा यास्ये प्राच्यां पविकल्पयेत् यदुक्तं श्रीमत्किरणे वालुकापूरिते पीठे तन्म
ध्ये स्तरणं कुशैः प्राक्शिरः स्थापयेल्लिंगमिति आसनमंत्रेः स्वैरिति आसनमंत्राः स्वकस्वकसंहि
तादिपरिदृष्टाः यद्वा तत्र तावद्धर्मादीनां चत्वारः अनंतस्य पारमेश्वर्यामधिष्ठानप्रोक्तेश्च द्वाविंशितेः शिव
५८

सम्प्रदायत एवेति प्रणवेनैवेत्यर्थः गुणाधिका इति गुणमयस्य यागस्यान्या गुणाधिका तेन कुल
चिह्नवर्जितेस्याकृति चान्वेष्य यदुक्तं यत्राकृतिस्तत्र गुणा वसन्तीति शान्तालब्धमिति शान्तानि
मंत्रितं शिरः समीपे निद्राकलशं नमस्तिनेत्यत्र गणन्यसेत् उपाधानं शिरोधारणं विधानक
मिति तस्या एव स्थाल्याम् अग्रस्य गतं शिलामिति भेषभाजनं पाषाणात्मकं पात्रमिति भोजनकृ
तेन तदाधारः गृहोपस्करणानि यानि चेति स्थाल्यादीन्युक्तानि यानि चाप्यनुक्तान्यपीत्यर्थः पु
ष्पप्रतिसराणीति अकादनपटस्योपरि पूर्वोक्तनयेन ब्रह्मादिभागप्रदेशोकान् पुष्पस्रग्दामा
दीन् भूतिभेस्मप्रकारानिति तिलापश्यानि सर्वं यथोक्तं विनिवेशयेत् पुष्पान्तरिस्तान्यायेन परिकल्प
येत् लोकेशानां संयुक्तानिति अत्र क्रियान्तरात्र वर्णान्तरिकल्पयेदित्येव क्रिया शिवात्मा प्रति
बोधितानिति शिवसंबंधि यदाज्ञापदं तेन बोधिमानेवं भवेत् निर्दिष्टं निन्याज्ञापदम् पादे शैन्यादि
सगदितः पूर्वमित्यादि कुंभप्रतिष्ठाविधिसमये न्यावह्नियजमानानां के जलानि तेन्यादिना स
मूर्तिन्यासोगदितः पुनरिहमसंगात्कथ्यते भोगिन इत्येतेन्मावह्मायाः स्वकस्वकेष्टासहि
ताम्मूर्तयो भोगार्थिनः प्रतिष्ठायां अन्यत्र भोगिन एवानंतादयो मंत्रनायकाः शुद्धेमार्गे इति मा
र्गोर्ध्वे सदाशिवतत्त्वावधि भोगकामानां या प्रतिष्ठा तत्रानंतादयो यथा गृहप्रतिष्ठायामन्येवे
त्यसितांगादयो भैरवाख्या मंत्रेश्वरा एव यथोक्तं श्रीमत्पिंगलामते भैरवान् रुद्रकर्मणि असि
तांगो रुरुश्चंडः क्रोधश्चोन्मत्तकस्तथा कपाली भीषणश्चैव संहारो भैरवेश्वराः इति भैरवाश्चैते स्वय
अमंत्राणामपीत्यर्थः कविश्चोक भरतो पिवेति नत्रैव शुद्धाशुद्धाध्वरोक्तापि स्तोके या मूर्तीया इति
अन्येत शुद्धाशुद्धाध्वर इति सितासित प्रतिष्ठायां शैववेदमंत्र विहितायामिति व्याकुर्वते तदयुक्तम्

वेस्मा: प्रतिष्ठायास्तथात्वप्रसङ्गात् ॥ धारिकेत्यादि योषाचोस्यायमर्थ इति स्त्रीप्रतिमाप्रतिष्ठायां धारिका
दीप्तिमत्याद्या अष्टौ मूर्त्तिशक्तय एव न तु मूर्त्तीश्वराः पंचेत्यादि भोगकामस्य सदाशिवप्रतिष्ठायामात्मा
द्यास्त्राकाशपर्य्यन्ताः पंचमूर्त्तयो मूर्त्तीशाश्च ब्रह्मविष्ण्वादयस्त्रादिशब्दात् रुद्रेश्वरसदाशिवान्ताः पंचम
भा॰व॰ मन्त्रेशत्वन्न प्रतिष्ठायां निवृत्तिप्रतिष्ठाविद्याशान्ताशान्त्यतीताख्याः पंच मूर्त्तयो यथा सद्योजा
ताख्याः पंचमूर्त्तीशाः हृदाह सद्योजातादिदेवता इति अन्ये तु पंचमूर्त्त्यात्मकेत्यादि इति मंत्रात्म
प्रासादा इत्याहुः अन्यच्च मुमुक्षोर्देवस्त्रीप्रतिमाप्रतिष्ठायां वामाज्येष्ठाक्रियाज्ञानी इच्छा इत्या
टू॰ ख्याः शान्ताः पंच ईश्वरा इति मूर्त्तशक्तय एव त्वदकर्मनिमित्तं यान्तु याश्च चोक्ताः कालसंकर्षिण्याद्या
यालात्मा महामोहाद्याः पंच यावत् त्रिखण्डादन्तु वर्मेति त्रिप्रकारो मंत्रमार्गे तस्मात्त्रिखण्डदन्तु वर्मेनो मं
त्रमंत्रमहेश्वरात्मकं [illegible] संसिद्धाश्च न एवोक्तं चानंतादयः शुद्धेमार्गे मंडलिनो पि वा मुमु
५५ क्षोर्वा निवृत्त्याद्याः सद्योजातादिदेवता इत्यादिना इष्यमनुरूपतया सेश्वरास्तु अष्टावुक्तनयेन मूर्त
योथवा पंच विन्यस्याक्षिपदस्पर्श इति ब्रह्मभागादिषु त्रिष्वपि पदेषु युगपदेव न तु पिंगलामत
55 इव मूर्त्तिन्तक्रमि मूर्त्तीशानां क्रमेण ब्रह्मभागाधिकोन्यासः साधारणोति प्रशास्त्वेन सामान्येनोपन्यासः
पि साधारणत्वात् यदुक्तं तत्रैव ॥ मूर्त्तिमंत्रात्मया न्यैवा एकोवा यास्तदो व्यय इति न व्यापकं महेशानमि
ति निर्दिष्टानेकप्रकारमूर्त्तिवर्गेभ्यो न्यतमवर्गाद्यां विन्यस्तां सां व्यापकं महेशानमित्युक्त एव ताभ्यो
महांश्चेशानश्च सर्वतोमुखशक्तिकमिति स्वस्याध्वव्याप्त्यापेक्षया व्याप्यस्याध्वजातस्य वांछकं किं समु
हत्वेन प्रोक्तं नवं [illegible] त्वेन प्रकाशमानं सत एव चक्रं वाकारं तस्याधिष्ठेयस्य यथाकारः स सर्वत्व
स्यात्मनि गमस्य मंसिमि त्रमिति कारणगत्या क्रमेणोर्ध्वं द्वादशांतं यावन्नादोच्चारपूर्वम् पुनः ॥ शिव ५५
मि

शाक्तंतत्प्रवेशादिति यावत् भिन्नं वास्याणुनेति स्वमंत्रेणाह्लादरसमहात्मकेन भिन्नमिति समस
स्तव्यस्तानां शांभवान्यमित्त् नाडीसंधानमिति तेषां दिग्विन्यस्तानां मूर्तीशानामनंतरत्वेन भिन्न
चितांशतिष्ठयनाडीनां नाडियोजनात्मकं येन एकनाडिप्रोतं समस्तमूर्तिमूर्तीशजातमवभास
येत् अभिन्नचितांत्तु शिवात्मब्रह्मणां मूर्तीशत्वेनात्र विभागेन विन्यस्तानां पुनरथवयविनो याना
डीतस्यामक्रप्रकारेण संयोजनमेव अभिन्नचिन्मूर्तिपानां तपनिमित्ते दिग्विभागविन्यासा
दिनेतद्देवप्रकटयति प्राचितत्पुरुषमित्यादिना बिस्वबिकेति अंबिकापदमत्र समस्तानां स्त्रीप्रति
मानामुपलक्षणं सहस्रांशुः सूर्यः सर्वाख्वित्यादि कदाचित्प्रत्येकं मूर्तिपदेभ्यः प्रत्येकं दिश्यपु
वास्तैर्वसमूहेनावस्थिताः प्रतिदिशमित्यर्थः शिवैकादशिकेति शिवतदंगब्रह्मभेदेन नेत्रस्था
गत्वेपि संख्याविरोधो काचत्सर्वसंहितासु तद्द्वारो दृश्यते तदस्तदनुपादानेनाव्याप्तेः यत्रापि
क्वचिद्दृश्यते तत्रतस्य पृथग्विनियोगः नैतत्पासार्थं प्रातत्रयेश्रीमत्कालोत्तरे हृदादिविन्यासादनं
तरमाह नेत्रंदत्वा तदावाह्योदेवदेवः सदाशिव इति विधियोषणादिति शास्त्रविहितं यद्विधा
नमेव विधिः पूजाहोमजपात्मकस्तत्पोषणाद्धेतो मूर्तीशानां सान्निध्यं भवत्येव तथेत्यादि ब्रह्मश
ब्देनकारणं याकेल्वेतस्य परापरसूक्ष्मस्थूलचतुष्टयविभागात्मका वृष्यानविदः पंडिताएव ॥
तथा च श्रुतिः चत्वारि वाक्परिमितापदानि तानि विदुर्ब्राह्मणा ये मनीषिण इति वेदानेष्टिक
इति वेदार्थानुष्ठानपराः नतु नरधिगतशैवार्थत्वेनानपेक्षितवेदाचाराः पठंतो देवतालिंगान्मं
त्रानिति देवतालिंगं चिह्नं वश्यत्वेन येषां मंत्राणां तान् पठंतो नत्वौदासीन्यमाश्रिताः संस्कृताः ॥
शिवशासनैरिति शैवमंत्रैः कृतदेवन्यासादिकाः बहिर्बाह्याइति यागस्यान्तर्होमेस्नावकानए

नितिस्तोत्रमंत्रानिति विधिर्वीर्यप्ररोचनादिति विधिना शास्त्रीयक्रमानुष्ठानेन शास्त्रानुजेजननो विघ्नो
यविनाशाय पर्य्याप्ताभवतीत्यध्याहारः मूर्तिस्वरूपमाह नैष्ठिकाइत्यादि नैष्ठिकाभौतिकाश्च मूर्तिपाः
सू० कार्य्याः नैष्ठिकानां लक्षणं ऊर्ध्वलिंगागाः भौतिकास्तु तद्वर्जिताः एतेषामेव प्रयोजनं तस्य स्वमूर्तीत्या
दि स्वस्यामूर्तेर्यद्रूपं त्रिनेत्र चतुर्भुजाद्यात्मकं सामर्थ्यं बृहत्क्रियात्मकं व्याप्तिश्च त[illegible] त्रिभुवनाध्व
ध्वनि तथा संधानेनाडीनामेव यत्प्रागुक्तमेतेषु स्वमूर्तिरूपादिषु विषये विनियोगः एकानन्ताद्येषां तेन त
सू० दर्थस्यावधानाइत्यर्थः सर्वसंधानयोगकृदिति एकैकां मूर्तिं व्यक्तत्वेनोक्तानामेतेषां समस्तत्वयोगसं
धानकारी दैशिकश्रेष्ठः लिंगेत्यादि वेदीपीठिकेव क्रियाख्यापीठविग्रहेति पूर्वोक्तस्याद्यक्रियात्मकं पीठ
मित्येवमादेरनुवादः रंध्रेगर्भेभगाकारेणोत्कीर्णलक्षणं यस्या निरोधयेदिति लिंगवत्तद्वा ममभागे पृथ
क्प्रस्तरेण प्रस्थापयेत् ब्रह्मशिलालक्षणं गर्भेत्यादि प्रासादगर्भस्य यच्चतुर्थांशस्तन्मानेनेत्यर्थः
५६ श्रीमत्किरणेपि ॥ कोणात्कोणाच तत्सूत्रं गर्भमानस्य यद्भवेदिति श्रीमद्दिव्यामतेन हस्तमात्रस्य वि
स्तारांगुलाधिका तदन्येषां तु लिंगानां क्रमेणैकांगुलाधिकेति विशेषविस्याधारामिति वक्ष्यमाण
56 दीप्रियान्याद्दिभिर्विम्बाधारकैः शक्ते तैरेनिचितां यत्रेनवक्ष्यमाणाधारद्यमिणीमिति लिंगमूले निवेश
येदिति स्थापयेयेवपृथक्प्रस्तरेणापि पीठिकावत् समस्तमूर्तिमूर्तीशेति मूर्तिमूर्तीशविन्याशार्द
तस्याश्च पिकर्तव्य तत्वात्मकं च यत्स्कंधत्रयमंम विद्याशिवं स्तिते तदन्वितां तथानवगर्भाः रत्ना
दिविन्यासस्थानानि यस्यास्तां तथाभूतां न्यसेत् क्लिप्तामिति चंदनादिना विलेपनेन चार्चितां समावृता
मिति सदवस्त्रादिभिः स्वमंत्रैरित्यादि येयत्रवाच्यवाचकयोगेन व्यवस्थितास्तैः स्वतएवावाच्यविशेषणं
विधिशास्त्रविदिति विधिः शास्त्रोक्तं यद्विधानं शास्त्रं च मंत्रप्रयोगादिति तेउभेयो जानाति स एवं तेषां स्वैर्मंत्रैः

पूजनं निवेदयति रत्नादि विन्यासस्थानानि यस्यास्तां रत्नादिहेमतन्मूलइति वचनमुद्देशार्थमेतस्या
ग्रे विनियोगः रोचनायरुचेदिति दीप्तिसंपत्तरणाय ततः प्राग्वदित्यादि प्राग्वदिति ऊर्ध्वप्रतिष्ठायामि
वन्यस्तास्तनेष्वु तत्त्वत्रानित्यादि आचार्योमध्यास्थेन समंदिग्गोष्ठु स्थंडिलाद्यधिकरणपवासन विन्यास
पूर्वं पूजां करोति तेनैव क्रमेण श्रीमंत्रोपस्थानादिको होमानवधैवाष्टमिमूर्तिधरैः सहितस्याचरेत्
व्यक्तस्याकाम्ययोगवदिति व्यक्तं सकटं यस्याकारंयं व्यापकत्वेन तस्य योगस्तादात्म्येनावस्थानं तत्राभिन्ना
इत्यर्थः एतदुक्तं भवति मूर्तिधराः स्वव्याप्त्याहोमे कुर्वंति देशिकः सर्वव्याप्त्येति प्रागप्येतदुक्तं सर्वस
धानयोगतोद्देशिकोत्तम इत्यत्र मंत्रसंधानसंस्कृतानीति युतहोमेनस्वेत्यत्रोहेति स्रुवमुखेन बिंदु विन्या
सात्मकसंस्कारः कृतोयेषां ... तानि मिथ्यन मिथ्यक्तत्वेनांतर्भूतस्य विधानप्राक्तिं यदाह तदादिसान्निध्यकर
णमिति आत्मादितत्त्वत्रयव्याप्तिमाह मायेत्यादि मायातत्त्वावधिरात्मतत्त्वव्याप्तिः सदाशिवतत्त्वाव
धि विद्यातत्त्वव्याप्तिः शिवतत्त्वावधिस्तु शिवतत्त्वस्येति लिंगविषयमेतत् पीठविषयं तु वक्ष्यमाणोपप
त्यातत्रापीठं क्रियाव्याप्त्यैव मात्मिका भगवतः परिग्रहवर्तिनी या क्रियाशक्तिस्तद्यथः शिवव्याप्तिविन्य
स्तं ब्रह्मशिलायास्तदाधारधर्मिणी मित्यधिकाहृत्यमानवाक्यादनंतमूर्तित्वभगवदधिष्ठानशक्तिसम
धिष्ठितायायतस्तस्याविद्याधारणसमर्थत्वेनतद्रूपिकायास्तस्याः शुद्धविद्यावधिरेवतत्त्वत्रयस्य व्याप्तिर्भाव्या
इत्यंततः सर्वव्याप्तिः संशोध्यात्क्रमेणाततः सर्वसंभूयपस्यांकमंत्राञ्जपेषुः दर्भस्पृष्ट इति दर्भाग्रेण
तेनेभागस्पृष्टांतस्माज्जपेत्सु दित्यर्थः तंतंभागमनेनस्पृष्टं संततेसेश्वरधियात्मतत्त्वे स्वरोब्रह्मा विद्यातत्त्वेश्वरोवि
ष्णुर्विस्तधिष्ठाधिकाणारेमेरीशक्तिः शिवतत्त्वेरुद्राधिष्ठाधिकेतितेषु इत्यं सेश्वरं यथास्वमीश्वरेण सहितं प
रवतत्त्वमुपस्थाप्येति आत्मतत्त्वादरेणततं परस्मिन्परत्र विद्यातत्त्वे तदात्मतत्त्वमुपस्थाप्यतेयोजयित्वा

सर्वे एवमर्पयितव्याः तदनंतरं तेनैव विधानेनापरे शोधयेयुः यावत्किंचनं तत्त्वं द्रव्यं तत्त्वत्रययोगः मूलादि
त्यादि शांतिके भावे तत्र मंत्रेणाकरणात् तेनाथवा मूलमंत्रेण शोधनात्मकं कर्म प्रायश्चित्तार्थं यो विधिस्तत्स्य
र्थ्यं तेन च होमात्मकं कर्म गतं तेमे लापैवोक्तं होमसमस्त्रजपएव कार्य्यः तथेत्यादि पीठस्यात्मतत्त्वादिभाग
भाव० त्रयं तथेति लिंगवत्संशोध्य शिलां तु एवेति तेनैव संस्कारेण ब्रह्मशिलामपि तथा च श्रीमत्स्वच्छन्दे लिंगेय
उक्तः संस्कारः सोपि कार्य्यस्तयोरपीति आधारधर्मिणीमिति पूर्वोक्तानुवादः आधनाम्नीतोयः संदोहः
त्रू० सामर्थ्यं तत्त्वत्रयं एतदुक्तं भवति परमेश्वरस्य समस्ताध्वमूर्तिव्यापकत्वतत्त्वं शक्तिमेव तदेवाह इत्के
त्यादि तत्त्वदर्शिनः परमार्थविदो ये भगवत एवेक्षाज्ञानक्रियाशक्तित्रयरूपां कथयंति आत्मादितत्त्वत्रय
स्य इति यस्मादस्य क्रियाशक्त्यात्मको ऽणुः आत्मतत्त्वमित्युच्यते ज्ञानशक्त्यात्मकं विद्यातत्त्वं इच्छाशक्त्यात्मकं शिव
तत्त्वं एतत्त्रयं पीठिकायामपि द्रष्टव्यं शुद्धेत्यादि लिंगपीठिकाब्रह्मशिलात्मके त्रितये प्रसिद्धे सति तदात्म
५८ कस्य विधेः स्मरणं निमित्तं होमः कर्तव्यः कथमुपविष्टैरिति इह नोक्तस्तत्त्वविधिः संहितांतरादपेक्ष्यः
यत उक्तं श्रीमत्स्वच्छापरमेश्वरे पूर्वस्थिते भिः कुंडे तु आग्नेये दक्षिणे तथा उदङ्मुखैस्तु होतव्यमाचार्यै
र्मूर्तिधारकैः नैरृते वारुणे कुंडे वायव्ये तु तदेशगे पूर्वमुखैस्तु होतव्यमाचार्यैर्मूर्तिधारकैः मध्यमे चाग्निकुं
57 डे तु यागमंडपसंस्थितैः उदङ्मुखेन कर्तव्यो होमस्तु गुरुणा सदेति केन मंत्रेणाभ्यर्च्येव पदैरिति पदैः पदैर्ध्येते:
पृथक्पृथक् कस्य सर्वाशास्त्रानुसारेण समस्तैर विद्यादीति प्रयोगेणात्यर्थः तत इत्यादि श्रोत्राभ्यामतः तिकर्णा
निकटे मंत्रावृत्त्येति स्नानप्राणत्या यदुक्तं श्रीमत्सिद्धोत्तरामते दक्षिणश्रवणे लिंगे निर्वर्तितविधानं च स्नान
प्राणत्या समर्पयेदिति निरुद्धेति तत्कर्म शिवसमर्पितं कृत्वा स्वभास्वरमिति वाच्य पत्रा[?] तस्सेवा तिभास्वरम् ॥
तेन चक्रं फडंतेन मासादगमाद्विघ्नानुत्सादयेत् कर्णेत्यादि स्वयंभुवो ब्रह्मणः स्थानं मध्यमं तत्क्षेत्रं प्रा
णात्कोणस्तत्र दानात्तु निक्षिप्य तत्त्वात्वाहाः शाब्देन द्वारम् तस्य षड्विंशन्यधिकशतभागेन तद्ब्रह्मस्थाने

परित्यज्योत्तरस्यां दिशि किञ्चिन्निम्नान्याप्रसूत्रशिलां न्यसेदित्यर्थः विन्यासस्समये च मन्त्रमप्येगायाह प्रणव
मित्यादि ॐ नमो व्यापिनि स्थिरे अचले ध्रुवे ह्रीं लं ह्रीं स्वाहा वर्णा १८ इत्यनेनाष्टादशमन्त्रेण सैषैव
सर्वगतस्सरत्वेति परमेश्वरशक्त्यधिष्ठानात्मकं वर्मास्त्रितं तदाकृष्टमिति प्रतिष्ठेयलिंगपीठात्म
कं सा वहंभवति सेध्यत्तामिति तान्तरास्त्रावलोका एवं भगवन्तः परमाशक्तिरसि तदाज्ञयाचेह
स्थीयतामिति स्थिरत्वेनैवक्रमेण तदुक्तं प्रतिष्ठासमनन्तरे ततो विज्ञापयेद्देवीमाचार्यः पूजितां सतीम् त्वमेव
परमा शक्तिस्त्वमेवासनधारिका शिवाज्ञया देवि त्वया स्थातव्यमिव सर्वदेति निरोध्य चवक्ष्यमाणाभि
धानानि रत्नादीनि विन्यसेत्क्रममिति हेरकं अर्केष्टः सूर्यकान्तः अतिनीलं महानीलं पुष्पकं पुष्परा
गः अरुणरागः पद्मरागः दीप्तिशक्तिः समस्तदीप्यधिष्ठायिकायाः पारमेश्वरीशक्तिः हेमसुवर्णमुक्ता
मेव अरुणतान्ताम्रमयस्थीमरम् वङ्काङ्कुंचकृत्तारं रूप्यं आरावं रीति ध्वनिः कांस्यं पत्रगः सीसः प
तेर्ष्याहे मादीनामभिधानानि प्राक्पशासनाल्लिङ्गविधानसमये प्रतिपादितानि तत्पुनरिहानुभाव
णं तदप्यनेनाप्रसिद्धाभिधानानामविस्मरणाय तत्पुनरुक्तत्वाददिव्याप्तिर्भाव्या प्राक्तन इति मन्त्य
ष्टकमष्टासु दिक्षु मन्त्येकयक्षंमेति मन्त्रान्येव समस्तानि मध्यगतेत्येवकारेण भिन्नक्रमेणाव्याख्ये
यः देहशक्तिमिति देहात्मकं सामर्थ्यं शिलेति मनःशिलाकचित्रशिलां जनाख्या यास्सैवं कासेति
कासीसं ताव्यतिहेममाक्षीकं सस्ताख्यं पारदं अयि गैरिकं स्वर्णगैरिकं धातूनित्येतान्विजानी
यात्सुगन्धेति गन्धपाषाणाभिधानेन यत्तु विशेषेण सहगर्भे गोभ्रकाख्यः स्फटिकीर्य्यात्मकानिति स्फ
तेवीर्य्यमनुसन्धानात्मिकायाः शक्तेस्तत्कारणकात्त्व तथेति पूर्वक्रमेणात्यर्थः अच्युतक्रान्ता विष्णुक्रां
ता चंदनं श्रीणमिति रक्तचंदनं श्रांतवारमिति सितचंदनम् शंखिका शंखपुष्पिका आरोग्यशक्ति

संध्यायेत्यारोगितादेसो: प्राक्कियथिष्टयाएतादृत्यनु संध्यायेत्यर्थ: व्रीहिशब्देन धान्यं अनतेरविलानि
ति पूर्वोक्तानुवाद: तद्ध्यात्मकानेतानीति अप्यायनशक्त्यधिष्ठेयान् अत एव विश्वधारणा अनेकप्रा
क्त्यधिष्ठानादिश्वाधारामेव यदुक्तं विश्वाधारामभिध्यायेति एतानिव लोकेशवाचकैर्मंत्रै: पूर्वप्रति
भाव० पादितैन्यसेत् दिव्यामतेद्ध प्रणवेन हृन्मंत्रेणवापीति विशेष: यदुक्तं यस्ययो विहितो मंत्रो रत्नादी
नानिवेशने न्यसेत्तेन मंत्रेणाथवा प्रणवेन तत् स्वदिगीशेन मंत्रेण हृदयेनाथवा गुरुरिति मध्यग
सू० र्भे तद्देमं कूर्मं तथा पृथ्वीमिति सौवर्णं कूर्मं तथेति सौवर्णां च पृथ्वीदेवी तिन हि शमणामिव व्यवहि
तपदेन वृषो वृषभ: सौवर्णमेव श्रीमत्सर्वगेंद्रे पि ।। हेमकूर्मं महीं वृषा इत्यत्र हेमशब्दस्त्रयाणाम
पि विशेषक: श्रीमत्त्रिदिकेश्वरमतेद्ध कूर्मं ताम्रेण कारयेत् पृथिवी राजता कार्या वृषं वैकांचनात्मकमि
ति भेदा: लक्षणं पात्रपुष्पिकेव तत्सहितास हदेवाभिधाना ओषधि: अनंतमन्ताचेत्यनेन वाच
५८ कमंत्रेणैतन्न्यस्येत् रत्नादीनामेतेषामलाभे वैकल्पिको विधि: वज्रमित्यादि लोहानामलाभे
अग्निदेवनमिति मृगमन्वराएकापयोषधि: सहदेवाख्या शिवशाखेणानि च सर्वगर्भेष्वप्यसंभवे इ
58 ति यदुक्तं श्रीमत्किरणे ।। न्यसेद्धेमं यवान् हेमसहांवासंभवो यदि यदुक्तं श्रीमत्किरणे न्यसेद्धेमं यवान्
हेमसहांवासंभवो यदि । ततो रत्नान्सम पारदं पूर्वोक्तस्यैव विधानाय बीजानि च समानीति उक्तं य द्वित्या
नांतरं तस्मात्तत्र समस्तबीजानि च स्वल्पानि तानि बीजगणाहृदोषपरिहारायेत्यर्थ: यदुक्तं तत्रैव ।। बी
जगणं न कर्तव्यं गाहदोषो महान् भवेत् सर्वं कृत्वा पयवृत्तमिति लिंगस्य ब्रह्मभागमानेन ब्रह्मशिलायां
नवखातोपलतितं ख्यातं स्थमध्यमे उक्तं च प्रतिष्ठासमुच्चये ब्रह्मभागविशेषस्य प्रमाणेन गभीरकम् ख्यातेम
ध्ये तथान्यानि नवखातानि कारयेदिति वर्मणास्त्रेण संरक्ष्येति वर्मास्त्राभ्यां संरक्ष्यादिक्पतिभ्यो बलिं दिपेत् क्रत

न्यास इति वाशिपद्ये पादनंतरं करन्यासादिकं कृत्वा मंत्रेण शान्तसंख्यं होमं कुर्यात् एतत्प्रयोजनमाह शि
लाहृत्त्वच्युतिच्छिद्र निषेधायेति ब्रह्मशिलायाः हृत्त्वच्युतिर्नोयुक्छिद्रं विघ्नप्रभवावकाशस्तन्निवारणायास्मिन्ने
त्यवाशिवभट्टारके रौवहोमः अस्त्रेणवास्तुपने ब्रह्मरणो होमं कृत्वा तदनंतरं गुरुर्वक्ष्यमाणकं कर्मारभेत
गुरुर्मसमुद्रणमिति मुहूर्तः पंचदशांशो दिवसस्य रात्रेश्चतेन शिवादय स्त्रिशन्मुहूर्ताः अहोरात्रमध्येभ
वंति शिवभुजगमित्रपित्र्यवसुजलविश्वविरिंचपंकजप्रभवाः इंद्राग्नी इति शाचरवरुणार्यमयोनय
श्चाह्निभजाजाहिर्बुध्न्याः पूषादस्रांतकाग्निधातारः इंदुर्दितिगुरुहरिरविन्वष्टानिलसंज्ञकाः क्षणाः
रात्रौ मुहूः पंचदशांशो रात्रेश्चैवं मुहूर्ता इति सैतेनुपतेन यजुर्वेदानुवाकपठितेन तत्र देवतासंज्ञा
येव निबद्धाः अग्निर्देवताकृत्तिकानक्षत्रमित्यादिकया तेषां मध्यात्पः सगुणः किंच यजमानानुकूले
दाविति आनुकूल्यमिदो येयातत्पूर्वं प्रतिपादितं तया सतारत्वं निरूपक्ष्येचेदाविति प्रकृतं इंदो रूप
ग्रहः पापग्रहयोगः तद्रहितं ध्रुवमार्दवेति ध्रुवमार्दवनक्षत्रस्वरूपात्मके भोगमोक्षप्रतिष्ठाविषय
मेतत् उच्चाटनकर्मणि चरत्वात्मके क्षिप्रकार्ये निमित्ते तिग्मात्मके स्थिरे धिवेति शाग्ययोक्तं दारुणो
चैध्रुवविषयएवैषु पर्यायः उग्रकर्मनिमित्तमथाग्रेक्तेदारुणनिमित्तत्वादुग्रामूलयोरन्यतरेण संगृक्तमि
तियावत् स्वकामानुगतेधिवेति शाग्ययोक्तं दारुणो चरत्विप्रध्रुवसाधारणात्मके तदात्मकार्यसंसिद्ध्यै इ
ति तदर्हमपि स्थिते स्थेयं इति भोगाद्यभिलाषविषयस्यैवनियमः ननुमुमुक्षोर्विपर्याय तत्राप्यस्वदासौका
र्यो उक्तं च प्रतिष्ठासमुच्चये यत्रवानत्रवाकाले प्रतिष्ठा क्रियते विभोः मुमुक्षोर्नियमो नास्ति सिद्धोत्र सति
गद्यते इति सिद्ध्यर्थिनस्तुतत्रयणं विनान्यदा यदुक्तं तत्रैव उत्तरेहायने लिंगस्थापितं पूज्यते सदा मुभि
तं देवमारोग्यं देहिनां कुरुते सदेति निरूप्यान इति उल्काभूकंपदिग्दाहादिवर्जिते बलीयसीति ब

लीयस्तं राशेर्यथा भवति तदपि पूर्वं प्रतिपादितमथियवुतो दृष्टो वेत्यादिना भौमादिषु सुहृत्स्वर्क्षे त्रिकोणो
च्चस्थितेष्विति सुहृत्ते विशेषणमिदं सुहृत्तेस्य भौमादयः पापाः सुहृत्स्थाननिवासिनो यदि भवंति तेषां च
भाव० मित्रामित्रभावो वराहमिहिरोक्तैवाधिगंतव्यो यदाह बृहज्जातके शत्रू मंदसितौ समश्च शशिजो मित्राणि
शेषा रवेस्तीक्ष्णांशुर्हिमरश्मिजाश्च सुहृदो शेषाः समाः शीतगोः जीवेंदूष्णकराः कुजस्य सुहृदो ज्ञोरिः सि
चू० तार्की समौ मित्रे सूर्यसितौ बुधस्य हिमगुः समाश्चापरे सूरेः सौम्यसितावरी रविसुतो मध्यः परे त्वन्यथा
सौम्यार्की सुहृदौ समः सुरगुरुः सौरस्य चान्ये रयः इति अत्र भौमादिष्विति पापग्रहसंग्रहायान्यथा सा
मान्येन ग्रहसंग्रहो विवक्षितो यदि भवेत्तदा सूर्यादिष्विति वचनं भवेत् अथ सूर्यस्यापि पापत्वं तत्र स
वेत्र केवलं वराहमिहिरमतमेव इत्थं बहुवचनानुपपत्तिरिति चेत् न क्षीणेंदुपापसंयुतपापापेक्षया त
दुपपत्तेः यदाहुः क्षीणेंद्वर्कयमाराः पापास्तैः संयुतः सौम्य इति एवमप्युक्ते शुभस्वक्षेत्रस्थिते शुभा
५९ क्रान्तशब्देनात्र राशिर्विवक्षितः यदाहुः राशिक्षेत्रगृहर्क्षभानि भवनं चैकार्थसंप्रत्ययएव तेन स्वरा
59 शिस्य इति यावत् ग्रहाणां च राशयो यथास्वं पूर्वमभिहिताः अथवा तेष्वेव त्रिकोणस्थितेषु त्रिको
णानि च अर्कस्य सिंहः चंद्रस्य वृषः भौमस्य मेषः बुधस्य कन्या गुरोर्धन्वी शुक्रस्य तुला शनेश्चरस्य
कुंभः यदुक्तं स्वल्पजातके अर्कादीनां त्रिकोणसंज्ञानि सिंहवृषाजप्रमदाः कार्मुकभृत्तौलिकुंभ
धरा इति अथोच्चस्थितेषु अन्येकं यदुच्चस्थानं तत्र सूर्यस्य मेषराशिरुच्चस्थानं चंद्रस्य वृषः यस्त्रिको
णत्वस्यापूर्वमुक्तः भौमस्य मकरः बुधस्य कन्या यातस्यैव त्रिकोणमुक्तः बृहस्पतेः कर्किः शुक्रस्य मी
नः शनेश्चरस्य तुला यदुक्तं तत्रैव अजवृषमृगांगनाः कर्किमीनवणिजोंशकेष्विनाद्युच्चाः इति एते
षु भौमादिषु पापेषु हिष्टस्थानानामन्यतमस्थानावस्थितेषु लग्नादेः शोभनत्वमित्युक्तं भवति हृदो

शिव
५९

निष्ठेति चोक्त्या ध्येति हृन्मंत्रेण त्रिष्टुभगायत्र्या मंत्रेण विज्ञप्तिकयोक्त्याऽध्याय ऋग्वेद पठितेनोत्ति
ष्ठ ब्रह्मणस्पते देवेत्यादिना समुत्थाप्यार्घं शिलाच ततैव तदनु ततः प्रदेशाच्चालयेत् प्रस्पष्टप्राचोध्वे
शाखकमित्यतएव प्रतिष्ठानोनंतरं द्वारं निवर्तनमिति पुराणाः केचिदिकंति अन्यथा स्पष्टावयकं ध्ये शा
खकः प्रवेशः क्लेशनिष्पाद्यो भवति उक्तं च प्रतिष्ठासमुच्चये द्वारबंधं विना लिंगं द्वारेणैव प्रवेशये
त् द्वारबंधे कृते लिंगमाकाशेन प्रवेशयेदिति अथ ब्रह्मशिलातः पूर्वोदितः तस्य तथाहारस्या
नंतरावस्थापिते भद्रपीठे तावत्तल्लग्नं निवेशयेत् स्थिरो भवेत्यथेति प्रासादप्रवेशसमय एवोप
क्रांति संपादनाय स्थिरो भवेति च शब्दमुच्चार्यानंतरं स्तंभम सत्त्वेणोद्धाव्य रेचयेदिति संस्कारानंतरम
दर्शने यंत्रेण विध्वस्तमिति तिथारणार्थं हृदकाष्टादि विन्यासे प्रयत्नविशेषोयं त्रमिति प्रसिद्धिः तेन वि
ध्नैतैस्तथालंबनमानैः सूत्रैः सम्यक्प्रगुणीकृतं तत्स्पष्टतां नीतं गुरुमूर्तिप्रसहितं तत्तं भगवंतं
स्तंभमवतारयेत् कथमिति तदथमाह शक्तीत्यादि शक्तिर्याः पीठब्रह्मशिलात्मकेन रूपद्वयेनाव
स्थिता तां तत्स्थावस्थाप्रथममाधारभूताया ब्रह्मशिलाख्यायाः क्रियाशक्तेः शक्तिमतश्च लिंगाकारस्यबो
धशक्त्यात्मनस्तदानीं संयोगजमभेदं नानारूपावस्थितिप्रविलयलक्षणं ध्यायत्यतोऽथ मे धर्मिभावस्तयोः
धर्मधर्मिणोर्भगवतः शक्तिः स्वाधर्मे एव तयोः सद्भावस्यात्मकमिति यावत् अतएव प्रतिष्ठा प्रतिष्ठा
ने शिवशक्त्योरात्मसमुच्चे नावस्थितिः लयांतं मंत्रमुच्चार्येति विंदुनादोभय पूर्वं नादोच्चारण पर्यालाण
शक्तिप्रेरणासामर्थ्य पर्यंतमित्यर्थः एतेन सृष्टिमार्गेण विन्यस्य देवमवतारयेत् पीठेत्यादि ततस्तयोर्ब्र
ह्मशिलालिंगयोः संयोगात्मकपीठबंधं कृत्वा देवीपीठिकाविग्रहां क्रियाख्यामनुबोधयेत् प्रतिबोध
येत् तां च लिंगवन्नेत्रैरेव प्रगुणीकृत्य क्रियामंत्रेण चतुर्थ्यंतेन ॐ क्रियाशक्त्यै पीठिकाख्यायै नमः

इत्येवमात्मकेन सन्निवेशायेनास्मिन्बोधशक्त्यात्मक इति ज्ञानशक्त्यात्मके लिंगे युक्तं क्रियाशक्तिसमर्प-
णमिति सन्निवेशेन प्रतिष्ठायेनेति येनानेन संयोगेन कृतेन सत्ताप्रतिष्ठा भवति दृक्क्रियात्मकेन त्वे-
कं संपृक्तं भवतीत्यर्थः प्राक् पीठिकालक्षणारंभे यत्तदावेदितमथ क्रियात्मकं पीठं बोधशक्त्यात्म-
भाव० नः प्रभोरधिष्ठेयं तयोर्योगस्तत्त्वं दृक्क्रियात्मकमित्यादिना स्नानचेदित्यादि स्नापीठिकाय दिनप
गुणान्तन्नद्यचालनादिना प्रगुणीकार्या चालने चतस्याहोमं यथाऽऽज्यो क्रिवेनाथवा हेम्णा ततः
सू० पीठलिंगयोः संधिपूरणार्थं वज्रलेपविधानाह सर्जेत्यादि सर्जाख्यया ऽक्रूरकृष्णतिर्या सोलार
सर्जरसापराभिधानः लोहमलः कौडाख्यः चैमरोह्नव समयेयस्योत्पत्तिः पंखवचूर्णं शंखादेव
चूर्णितान्येते विशेषणाविते श्वतेलेनयारा भिधानेनवृहन्निर्यासेन तस्यैव सलतेलत्वेन कवि
त्वमिद्धैः श्रीमत्पिंगलामतेपि स्वध्वसंधीततः पृथ्यासर्जेलोहमलादिभिः लाक्षातैलविपकैस्तु
६० शंखचूर्णसमन्वितैरिति तत इत्यादि पूर्वलिंगे पीठे ब्रह्मशिलायां च प्रत्येकं तत्त्वत्रयन्यासः कृतः
इदानीमेकैव त्रयाणां वक्ष्यमाणाच्चेदैकैकविस्कंधवस्मीधाने तदेव विशेषयति पीठेत्यादि ततस्त-
६० स्मादेवध्वनः ये पीठमंत्रा विद्या विद्येश्वरास्तएव पीठमंत्रत्वेनयतोव्यपदिश्यते तात्पीठे विद्यातत्त्वेन समभि-
त्यर्थः मूर्तिः संहितांतरदृष्टेष्टात्रिपात्कालाकलितः कायस्तदादीन्मूर्तिमंत्रान् ब्रह्मात्मकान् पदं तत्त्व-
मिति तस्यामर्ते जीवयत्वारभ्य तंयतन्द्रष्ट्वा ज्ञानक्रियात्मकं तस्य चोगानिरूपकोपदेशाय शिरः
शिखादयः सचयवाः शक्ताएव चिकिंक्ति चेति सकलोपाधिविरहान्निस्तरंगतया शांतविज्ञानात्मिकां
शिवतत्त्वेन समम् क्रियामध इति पीठाधोगणेशाल्लोकेशादीन् ब्रह्मशिलायामात्मतत्त्वेन समभि
न्यविस्कंधेवमेमागवये ब्रह्मशिला पीठलिंगात्मके विन्यस्तं भवति गणेशाल्लोकेशानां च क्रियाशक्ति-

शिष्टेयत्नमेव प्रतिष्ठासमुच्चये पूर्वमेव विन्यासः तदुक्तं तत्र लिंगमध्ये निदेवेशं संगोप्येशस्याभि
स्थिते तदर्थः शक्तिसंलीनान्तमूलये स्वक्रवर्तिनः गणेशालोकपालांश्च लिंगमस्तेषु प्रपूजये
दिति निरोध्य विधिवदिति यथाशास्त्रं परिदृष्टयां गुण्ठनभयान्निरोधमुद्रया निरोध्येति श्रीकल्पमनु
ग्रहकृत्वेन भगवन्सन्निधानं क्रियतामिति विज्ञप्तिं विधायेति यावत् उक्तं च प्रतिष्ठासमुच्चये ततो वि
विज्ञापयेत्प्रभुं मंत्रमंत्रेशसंयुक्तो लोकानुग्रहकाम्यया अत्र लिंगे महादेव सन्निधीभव सर्वदा या
वच्चंद्रश्च सूर्यश्च यावत्तिष्ठति मेदिनी तावत्त्वयात्र देवेश स्थातव्यं स्वेच्छया विभो ततो निरोधनं कृत्वा दिति
धूपमर्घ्यं वषट्कृतमिति वा स्वदेवतापूजाप्रकरणोक्तस्य विधेरनुवादः प्रणिपत्य तमापयेदिति यथोक्तं प्र
तिष्ठासमुच्चय एव ततो मूर्तिधरैः सार्धं कृत्वा चैव प्रदक्षिणं प्रणिपत्य यथान्यायमिदं विज्ञापयेत्कि वम्
ज्ञानतो ज्ञानतो वापि शास्त्रोक्तं न कृतं च यत् तत्सर्वं पूर्णमेवास्तु त्वत्प्रसादान्महेश्वरेति श्रीमत्पराख्ये
पि ततो विज्ञापयेत्प्रभुमिति भवंतु सिद्धयः सर्वाः साधकस्य तवेच्छया याः काश्चिदीतयो लोके नाशं
गच्छंतु ताः प्रभो स्वास्थ्यं भवतु लोकस्य नृपतेः श्रीरस्तु नमो एवं विज्ञाप्य देवेशं क्षम्यतामिति वेवदे
त्रिति एवमित्यादि पूजाहोमजपादि सर्वं प्रथमदिन एव चतुर्ष्वपि दिनेषु विधेयम् उक्तं च श्रीमत्लिं
गलामते व स्वधया विशेषेण गंधपुष्पविलेपनं पूजा नैवेद्यदानं च यावद्दिनचतुष्टयम् इति चंडी
शस्य यागादिनकृते तावन्नैवेद्यादिकस्य भक्षणाद्भाविन दोषः चतुर्थ्यंत्यादि विधानविदिति पाठ
क्रमानपेक्षयाप्येतत्क्रमेणानुष्ठानात्मकं विधानं योजनानि तिनेवे यापनयुनपूर्वं चतुर्थे दिवसे स्नानादिका
र्यं प्रथमज्ञानुष्ठानक्रमः साध्याणुं स्वं विसर्ज्य चेति साधकाभिप्रायेणोद्यतोयुः प्रतिष्ठितो मंत्रः स सा
धकस्यैव साध्यः तं विशिष्टनरसन्निधानद्वारेण लक्षणमेकं चंडेशपूजनाच्यपि विसर्ज्यनन्तु विशिष्टसन्नि
धानद्वारेण तस्याप्रतिष्ठितत्वात् ज्ञानशक्तिपदइति लिंगमस्तोचेव मत्रेरिति संहितां न दृष्टेश्चंडेशवा

चकैश्चिद्ं फडेमेश्च शिवभट्टारकस्यैव मङ्गात्मक शिवशक्तं तं चण्डेश्वरं प्रागदिति यद्येवमथ मह्दिने पूजां कृत्वा तत्
हृदेव तेन दापयेत् उक्तं च श्रीमत्पिंगलामते नैवेद्यापनयं कृत्वा विहिशोषं विसर्जयेच्च न्यस्य चण्डेश्वरं मूर्तौ क्रोधं
भाव० दैवाद्धि निर्गतम् यजेदिति संहितान्तरे पराख्ये पि चण्डं तत्कमलेभ्यर्च्य पूर्ववन्नामप्रांभरेदिति जप्ता वेद्यो तिन त्वत्रे
देवयथाशक्ति जपं कृत्वा तन्माध्यावेद्य यथोक्तं तरुसंहितायां गुह्यातिगुह्य गोप्ता त्वं गृहाणास्मत्कृतं जपम् सिद्धि
चू० भवतु मे येन त्वत्प्रसादात्त्वयि स्थितमित्येतेन विधिना तत्र समाधानं करिणीकंकणामिति सर्पकटककेयूरादि भू
षितम् टंकोद्यतकरमिति परस्य व्यापृतहस्तं प्राणायामस्य मिति पूरकरेचकप्रसरसस्थं मंत्रं कृत्वेत्यर्थः आ
६१ धारशक्त्यात्मके कमलेऽधिकरणभूते ऐशान्यां दिशि निवेशयेत् श्रीमत्पिंगलामतेपि तन्निवेश्य सम्यक्की
र्त्य लिंगादीशे निवेशयेत् प्रागाधारानुयाशक्तिः साचलाचलरूपिणी तदासनं प्रकल्प्यादौ तत्र चण्डं निवे
शयेदिति समयादिनियामकमित्यादि ग्रहणात् निर्माल्यस्य लंघनाभक्षणाद्यपि नियमयतीत्यर्थः अत ए
व विशेष इति शिवाद्यङ्गानैवेद्यभक्षणोलंघने त्वजः कानेवादीति तस्यापि निरोधकमेवादिनमेव कृ
61 त्वा निरोधकमित्यर्थः उक्तं च श्रीमत्पराख्ये चण्डरूपः स्वयं रुद्रो बभाति समयत्ततानिति प्रागत एवो
हिष्ट एवं दिनानि चत्वारि मासे वा दृढस्यवत्सु न इत्यादिना ततस्त्वंते इत्यादि ततश्चण्डेशपूजनादनन्तरं तत्र स्थण्डिला
दि कृत्वा साधारविधाविधाविति सकलजगदनुग्रहकृत्वेन प्रतिष्ठितं यद्भगवतो रूपं तत्प्रत्यहमभिमत
फलाय पूजयेत् अथ चललिंगप्रतिष्ठामाह चलेत्यादि यच्चललिंगं पृथक्पीठं तत्संस्कृतमिति स्थि
रे लिंगप्रतिष्ठासंस्कारविधिनैव यद्वक्ष्यति पूर्ववत्संस्कृतं स्नानं न्यस्ताणमभिवासितमिति अत्र वक्ष्य
माणवचनं निषेधनस्थण्डकल्पनावर्जमन्यत्सर्वमेवायेतणीयं यदाह पृथक्पीठलिंगप्रतिष्ठाविधानस
मये मागवत्संशाध्वविन्यासः काष्ठ्यं थण्डेश्वराहते इति संस्कृते त्यसेदिति पीठ इत्यर्थः अथ पृथक्पीठविषय
मेतत्त्वभेदेन संस्कृतमिति अनादिसंहितायुक्तत्वात् पूर्णेत्यादि प्रतिष्ठादिवसात्प्रभृति पूर्णां कुर्यात्तं ते भोगा

शिव
६१

यदेशं तन्नरेश्वरजितोयः स्वमंत्रस्तत्तदानीं विसर्ज्य आचार्यस्त्वारोपितं प्रतिष्ठितं यजेदित्यर्थः अभिनेत्या
दि पौलमप्यष्टकपीठं यस्य तल्लिंगं तन्मन्त्रः शिवमित्याद्युः तदभिधानायोपपत्तिः मन्त्रइत्येषयोषा
त्वरिति मन्त्रश्च बोधनत्रायोधातुरसौ विज्ञानवाचकोयतः तेन तल्लिंगं वक्ष्यमाणोपपत्त्या मु
मुक्षुणापुत्रकेनेव बोधमात्रएव विनश्वर्यैर्निमित्तमदनीयं नान्येनाचार्यादिना यतस्त्वाह नन
त्राल्लिविशेषाख्यक्रियान्यासोपि वेदिन्तः तत्रार्चर्णीयं गुरुणा सिद्ध्यर्थं साधकेन वेति विशेषाख्यक्रि
यान्यासस्त्वप्रथमं यथा प्रतिष्ठायांव्यक्तत्वेन दर्शितस्तथात्रैव न कार्यः किंतु समस्ताध्वव्याप
कत्वेनस्तानशक्त्यात्मकमेदित्युक्तं भवति रौद्रमित्यादि इदमन्यत्तत्त्वसिद्ध्यर्थं यतोत्रा रौद्रेन
वभागस्थायाशिरः प्रभृति भागत्रयादधोभागे यवकमेव चिह्नोयस्य तथापीठाधिष्ठानत्वांशक
मिति पीठिकायामाविष्टेनत्वेनांशक त्रिभागोयस्य तत् एवं च भागद्वयेनार्चा पीठे च भाग
इत्यर्थः भागपञ्चस्य लोकपाललिंगविधानसमये लक्षणमुद्दिष्टं रौद्रं रौद्रेषु शक्त्येषु यवकंव्यक्त
मेव वा भागत्रयेणतस्यार्चा त्रिभागः पिंडिकावृत्तइत्यादिना लक्षणोद्धारसमये च बहियवानने
वास्यादित्यभिधायत्रेवायवाकारं पत्तद्वयविवर्जितमित्यर्थः सुरालयइति प्रासादेहितकामे
स्तथा विथगृहे पितृस्याप्यम् अत्रावकाशकइति निरवकाशे श्मशाने निरावरणे इत्यर्थः बाण
लिंगविषयं प्रतिष्ठाया विहितसंस्काराकरणे हेतुमाह आरणेत्यादि पूर्वमेव यत्तत्सिद्धे त्रिपुरवा
सिजनतांनेरे संस्कृतमृषोनित्यसन्निधानेन नित्यसंस्कारावत्यमाणस्तस्य क्रियंते नवा क्रियंते
यतस्त्वाह तत्राद्य मूर्तिमूर्तीसंशकल्पना क्रियते नवेति तदुद्भवस्थानान्याह प्रसिद्धमित्यादि पुण्य
शैलाः श्रीपर्वतपारियात्रादयः सिद्धक्षेत्राणि च पुष्करकेदारकुरुक्षेत्रप्रभृतीनि पुण्यनद्यश्च गं क
गानर्मदासरस्वतीदेविकाद्याः सर्वमप्युक्ताः एवमेतेषु प्रदेशेषु स्त्वोयस्य यतस्तत्र तत्पूर्वं त्रिपुरदा
हसमये तद्वासिजनार्चितलिंगानि पातिताः शिवबाणसंज्ञाता इति पौराणिकाः वतनमेदा तइति लो

का यथा तत्र बाणेन पार्थिवलिङ्गानां प्रवाहितत्वात्तान्येवैतानि तेषां पार्थिवत्वेन नदीजलान्तःप्रवाहित
त्वेन तत्काल एव विशरणसंभावनया कलान्तरस्थित्यनुपपत्तेः केवलं प्रतिष्ठिमात्रमेवेतत् नो कि
भाव० रेतत्त्वलक्षणमिति नवाणलिङ्गेरोह इत्यनेनस्यानुवादः स्वसंस्थाने विसंस्थानमिति सर्वमेव लि
ङ्गाकारं विसंस्थानमित्येकदेश एव लिङ्गाकारेणान्यत्र घटितापाषाणकृतीत्यर्थः तत्तथाविधमपि
चू० सर्वप्रासादलिङ्गं कुर्यादेतदपि बाणलिङ्गे स्वयंव्यक्ते सर्वपीठगर्भाश्रय इत्यनेनस्यानुभाषणम्
विकल्पार्हं न जात्वेतदपि भोगार्थमेतत्स्यान्मोक्षार्थं वेति एवं विकल्पयोग्यं च तत्त्रकदाचिदतः स
६२ र्वकामार्थं साधकं पूर्वानुगृहीतत्वत एव होमापि तावत्संख्य उक्तः सम्भूतिकामे तावत्कार्यो न वा
कार्यः चण्डकल्पनात्तु न क्रियत एवं मन्त्रसंकरो जातु सामान्येतरयोगात् इत्येतत्साध्यपूर्वं निविष्टाण
संकरोपि न जातु चिदित्यस्यानुभाषणम् पुष्प्यैत्यादि यः प्रागुक्तः स्थण्डिले महेशाराधनोपायस्त
दर्थमेतत्पुष्पादिकल्पिते पीठ इति तस्मिन् स्थण्डिले शिवयागार्थं पुष्पादिना कल्पिते पीठ इत्याधा
62 रेप्रादि ग्रहणाद्धेतोः सिद्धार्थकैर्वा रजोभिः कल्पिते मन इत्यादि अथवेति यदान्तरे ग्रथवा तस्मिन्ने
व स्थण्डिले पुष्पादेरसंभवान्मनसा कल्पितेऽप्याधारे सु विशुद्धार्थां भूमाविन्यर्थः किं च समूर्तीत्यादि सद्यो
यागविधिना एतेषां पुष्पादिकल्पितानां स्वाम्मूर्तौ च पूजितानामन्यतमेतानां लिङ्गबुद्धिः स्थलद् इत्यर्थो या
गावधिमन्त्रावाहनविसर्जने नत् स्थिरप्रतिष्ठितानामिव विशेषसन्निधानमात्रविसर्जनमध्येतदुक्तं
भवति क्षिद्रिरभिप्रेतस्य शिवयागस्य निष्पत्तिः बाणे छिद्रविवर्जित इति बाणलिङ्गे पुरा सिद्धेः
संहृते नित्यसन्निधीति उक्तमेव वचनतः पूर्वादितान्स्त छिद्रेपि सिद्धिरित्येतदाशंकानिरासायेत दि
त्यर्थः चलमित्यादि न केवलं छिद्रयुक्ते बाणे न सिद्धिर्यावदन्यदपि चलं स्थलमित्युपवालादिनात्र
स्तं तत्र कचित् स्थिरतामिति पृष्ट्यन्तां नये यदाहृतिर्वै पुलेन सन्निधानासंभवात् नाचेत्यादि भद्रपीठपु
ष्यवक्त्राद्याधारेणदर्चनीयं न तत्र भूमौ इत्युक्तं भवति श्रीमत्सिंगलामसेपि प्राणासने प्रतिष्ठाप्य । शिव

६२

पुष्पपत्रैर्य्यथादितं तत्सोपरियजेल्लिंगे न तु भूमौ कदाचन स्वभावाद्धाथवालोष्ठे स्थितेवाप्यकरंडके
इति साध्येत्यादि सिद्धमंत्रस्ते विनिर्न सर्वेषां हृष्टिपदं नयेत् सामान्यमिति चंडीशयागं विना प्र
तिमास्विषयो विधिरुक्तः स सर्व एव पीठिकास्थापनमन्यथानुपपत्याख्यातान्यस्य च धातुलोहोप
धिबीजानस्यपि च कस्य तथाकुंभेपद्मप्रष्ठपृथिव्यमिथानस्य च तत्त्वयस्य तद्ध्येमिति पीठिका
विन्यासाद्ध्येपीठिकागर्भ एव न्यासः ब्रह्मपीठ इति ब्रह्मशिलाख्यं नदीत्यादि यदि कदाचि
ल्लिंगार्चनप्रज्ञालुभिर्नदीप्रवाहाल्लिंगाकाराणि ग्रावभविंबानि प्रतिष्ठाप्यंते तत्तेषां पृथक्पी
ठचललिंगानां प्रतिष्ठासमये यो विधिरुक्तस्ते चेव सान्निध्यार्थे पीठे स्थानमिति प्रतिष्ठा सुमंत्रैरि
त्यादि स्वाध्यपंकज इति यस्य यावत्यध्वनिव्याप्तिस्तावद्देवात्म विद्या शिवात्मकस्त्रिखंडो धाम न पंक
जमधिष्टेयत्वात् तथा तावत्येवाध्वनि यानि तत्त्वानि येयथामूर्तीशाः यथोक्तं शुद्धाशुद्धाध्वरेत्येवाक्षे
विस्त्रोकभृतो विवाते संप्रुक्तं स्थापनेसाध्येत्यादि साध्यानामजनलोकनिवासिनो देवविशेषाः
सिद्धाश्चज्ञानयोगाभ्यां सात्म्यां प्राप्ता मायां देवशुवापवग्रहिस्तुख्याः प्रतिमालतणेनाभ्यधोभुज
गाकाराः कृणालंकृतमस्तकाः नागाः शेषादय इत्येतेन यथोद्दिष्टाः ऋषीणामित्येवं महर्षयो नैवि
शिवाधिष्ठानत्वागतत्वा इत्येतेन तथैवोद्दिष्टाः तेषामथवा उदासीनाः सोपवीताः कमंडलुहस्तावि
णाः सनन्दय इत्येतेन यनुद्दिष्टालेषा स्वरित ऋगं गायनुनायाः तत्त्वंतस्व जलेन जलसंस्थिताः
इत्येतेन यथोद्दिष्टास्तासां पत्तेषां पिशाचानां नानां पृथिवीतत्त्वान्तपरमध्यनिव्याप्तिरित्यर्थः परेषां भव
नेशानामित्येतत् स्वमंत्रैरन्यदेवानां स्थापनमेतत्स्थानभावगरणपदप्रतिष्ठामाह यथोक्तेत्यादि प्र
तिपादितमाना विरहितत्वपद्युक्तां पटेस्थितां प्रपूजियेत् संहृतां विधिवन्मंत्रैरिति प्रतिष्ठासमये

नोक्तेन विधिना मंत्रैः स्वकावरणभूमेराचार्य्येण कर्त्तुं संस्नानादि तिमेवं त्रविन्यासादिना सन्निधिं प्रापि
तान् यथाविधं पूजयेत् तदभीप्सितं प्राप्नोति पूजनं मन्त्रं तनमूर्त्ति मात्रमदोषाय पुष्पादिभिरादिग्रहणात्
भाव० स्नानार्चविलेपनानि ते स्वरूपविनाशभयान्मूर्त्त्यिनश्यादर्शप्रतिबिंबे पूजाकार्य्या न विग्रहे उक्तं च प्रति
ष्ठासमुच्चये लेपचित्रगतानां च धारणाभिविशोधनं स्नानादिमानसं कार्य्यं तथा रत्नशिलादिके ने
चू० त्रोन्मीलनमप्यादिन्यासनादिविधिः पुनः निरंतु कर्म्मेः कार्य्यो यथा चित्रं न नश्यतीति द्वारप्रतिष्ठा
माह द्वारेत्यादि शाखोदयमूर्ध्वाध उदुंबरे च एवं चत्वारियानि द्वाराङ्गानि तानि कषायहरीतकामल
६७ क शाकलानि तैरादिग्रहणात् न्यग्रोधपंचगव्येरन्यैर्मृद्भिः प्रतिष्ठास्नानोषधोगिभिः कृतानीति ल
पितानि वासोभिराच्छाद्य शयने निवेश्य मार्ग इति तत्त्वत्रयाख्यमनुपान्त्यमिति मन्त्रान् विनिवेश्य येन
यतः उक्तं तेच तत्तादयः स्पृष्टे मार्गे मंडलिनो पिवापुष्पाण्णुष्टाध्धर्देन्ये वा कचित्स्नोकमध्ये पिबेति तत
63 स्तान्मन्त्राद्वित्रयेप्रतिभागयथाशक्ति होमं कृत्वा वास्तोष्पतिं यजेत स्वधइति द्वारावयवस्याधुः चतु
र्थस्योर्द्धोदुंभराख्यस्याधोद्रव्यप्रतेषयास्तां नाभिभवात् सर्वंतु विनाश्यं तं नवाचकं मैत्रेणरत्नादिपंचकं
धातुरत्नौषधी लोहधीजात्मकं प्राग्युक्तं कांतानाविध्नाकालानृत्तिः ऋद्धाख्यौषधी प्राग्युक्तेमाह
नष्टहत्यातिविकाख्यायाबहिर्देशो भुप्रसिद्धा गोमहदिति वृषभस्यं श्रृंगाग्रमग्रहुन्नातमृत्तिका दरदाख्या या
शृंगरुकेतीहयस्यप्रसिद्धिः हैपांतरेषु हिंगुलकाख्या या रोगेन्द्रः कुष्ठः जीवख्यये उषधविशेषः
लक्षणाकुमारीऔषधिरेवसहदेवेति ततः शय्याख्यानान्यन्तिष्ठाख्यामानयेत् ततः प्रण
वेकमल इति प्रणवात्मकमाज्ञाचयाधिष्ठितं तत्त्वत्रयप्रतिपिण्डिकमस्यैप्सविहितानाचार्य्यस्तद्दिग्ध्येत्
एतदेवाह मायातत्त्वं ततो यस्तादिन्यादिना सर्वोर्ध्ववरव्यापकत्वेन च विन्यसेत् तदनंतरं क्रियाजा
शिव
६७

तमित्यनुष्ठानात्तु त्यन्ते हृत्कालनदाजानं यत्क्रियामिति प्रायश्चित्तं होमेनाज्यपुक्तेन सामथित्वा
दत्तिणादिनादीतिन मित्याचार्योदी स्मृतिप्रतूकल्पशाधरानन्यानपिदीक्षितान्यदितोषयित्वा
मिथाचिताः शार्पिताः संतः संतुष्टुरिति द्वारप्रतिष्ठा स्वयेत्यादि प्रासादेदेहस्यात्मनि संबंधविधिं
दावरणप्रतिष्ठाख्यम् स्थपथ उक्तंच प्रतिष्ठामनुष्ठाय हस्त्रतिष्ठे निवेद्याथेनेइति गुरुकन्यास्तान्निष्पन्नो
शिवत्वार्थसमासादित्यर्थः यत उक्तं प्राक् शिवत्वार्थयोगात् गुरुकाचेति स्वतएवाह प्राग्वेदीगर्भमल
कइति प्रथमस्यामुमिकायायोगर्भस्तस्यस्त्वके द्वितीयवेदिकाप्रारंभइति यावत् तत्रप्रणवेनाधारत्मा
सनंपस्यशाकस्य पद्मस्यतस्मिन्नितिस्थानीयं यत्तस्येतत् अनपेक्षत्वयेति विभवान्नुसारेणहेनरत्ने
विधायेत्यहवमोऽर्थां संरत्नितादेष्टिं कृत्वा स्मरणेन स्वभावात् पपमवतरेयोजयेत् तहियानमुपाद
नमितितदित्याभ्मतत्वमेव विशेष्यते विधानमिति विधतेकर्मादिकं निर्मिणोतीति विधानमुपा
उपादानमिति सविकल्पनिर्विकल्पपरामर्शनानामुत्पत्तिहेतुत्वेन उपचरितोयं उपादानशब्देन
पापविणामितासंगः आपतेदावेतन्यादस्य तथाच श्रीमल्लिकरणे परिणामभावेन नस्यमनुज्य
नेइति व्यक्तिस्थानमिति व्यक्तेः साकाशाख्यायाः स्थानमाश्रयः प्रकाशः स्वभावत्वादेव यदाहुः
ज्ञेयः प्रकाशः स्वपरप्रकाशः तथायमग्निं जातवेदाः यथा गुरुष्वेषु वानरः प्रकाशइति परापरमिति
शुद्धाशुद्धरूपद्यात्मसर्वात्मनामभिन्नं तदित्यनादिमध्यान्तानामात्मनामविशेषयस्थतेः तस्मिन्
हि विन्यस्तेसर्वात्मनामन्य विशेषाणां सर्वेषवविन्यस्ताभवंतीत्यर्थः संधायेत्येवंसंचिन्त्य स्मरणविदं
प्राकमितिस्मरणस्य विदंशाकस्येत्येवं संधायनदनुप्राणाप्रशमोवावायुप्रेरणादिशा आचार्यः शिवा
ज्ञां संप्रबोधयत्विति शिवप्रणीतेः प्रयोगमत्रेव्यवहरन् संहत्यकेभकंकृत्वेतिज्ञानदृष्ट्यासमुच्य
म्रष्टिनामपुटीकृत्यकुंभवस्थयानिलंरंगहृद्रूपेणस्थिता यदाह किं चिन चिन्तकरणि यतत्सये

वृष्याणमाज्ञान्याङ्कं फडन्तायस्वमिति हुं फडिति संपुटसंयन्तु त्वौष्णीष्येत्याह ह्रस्वस्फुरन्तीयानारानन्तुमाया यन्तुप
भीयते संपरितन्तनस्माहृत्य द्वादशांते नीत्वा ततो रेचकप्रयोगेन यदेत्यस्तन्नस्मान्निवाहिकमिति तस्मि
न्नेवस्य माणलनतौ गुप्य हकारस्य न्यसेत् न हृद्गबोधकमिति न किंदभिष्य ग्निकारसंकुलादिपराग्नि
भाव० शांतमित्यानिवाहिकस्वरूपम् संस्परेस्वप्रकाशमुमिति यस्यतन्तस्य यदीश्वरो यत्रनामप्रदयन्नाणमे
त्रैलैरवैवप्रयोगाय ॐ कल्पायेन मः इति स्मनयादिशानन्तदर्शिना स्माचार्येण समस्तार्थविनियोगः
चू० कर्तव्यः श्रीप्रसाद इति बुद्धिकर्मणां संचः विकारापूरकत्वेन मायायोज्याः प्रकृतिस्त्वेवमतस्याः प्रसिद्धेः
प्रकृतप्रकारणं भूतस्याप्रविर्धनं प्रतिकर्मयतः कालरूपस्यासाध्यकल्पनादितत्साधकत्वेन सकलो
६४ योज्यः नियामकशब्देन नियतिनत्वम् तस्य स्वसाध्यकर्मफलभोगनियमः तत्साधनत्वेनतयोज्य
पतेनतत्स्वानां प्रेरकत्वेन मंत्रपाः सहमंत्रैर्योज्याः देवमिति मूलमंत्रवाच्यं सांगस्याधपंकत्वेनेति स्वा
65 त्मनत्त्वमस्यादिव्यापकत्वेन संयोज्यमत्वा नेतान् प्रागुक्तयानिरोधमुद्रयानिरोधयेत् श्रीमतिगला
मनेष्टुकं सर्वभूतात्मन्नृति स्थ्यपादं चदिगीश्वरं तत्कर्मानुग्रहात्मत्वेस्य विकारमत्वान्निर्वि माया
प्रकृतिसंपुटं न्यसित्वैव निरोधयेदिति तर्पणहोममेतेषां कुर्यादित्यर्थः यतः संनिर्पिता मंत्राः प्रति
हिता भवंति विधि किंद्रमिति विधानानुष्ठानादपर्थ्या प्रेवाजानरुक्किंद्वं विद्यादिप्रभवाकाशः निर्वर्तये
दितितत्प्रतिपूरणाय होमकृत्तेनमुक्ते भवति विसर्ज्याणुसमसेवति मंडलेक्षडेचयः पूजितो मंत्रां
श्चमत्वभगवन्निति प्रयोगादिशाविसर्ज्य द्विजान्भजेदिति दक्षिणाभोजनादिना हृषयित्वाठानुक्र
याधेन शं वहुरमियाविनाः प्रागुक्तवत् तत्स्मात्यादितदनुचवेदिकाबंधं संपाद्येत कंठं वा मलस्था
पकमपिसंपाद्य चूडाख्यास्याकाशलिंगेमागन्तुतलिंगप्रतिष्ठायांयदुक्तं तत्सर्वं लक्षणोद्धारचतुर्थी
होमचंडयागवत्समाचरेत् तस्याश्चचूडायाः संवेशः प्रवेशः स्थापायेत्पिंडिकाप्रतिनिधावामल

कोपरि ब्रह्मरन्ध्रोर्ध्व इति स्वाधामवज्ञ्चाग्ने इति यावत् । एवं तस्याः शेषैर्ध्येति द्वान्यथा काप्राति लिङ्गाभिधाना-
नुरोधेन निरवकाशाव स्थित्याना दित्या शेषैर्ध्य संभवति सच प्रोक्ते प्रागेव प्रतिष्ठा विधिरन्यत्र मूर्ति-
वर्जाङ्गविन्यासविशेषसाध्य क्रियायउक्ता तस्यासौ कार्यः । तत्र यमूर्ति विन्यासक्रियानवविशेषसाध्य-
क्रिया कार्या यदि च प्रासादप्रतिष्ठायामपि विन्यासलक्षणा द्वारादि न क्रियते कथं तर्हि लिङ्गोक्त सर्वमा-
चरितं भवेत् एतदर्थं गर्भमुद्रितन्यास कूर्मशिलादिकमाकलय्य तदुक्तमित्यदोषः । तदि पुना-
रुच्यति ष्ठासंश्लिष्टेन रीक्तसंचरणप्रतिष्ठापराभिधानामुक्ता प्रासादप्रतिष्ठामाह प्रासादे न्यादि
यदा प्रासादस्य कलदेहनिष्पत्तिः संपन्ना तदानीमसौ कार्येत्युक्तं भवति कथमित्यत आह ।
जंघा मध्यमध्यो नताध्व स्थिति प्रासादजंघा प्रान्तमात्मतत्त्वन्यासः तदुपरि मध्ये प्रान्ते वेदिपर्य-
न्ते विद्यातत्त्वस्य ऊर्ध्वं तद्वाध्वामलकसारकलत्र शिवतत्त्वन्यासः इत्यर्थः मूर्तिसहिता नि
ति एतान् प्रागुक्तस्थावहानादिमूर्तिसहिता न्येव तेषां स्मरन्निति लिङ्गप्रतिष्ठायां मन्त्र विन्यासात्तु के-
नप्रयोगेन प्रासादप्रतिष्ठायां तु चेतनस्मास्मरन्निति विशेषः सान्निध्यहोमादि च समानं सम्या-
व्यापकं पदं न्यसेदिति आत्मादितत्त्वत्रयात्मभावेन समस्ततत्त्वविन्यासमपि तथा यत् तदन्तेप-
रमेश्वरं सर्वव्यापकत्वेन विन्यसेदित्यर्थः एवं हि तां तत्रेभ्यो भेदः एतत्तत्र सर्वतत्त्वमयत्वेन प्रा-
सादउच्यते षड्कंषमीमुर्त्तिगलामतेपराख्ये च सर्वतत्त्वमयो यस्मात्प्रासादः परमेश्वरः
ययथावृस्थितं तनत्र तत्तयाकथ्यते तनः धारकत्वे स्थिता पृथ्वी आपो आधारमादिसंग्रहे तत्राके
वस्थिते तेजः पवने स्पर्शोने तथा आकाशं शिवैर्ब्रह्म प्राब्दः प्रासादनामनि स्पर्शः कार्कश्य-
तः स्यात्मरूपं शुक्लादि उस्थितं रशामत्व मर्थनाभ्रादेर्गन्धोधूमादि उस्थितः इत्यादयः सर्वेह्या
कारप्रयोगो रवापत्तया न लिखिताः ध्वजप्रतिष्ठा तत इत्यादि मूर्तिसमये इति फलसमृद्धि

रक्तणार्घ्यम् एतत्र विशेषयति तेनेत्यंद्दरणा मित्यादिना अतिसमृद्धायाः फलश्रियो यथा तेनैवं सं
२ सेवनात् क्रियते तथैवापि भोगमोक्षाभिकायाः फलश्रियो महाध्वजारोहः कर्तव्यः श्रीमानवश्रीम
तिंगलामने यथाशरीरे पि तत्तेनैव विफलं रक्तणं विना ध्वजं विना न यथोक्ता प्रतिष्ठानाधिकारत्वेनेति
भाव० प्रतिष्ठासमुच्चयेपि प्रासादे ध्वजनिर्मुक्ते पूजाहोमजपादिकम् विघ्नैर्विलुप्यते यस्मात्तस्मात्कार्यो
ध्वजोच्छ्रय इति इह हापिवदयति विघ्नसंघातनाशनमित्यनेन तत्प्रमाणमाह प्रासादायतिलक्षि
चू० तमिति प्रासादाक्राय प्रमाणेनेत्यर्थः अस्यैव मान विकल्पः जंघावलंबीति ध्वजशब्देन डुगूला
दिरुच्यते स च दृष्टतः प्रभृति जंघापर्यन्तं यावद् अथवा जंघायाया प्रमाणेन तेन प्रमाणेन दंडेन
तावतेति तत्प्रमाणके नैव चंडेंडेन युक्तो नान्यथाहितः इत्युक्तात्प्रमाणादयवा शोभार्थेन प्र
६५ माणाद्वा अन्यादशोन कार्य्यः मृदु स्निग्धदृढ इति मोमृदुः श्लक्ष्णलघ्वा स्निग्धः अरूक्षस्पर्शोल
याद्दढः स च च वावाताहतिसहः समृदु स्निग्धदृढ इत्येषः अन्यच्च सर्वदा गृहोव विवर्जितः अन्ये
65 पियेसर्वेदारुदोषास्तैर्विवर्जितो यः स व्रणतः अन्यस्मादपि दारुतः सुदृढ्यमेनदिति डुगूलदं
डात्मके चैनाहत मिति कवचमंत्रेण पटाकादि तन्यसेड नवतन्इति अथ शिवास्त्रदिव सेदेवं स पूज्य
तस्योत्तरदिग्भागमृदुव सापूतार्या घ्याप्यायां न्यसे त्रिखंडवमेति तत्तस्मिन् दंडडुगूलात्मके द्वये
त्रिप्रकारस्यात्म विद्याशिवात्मको न्यासः यथोक्त प्रतिष्ठासमुच्चये आत्मविद्येन्यसेद्दंडे शिवतत्त्वं
ध्वजे स्थितमिति तथाभूती शान्यासो पितस्मिन्नेव कार्य्यः होमादि पूर्ववदिति होमस्यादिग्रहणा
रक्तस्नानन्यासस्नानविलेपनानि किंतत्रेणजपइति वक्ष्यमाणेनाञ्जयारणा मध्यादन्त्य तमेन च
जपइति पुनः पुनरस्त्रप्रोक्षणम् शुद्धे ध्वनि ध्वजाधारइति हेमजपाभ्यामध्वशुद्धिकृता [illegible]मा
गुक्तोयोध्वजाधारः कंठायः पादमानेनेत्यनेन स विशेषमुक्तं प्रतिष्ठासमुच्चये पि ध्वजय

शिव
६५

शिर्षं हृत्पृष्टे पृथगनेनैवायवेक्षणविन् शिखरस्य तृतीयांशे कन्यसानां न दिश्यते चतुर्थे मध्यमानां तु
ज्येष्ठानां चैव वर्णं च भेद इति तेनाधारशक्त्यात्मकं पद्मं न्यसेत् तत्र तु मूर्ध्नि स्थानीयं दंडमस्तां गोरे
व कृत्वा सकलीकरणं ततः इति ध्वजमपीति दुग्धूलात्मकमस्त्रमंत्रेण निष्कलवाच्येन योजयित्वा
यथोक्तं तत्रैव सकलं विन्यसेत् हृदि निष्कलं तु ध्वजे न्यसेदिति तदनु न्यसेत् अघोरमथवेति अघो
रस्येदमाघोरम् अथवा शिवसंबंधियत्वात्पुपतातवपरमिति तद्विशेषणमेव ब्रह्मशिरसेति
शिरोमंत्रेण विद्याधिपेनेति हृदयेन पुरहुतेकवचं अथ ध्वजदेवताध्यानं ॥ मुखकंदरमित्या
स्यतद्विह्वलाजिह्वामिति तदाकारस्यैयाजिह्वयोपलक्षितं ध्यात्वा तस्यारोहणं ततः ध्या दु
पचारं चैत्यारोपितस्य स्थाने विलेपनाभरणपूजातन्त्रैश्वरन्यासात्मकं तत्राप्युक्तं शेषमस्य यथाप्
वेमतिरिक्तं तत्कथ्यते निष्कलानि यानि तत्वानि तेषु तत्त्वेश्वराश्रये आणवाः शांभवाः शाक्ताः स्वायु
ध्वव्यत्पापाणयः ध्यात्वान्यस्थास्तु ते सर्वे विघ्नाशाय सिद्धय इति मंत्रैः फडंतैः शार्वैर्वेति ह
कदाचिदस्त्रमंत्रैः कदाचित्किंतु मंत्रैः फट्कारांतैरिति शेषः नपरागमविभ्रम इति परेशाशानु
गमागमनाद्यो विभ्रमः स न भवति तस्मिन् राष्ट्रे स्वकालवर्षी पर्जन्य इति शांतानीतिशमनि
ता: पयोभृतो गावः पयस्विन्य इति बहुक्षीरा हृष्टिभाजः शिल्पिप्रभृतीनुभृत्यान्हृत्विग्वेतन मु
पनीवितो पितावयेत् रुद्रा इति मूलाः संतो रुद्राणवो भवतीत्यर्थः जीर्णध्वजादि न केवलमित
नीयतिष्ठितमेव तत्तु पाययावजीर्णोपि संस्कृत इति शीर्णप्रायेपि तस्मात् निष्टासममेव जीर्णो
संस्करणात्तु पणं तस्मात्कारणात् जीर्णाद्योजनं निमित्तं यत्नमातिष्ठेत् जीर्णोद्धारमाह जीर्ण
यद्बहुनाकालेन जर्जरितप्रायमनेगमंगविकलं सगर्भं च यस्य घटनासमये सर्वप्रकारेर
पि गर्भे न ज्ञातः कालांतरेण तु मध्यकीभूतस्यैकं कं व्रणं इष्वितं किंतु नीतेन तन्मानेनोर्ध्व
मानेन तैनैवाधिकेन यथोक्तेन तथैव मानेन निष्कंपात्मकेन न नीनाधिकेन वायुक्तं तत्त्वसहस्रा

त्रुगनेचयदिनिस्यकृत्यस्य रूलिभना पादेरनुगृहीने तदर्थं यन्मा पितेनन्मंत्रान्तरसाधकेन नाराध्यं शी
र्णो यान्मनो यतो मन्त्रः सन्निधानं करोति पिशाचादीनामाश्रयता च यान्यत्र तत्राराध्यं नत्रोड्ड्न्या
न्यत्रिवेशयेत् उक्तं च श्रीमत्स्वच्छन्दे दिकेश्वरमते येन नामेहेच श्रीर्णोद गंधयथा देहीन्यक्तान्यत्र तिपद्य
भाव० ते एवं त्रिशूलं च लिंगं तस्थाने न्यजति देवता शून्यं दृष्ट्वा तु तस्थाने पिशाचग्रहराक्षसाः प्रेतवेताल
भूतानि ह्याश्रयंति न संशयः तस्मादुद्धरणं कार्यं विधिवन्मंत्रपूर्वकम् तथैतत्कार्यमित्यत
सू० आह बहिरित्यादि मंत्रमतिष्ठाशास्त्रोक्त रोक्त प्रारंभकाले ब्राह्मणादीनां भोजनं दक्षिणादि च
देयमित्यपेक्ष्यं यथोक्तं तेषां ॥ तस्मादुद्धरणं कार्यं विधिवन्मंत्रपूर्वकम् ब्राह्मणान्भोजयि
९६ त्वादौ पायसेन तु तेन च शक्त्या च दक्षिणां दत्वा शांतिं वै श्रूयाद्यथाविधि तस्मादुद्धरणं कार्यं ग्र
गुरुणा सर्ववेदिना उद्धृतेन तु विधानेन मंत्रहीने तु देशिके व्याधिनाकलहे वा त्रिहन्याद्राष्ट्र
सप्रार्थिवमिति तदपरे श्रामादाद् दक्षिणादिभागे दिक्पतीनिल्लपलनुगं प्रकृतियोगादेशेन
शिवमादौ संपूज्य यथोक्तप्रतिष्ठासमुच्चये दक्षिणायामतो मूर्तौ स्थंडिले व्याशिवं यजेदिति R
66 ततोपि दिक्पतीन्यथावास्तु देहावस्थितान् ब्रह्मादीन् बहिः स्थितांश्च चरकीस्कंदादीन् प्रसाद
धः संप्रयाने वा त्रतान रहस्याभिसंधाय संपूज्य च बलिं नैवेद्यात्मकं बलिं किरेन्निति पत् ततश्चामि
त जननेपूर्वं मंत्रेण कृत्वा भाग भाग इति ब्रह्मभागादि च येषां यथाशक्त्या पुष्कान्यमाणतीनन्यूनेन यउक्तं श्री
मन्त्रे दिकेश्वरमते सहस्रेणात्तु चालनमिति प्रतिष्ठासमुच्चयेपि लिंगसंचालनार्थं च सहस्रं तु हुया
हुताः पुनः संस्थापनार्थं तु शतहोमो विधीयते इति तत्राथवा मंत्रहोमं कृत्वा तदनु कोशैः स्पर्शकं च वन्न
नमेवजपेत् ततः शांतिकं भांभुनानमभ्युत्य विलोमेनार्घदत्वेति सहास्त्रमेण संहितयार्थं पि
त्वातु पैवु शास्त्रोक्त रोक्त वचनानि विज्ञप्तिकां कृत्वा यथोक्तं प्रतिष्ठासमुच्चये शिवे विज्ञापयेत्ततः
जीर्णलिंगमिदं देव सर्वदोषावहं नृणामनुस्य स्योद्धारे कृते शांतिरित्येवं भाषितं त्वया तन्वया धि

शिव
९६

ष्ठितं देवमुद्वासितवान्ययेति ततो विसृजेदिति विसर्जयेत् मूर्तिमूर्तिपादीन् सहकक्रियानिति पी
ठस्थान् न केवलं नान्विसर्जयेत् यावत्पीठवृत्तिर्वर्त्तते येषामप्यणां तथा वृत्तभागस्थितानिति लिं
गस्थमाश्रितत्वात् मंत्रात्मांगं शिवमर्पितया निर्वृत्तेनाध्वनास्तहस्तत्वात्तानपि चंडेशं चेत्यनन्तरं
तत्संबंधस्यागावाहितं तत्रान्तर्हितं सर्ज्यते तदनु तन्निवेशनाहे मने लिंगिलांगलेन सोवर्णनाकुत्रगेति
न्यासत्वमेवेणवृषस्कंदपुजारक्षेतिवृषभककुद्दबद्धयागोवलकृतया यडुकं श्रीमन्मंदिके स्य
रमते ततस्तस्वानयेत्स्थिरं सोवर्णलांगले: शुभे: वृषस्यककुदेवद्धावालरूजस्तत्र्यं विन मिति ।
कृतः सोवर्णः कांशोयद्यन्तप्रदेशो पृष्ठाः तयेत्ततो बहिर्भागमिति तस्मात्पीठबंधस्यानाहित्वि
ष्णोः शिवंपठं च तदेवयत्र मंत्रतर्पणादिकृतं तमंडलाग्न्यगाराधिकमित्यर्थः तत्र तत्स्थावस्थमाणोल
दि९ कोनुरूपो विनियोगः यदाह लिपैत्यादि सुवर्णरजतादिनाकृतं यत्तत्समग्रमिति एवं वस्तुततं वंक
त्वावास्तोष्मतिसंपूज्यदिक्पतिबलिपर्यंतं तांशांतिं कृत्वा प्रायश्चित्तविशुद्धये होमं कृत्वा शरणा
कृतिं च दत्वा कृतं यत्तन्मंडलस्यायथावायविनिवेदयेत् यडुकं श्रीमन्मालिनीविजये ततो पू
र्णाकृतिं दद्यात्प्रायश्चित्तविशुद्धये निवेदयेत्ततो गत्वा शिवाय विहितं तु यत् विधिक्रिंदं तु यत्किंचि
तकिंचिदुःप्रजायतामू राज्ञः कर्त्तुः प्रजानां च शांतिर्भवतु सर्वदा अस्माकं तु महायानां सुभीतो
भवसर्वदे पीठेत्यादि सगुणलिंगे पीठं यदि वागुणां भवेत्तदानीं तदुद्दृत्यान्यन्निवेशयेत् तत्र लिं
गोद्धारः कार्यो विगुणं तु लिंगे उद्धृत्य येनेति प्रागुक्तवेधर्म्येण तत्र भयमप्युद्धृत्य सगुणमन्यन्निवे
शयेत् तत्र सगुणमपि लिंगमुद्धृत्य विगुणपीठोद्धारइति व्यत्ययशब्दस्यार्थः एवमित्यादि मूलकः
मूलाग्रागुक्तायामलसारकोपरिवर्तिनी धामप्रासादः एतद्विषयएव विधिज्ञो लिंगोद्धारो मंत्रविसर्जन
पूर्वः कृतस्थूलकानुयेमंत्रात्मानमले निष्कलंके स्वके विन्यस्तात्प्रासादपरिसमाप्ति यावत्तत्रता
न्नर्चयेत् लिंगं वरदिनमिति प्रासादापसनाद्विरवकाशोमासमवत्विति अभ्यस्यायतो दार्वादिपरिष्कृ

भाव० चू० ६८

67

त्यादिति नैकार्थ्यमित्युक्तं भर्यादि समासो मंत्रसंयोग इति तस्मिन् समासादेः समासेऽसति मंत्रसंयोगनि
मित्तं साम्युदायिके क्रियेतेत्रेति हास्तान्तथा विधा कार्या शूलकध्वजधाम्नामित्यर्थः एवमुक्तं क्रियायो
गमिति उक्तप्रकारया क्रियया योगपूर्वं साधकोऽलिंगमात्रेव मानोऽतुलमैश्वर्यमितिवा किंतार्थसि
द्धिफलात्मकं प्राप्नोति मोक्षार्थी मोक्षं महदायं वाप्नोति उक्तं च श्रीमत्किरणे एतेन शास्त्रस्य कृतार्थ
नस्य स्कंधे दस्कंध्य विविधाश्च सिद्धाः विष्णुः प्रजानामधिपोयमस्त्रये चापरे भक्तिमन्तो वरिष्ठाः लिं
गं समासाद्य महापवित्रे निर्माणमुख्ये शिवभक्तियुक्तः ब्रह्मा यो स्वयंभुलिंगादि विदेवपूर्वेन ततः परं धाम
समाश्रयंतीति आदेहपातमर्यादमिति लिंगमारणोत्ते लिंगार्चनरतानां सुलभः देशिकइ
त्यादि अविज्ञातानुविषयमिदं जीर्णलिंगप्रतिष्ठितो मंत्रोय दिकदाचित्स्वायतेन साधारण
मिति लोकसामान्यप्रमाणवाच्यम् एतदेवाग्रे विशेषयिष्यति तदन्ये शुभमर्थयोऽत्यमित्यादिना पू
र्वं स्वयंभुवाणलिंगानां सर्वपीठगृहाश्रव प्रतिपादने प्रसंगेनतद्विषय एव मंत्रसंकरनिषे
ध उक्तः अनेन तु प्रसंगात्तेषु तेषु चोच्यते प्राकृष्यितइत्यादि प्राकितनयस्य स्वर्वधुपाता निबद्धनि
प्रतिष्ठितस्य यस्य वा साप्रतिष्ठा साधिनस्यैते न क्रियन्तया सिद्धेः प्रमाणत्वर्णी मादियोगेप्यर्युच
प्रतिष्ठितं विकल्पवासनानीतेरिति नागादिदोषनिर्मुक्तैर्यैर्निवेशिता मंत्रा स्तेनु सर्वावस्थायांघन्तो
ने मंत्रसंकरः यतस्तैः सर्वहितकारिभिः सर्वेषां साधारणा एव तत्र मंत्रा निवेशिताः मानोन्मा
नइत्यादि एतेभ्योऽनुमानाद्यदिलक्षितं तत्र न्यानमिति तस्यैव लिंगस्य स्वाध्यायत्वेनयो मंत्र
एवं ततविन्यस्तशक्तिनैव स्वमंत्रमर्चयेत् अयमर्थः ऐंद्रादिमंत्रसाधकाः ऐंद्रादिलिंगल
क्षणवज्रादियुक्तेषु ऐंद्रादीन्येव पूजयेयुः प्रासिकमुक्ताप्रकारमेव जीर्णोद्धारात्मकमाह ।
विज्ञानइत्यादि यत्र प्रतिष्ठितामंत्रा विज्ञायेते नेतरत्र गान्तु हन्येतिति विसर्ज्य पूर्वोक्तेनैव विधिनेति
यदेकाकालिन्यायेन उभयत्रापि व्याख्यायते स्वमर्चयेत्स्वप्रतिष्ठितमेव पूर्वोक्तेन विधिना प्रति

शिव ६८

ष्टा समयोक्तेनेत्यर्थः तदित्यादि भवमिति मरणं वै भवापराभिधान्यस्य मरणस्य पूर्वोक्तया साधा
धारणाख्यया उपपत्तिः सर्वमंत्रात्मविग्रहमिति यावंतो मंत्रा यावंतस्त्वात्मानः स्वायंभुवादौ
तत्त्वाध्वा च पदाध्वा चेत्येवमादिनो दिष्टाः ते सर्वे एव वास्य विग्रहं ॐकारेण सहितानामेवेति को
ऽमित्येकाक्षरं ब्रह्म मंत्रेनेत्रादिलक्षितम् महदादिविशेषान्तं व्यापकं पदमव्ययं ॐ तमोऽतेज
गतेन मात्राभिः सर्वतेऽष्टाभिरिति तंतत्र सर्वोन्यं संपूज्य तदनु हृन्मंत्रेण संहारमुद्रया समादा
यपरतत्त्वमिति वाच्यवाचकसंयोगं नीत्वा तदनु स्वमरणं मित्यभिप्रेतं मंत्रेन्यस्मेत्य वत्सरइत्यादि
षट्मासाः अष्टुत्तनेयमस्तज्ञातं तदपि च स्वमंत्रेण योजयेत् प्रियेभोगाव रत्नजं वाप्सितं स्पृष्टमिति
रत्नलिंगं देवान्मानुषाद्वा प्रतिदक्षिणा स्पृष्टं स्वतेजसा चेत्कृष्टं तत्तदपि स्वमंत्रेण योज्यम् अथ
साधकस्य नियमातिवाहनाय तेत्र परिग्रहविचारो यत्र सामचतुष्टयं संयमेन नयन्नियथोक्तेष्टीम
त्किरणे चतुरो वार्षिकान्मासान्नियमेन नयेदिति परिग्रहोति कालेपुरायइति संक्रान्ति षडशी
तिमुखव्यहस्पृक्खिलं बितव्यतीपाताफलदिते पुभेलद्वारणइति लग्नेपुरायदेशान्येतेपुणाकृ
स्मरगसंचारप्राणिवेत्याग्यदयस्ते व्याप्तं ते नमेववद्यमाणानिषेधभ्यो ये दोषाव्यास्त्वविंद्रसाधकृप
भस्तो परत्वं प्राणारात्मकाले वे जितं मेवं विध आस्य अथास्य माह तूरोदकेत्यादि उदकं समिधः पुष्पाणि
चयस्य इत्येतत्यात्ममनोहं तन्मनमतुष्टिकारित्यत्तद्रूपमित्य याज्ञिकं वृंतं वा पुष्पफलवृन्तं वा गणेशा
दिये स्त्रीलिंगं चिह्नितं उपर्युपरिलिंगं वेतिनयेत्र बहूनि लिंगानि एकलिंगमपि ष्ठितं वक्ष्यमाण
योवयत्याधीत्यर्थः साधकान्तरपालितमित्यन्ये तत्साधकेनाधिष्ठितं किंचदक्षिणादिग्द्वारेण देवगृ
हान्तर दिग्द्वारेण वायव्यकोणे उद्यानि सत्वानि सिंहव्याघ्रजगरादीनि तद्वदिति तत्कोणे यत् स्थाण
मिपतिर्येधकमिति भविष्यतामपि विघ्नानां निवारणं तदं सुप्रासिं नधामेति गृहमदोषवतया

वेदीपीठिकागर्भे च प्रासादस्यादिग्रहणात्प्रासादे ऽन्तर्ब्रह्मांशगते ऽप्यदोषवत्कल्पनायेन प्रासादत्रूपिण्यान्ये
शिवाश्रयाः वेदिकारूपिण्यो येऽन्ये शोध्यास्तेभ्यस्त्रयः जपादिति ततः सांगेन प्राहेणास्त्रकुर्यात् तदनुसमि
भाव० त्कुशादिग्राहरणाय स्नानादिगमनापेक्षया च यावन्तो ऽत्र परिग्राह्यास्तावदस्त्रेण तेजसापरिपूरितं भावयेत्
तथाऽनन्तेन तेनैव निर्दग्ध विघ्नसंघमत एवानामयं निर्दोषं कृत्वाक्लिद्रमिति प्राकृप्रतिपादितमेव ततः शा
चू० स्त्रलोकेशमंत्रान् शंकूंन्प्राग्दिग्य इति पूर्वादि दिक्क्रमेण निवेशायेदितोवाहेन निक्रमेदिति संक्षा
र्थं च मंत्रमेनेति कवचमंत्राभिमंत्रितेन संधायेत्येकोक्तस्य बहिस्तद्द्वाद्देबीजानि किरेन्निक्षिपेत् शास्त्र
जप्तानीत्यस्त्रजप्तानि सूत्रं च मेनेति शंकुसंधायकसूत्रमार्गेण तत्स्त्रभस्मनाबहिर्दीर्घप्राकारमंडले
६८ कुर्यात् अंतनस्त्राभ्यन्तरेऽपि वा त्रिशिखैः कवचमिति कवचमंत्रप्रयोगेण कुर्यात् पुष्पमूलान्तुल
दितमित्येतन्मार्य यातस्मामिति तेनेनृत्यां क्षेत्रपालाय बलिं दद्यात् धामनेति देवगृहे वास्तुदेवेभ्यो बलि
देयः उदकान्तरमिति प्रतिवस्तु जलेन स्नानम् गोशाकृताचति गोमयेन शौचमिति मातृकं सम
68 त्रेण समालभ्येति पूर्वप्रतिष्ठितेन तदस्नानानन्तरणावेनेति प्रागप्युक्तं ततइत्यादि प्राकृप्रतिष्ठितम
मस्तमंत्रसंयोगं कृत्वा विशोध्यमिति विसर्जितमंत्रप्रातेन साधकः प्राग्वदिति विधिवत्तस्मा रोप्य
निवेदयेत् स्थिरार्थपीठमंत्राश्रयानपि मंत्रान्यथायोगं विन्यस्य तथायां तान क्रियेऽप्राग्वत्क्रमेणैव
विन्यस्य प्रयुक्तनकर्मक्लिद्रमिति चतुर्विधं यत्कर्म क्लिद्रमूनकरणादधिककरणादन्यथास्थानस्थि
स्थापयित्वेनेतस्मिन्होमविधिनानिष्पादितइत्यर्थः पुनर्भजेतु स्नानमिति प्रथममेकस्य पुनरस्य
तत्स्नाने पुनः शब्दोऽव्यवहितो ऽपि संयोज्यः मंत्रसान्निध्यकारणं ततइत्यादि पूर्वाभिकरणपूर्वम
तत्सान्निध्यमिति मितेजपं यथाशक्ति कृत्वा निवेदयेत् तमाग्नुक्तेनेव विधिना सन्निधिं प्रार्थयेदिति ।
यथाभिलषितसिद्धिमिति मितनियतमात्रपर्यन्तम स्मिंस्थिरो भवेत्त्रिहितो भवेत्येव वि
शिव ६८

न्नासिकया लब्धेभ्रमितस्मसान्निध्यं प्राप्य विभाव्येत्यर्थः भूतेभ्यः स्वानुगेभ्य इति स्वस्वस्थानचरेभ्यस्तेभ्यो
बलिं किरेत् देत्ते इत्यादि यद्येवमस्मत्पक्षे लोके शास्त्रादिकल्पनाकृता तद्रसायनाकार्ये स्वमठि
कायां प्रदोषे बलिपूजादीति वेत्त्र नेत्याह शाकं दशाकेनेत्यादिना यथा पर्वसु वक्ष्यमाणके बलिपू
जा प्रदोषे कार्या देवविषयं तु प्रत्यहं प्रभाते मध्याह्ने प्रदोषे निशायां तल्लके वा रचयेत् स्वयं समानग
णावत्स्वस्वदिति तुल्यगुणे युक्तो विशेषपूजादिवसानाह चतुर्दश्यामित्यादि पक्षयोरित्युभयप
क्षविषयो यो विधिर्मासवृद्धि दिनध्येत इति मासमध्ये यो दिनवृद्धिध्वंसो व्यतीपातो विष्ट्यादिकः
सोऽप्येषु युगादिषडशीतिमुखसंक्रान्तिप्रभृतयः पुण्यकालाः देत्ते इत्यादि स्नानपूजादौ यदुपयु
ज्यते तत्सर्वं गृहीत्वा दत्ते च यदिना दिनत इत्यतः सत्यां समाहृतं भजेत् तन्त्रात्मना तेनो बहिर्गदेत्
विघ्नाप्रदर्शनसंभवात् जानीत्यादि स्वचर्याविहितत्वानुष्ठाने जातिव्यतिकरस्तस्मिन्निविधिस्मिन्
मितिशास्त्रपरिहृत्य स्वचर्येत्यादि जातिव्यतिकरे कुर्यात्प्रायश्चित्तमिति यदुक्तं तदेतेन विशेषयति
प्रणेतेविनः साधकस्य या स्वचर्या विहिता तत्त्रिकालमाश्रितस्य मायाः शाक्तयो विभांति विजृंभते ज
गद्व्याप्य चैतद्विधं तत्सर्गमधिष्ठाय एतदुक्तं भवति तथाविधे जगति यत्र यत्र यदभिलाषि साधको
मंत्रात्मदुक्ते तदवश्यमाप्नोतीति उक्तं च श्रीमत्स्वानोत्तरे विश्वरूपधरां मन्त्रायत्तमानेकयास्थिताः सर्वा
न्कामानवाप्स्यकं ति त्रैलोक्ये तुलेभानपि मंत्रीति साधक एव विधिलंघने विधिप्रकरणे प्राप्ते प्राय
श्चित्तमनाचरन् सिद्धिं ध्रुवं शमवाप्नोति देशिकस्त्वाचार्यो रोगभागिति विघ्नितदीक्षाफलभागवती
त्यर्थः तन्निवृत्त्याथेत्यादि तस्य विधिलंघनप्रत्यवायस्य निवृत्त्यै विधिवत्प्रमाणः पवित्रकारव्यः
परमेशानेति शास्त्रमेव वा पेक्षयोगात् क्रियात्मना ईश्वरभट्टारकेन वेधस इति परमजापनेय
मनेतशायतस्या एवात्र शास्त्रावतारादौ प्रधानगुरुत्वं तत्त्वेधमेभिधायकस्य शाब्दस्य मामा

मात्मस्य तन्मनइत्यभिव्यक्तये । यतोसौ प्रजापतिः सर्वं जगत्पातित्वेन संहितान्तरे प्रयुक्तः एवं सर्वेस्मिन्
लोकानुग्रहशक्त्युपबृंहितः उत्पादयति तं च तन्निरुणद्धि जगत्पातिरिति स्कंदाद्यतीतं शिवभावे चेति
शास्त्रावतारगुरुप्रदर्शनार्थमेतत् जगतां धारणपोषकमनुते शैवं परं गुरुं तेनोक्तं परमेशेन श्री
भाव० कंठाय महात्मने तत्रागमसारगुरुणा देव्ये सर्वमुदाहृतं तदीवीच माहतंदीशास्कंदयोरित्यादि ।
समासान्निबोधतेति संदेयदपि विज्ञाप्यं श्रृणुतेत्यर्थः अथ तदुच्यते नभस्येत्यादि नभस्य नभसो
चू० मासेरिति भाद्रपदश्रावणमासेरित्यर्थः पक्षभ्रमः कृतिशावैः शुद्धिभ्यो द्वे पुत्रेमासपक्षार्धस्य विहि
तत्वात्मासेरिति बहुत्वे द्विवचनमुपपद्यते अन्यथा मासयोरिति वक्तव्यं स्यात् आषाढमिति आषाढ
शुक्लपंचदशी पूर्वाषाढयुक्ता आषाढ इति देशभाषाप्रसिद्धा तस्मात् आदिमे हि उद्दिष्ट दिनानां प्रत्येक
६९ मायदिनद्वयं पवित्रारोपे तथा ब्राह्मणे तेन संसर्गी त्रयोदशांस्ये दिनद्वयं विहितं द्वेधे उक्तं च श्री
मत्किरणे समनंत्रयोदश्यामथापि वा पूजां कृत्वा तद्देशे शिवमामंत्र्य तद्दिनइति तथा आषाढ
69 शुक्लचतुर्दश्यपि विहिता अन्या सास्वपदोपात्तत्वात् द्व्याविद्धमित्यनाकुला । त्विति बलकलशब्दे
नवृत्तत्वगृह्यते ततउत्तं त्रिगुणमित्यादि नवभिस्तंतुभिरेव तं तु कृत्वा समसंयोजितवत्यमा
णायोपवन्यायपागमम्मिति शार्ङ्गान्तरहूते विधानमनतिक्रम्य आपाद्येति प्रतिपाद्य पावनेवरमिति
पवित्रकाख्या या मुपपत्तिं विहितानन्तहानात्मत्वचापात्मनः पापापहः पावयत्यतः पवित्रं एतदेव
स्फुटीकरोति वार्षिकान्मुच्यते कृत्य विलवात्पूरणाद्धियेरिति एतस्मादेव विधिपूरणात्पवित्रकप्र
तिपादनाख्यादनुष्ठितात्सतो वार्षिकादिति सैव संवत्सरकृतात् क्रियाविस्रवान्मुच्यते विमुक्तिप्राप्नो
तीत्यर्थः द्विगुणमित्यादि हस्तयद्वृद्धाष्टत्रंदश द्विगुणानि द्वात्रिंशत्तिसंतन्तूनां कन्यसकन्यसेनते
ततो द्विहास्तिकत्रिहास्तिकादिकमेतोदशादशावृद्ध्या उत्तमोत्तमे यावद्दशोत्तरं शततंतूनां भवत्येव

शिव
६९

एष विधिर्भोगार्थिनां द्वादशेत्यादि वाशब्देन पुनः शब्दस्यार्थः कन्यसादिषु सिद्धिलिङ्गितान् त्रिमि
तैर्द्वादशभ्यस्तन्तुभ्य ऊर्ध्वं द्वादशानां द्वादशानां वृद्ध्या यावदष्टोत्तरशतं तन्तूनिति कार्यमित्यर्थः ग
यवीयसामित्यादि कन्यसानां लिङ्गानां मोक्षार्थिभिः कलासंख्यागुणैः अष्टात्रिंशत्तन्तवः कार्याः
तारतम्यमाराध्याष्टात्रिंशदेव कलायतः मध्यानां वर्णलाञ्छिताः पंचाशत्तन्तव इत्युक्तं भवति
वर्णानां मातृकाक्षराणां पंचाशत्त्वप्रसिद्धेः ज्येष्ठानां पदसंख्याताः एकाशीतिरिति यावत् ग्रं
थय इत्यादि यावन्तस्तन्तवस्तावन्त एव ग्रंथयः तुल्यान्तरा इति यावत्परिमाणको ग्रंथिस्तावत्परिमा
णव्यवधानं कृत्वा परो ग्रंथिः समा इति न्यूनाधिकत्वरहिताः प्रागपि दृष्टसमग्रंथीत्यनेन का
श्मीरकाख्ययात्र्येकं क्रमं गैरिकायरुणमिति गैरिकाख्यया धातुविशेषः आदिशब्दाद्गोरोचनया
पि यदुक्तं श्रीमत्किरणे गोरोचनाकृताः सर्वग्रंथयो धातुनापि वेति इहापीत्य विस्पष्टाः त्रितय
मित्यादि भोगमोक्षापेक्षया स्पष्टेः संहारक्रमेण भूमिश्चार्वाक भोगे आत्मविद्याशिवात्मकं पवि
त्रत्रितयं कर्तव्यं पीठिकासंस्पृष्टि पुनश्चतुर्थम् सार्वदैवत्यमिति यच्चतुर्थं पवित्रकं तन्मूर्त्या
श्रयपिण्डिकाश्रयदेवतार्थत्वेन सार्वदैवत्यमात्मज्ञान्वित्यादि प्रतिमायाज्ञानुपूर्व्यं ते विपूर्वं त
द्दैव आत्मविद्याशिवात्मकपवित्रकत्रितयं एवैकं स्वेष्टतन्तुयुक्तं च यथारुचि संख्यातं तन्तुयुक्तं
चलेष्वित्यादि चललिंगानामपि स्वेष्टतन्तुयुक्तं कर्तव्यमित्यर्थः सिद्धे समग्रंथीति पूर्वोक्तस्य द्वादशो
त्तरं वृद्ध्येत्याद्यस्यानुवादः विद्येत्यादि विद्यापीठे तु पुस्तकादावेवमेव सर्वात्मकमिति सर्वव्या
पकत्वेन विवेष्टनपर्यन्तं तथैव सर्वात्मकं यथारुचितन्तुयुक्तमङ्गमात्रमेकं वन्यमानेनेवृषेतया
चर्मीवाथः मम तिथ्युरस्पर्शिहीनीयं शिवाग्नावित्यादि स्विष्टकृदाख्यं कर्म इह बलिहोमः तन्त्र
र्थ्येते होमव्यापारे कृते सतीत्यस्मद्गुरवः अन्ये तु स्विष्टकृन्मानिति पाठे मानेकृते कर्माणि प्रतिपाद्यम्

होमसमासामाविल्पये: किंभूतं पवित्रकं सोष्टकृदिति स्वस्यात्मन इष्टमभिलाषितं करोतीति यदेवव्याच
क्षते: लिंगवदिति शिवाग्नाचपि पवित्रकचतुष्टयविधानायातिदेश: तद्विधानमाह श्रीणीत्यादि
लिंगस्यादौ विभागेन श्रीण्यात्मविद्याशिवात्मकानि भोगमोक्षापेक्षयायेन क्रमेणाप्रतिपादिता
भा४० निचतुर्थं देवतात्वेन सर्वतत्वनिमित्तं भगवत: कालाग्निरुद्रत: प्रभृति परमशिवपर्यन्तमध्व
वा परमशिवात्कालानलरुद्रपर्यन्तं क्रमेणानयैव भावयैवं प्रतिष्ठायाः इष्टफलमाह नकाल
चू० मृत्युरित्यादिना यद्वेष: सद्गुप: स्थितइति सर्वेषामपि प्रतिष्ठा विनाकृता लिंगप्रतिष्ठानका
र्येन्मुक्तं भवति वृषस्वरूपमाह वृषो धर्म इत्यादि मेदयति पुरुषान् गुरुफलेर्हेतु: स्वदाह शाम
मैरागाद्यद्यत्वतो भगवत: सर्वधीधर्मो धात्वर्थेनोपि निरुक्तदृष्टापि देवस्यासौ तात्वेन क्रियात्म
७० को गुणो यस्माद्द्रुणातिशयात्मदिदं विश्वमुद्येतनाचेतनवर्गं प्राग्युक्तं सर्वं धारयेत्मापारशक्त्या
त्मनात्यापि दृष्टान्तःशक्त्यात्मनाच उक्तं च श्रीमत्स्वायंभुवे धात्रुलोकानिमान्सर्वान्प्रीतिं च पुरु
70 षान्प्रियात् धर्म स्तेनोच्यत इति इतीशाराधनोपाय इति यस्माद्यागाधिकरणोद्देशसमयेषुक्तं
यजनं श्रेष्ठमेतेभ्यो लिंग एवेति तदनेनोपसंहरति येन चानेनोपायेन साध्येन ब्रह्मादय: स
प्रजाकृत: अस्मिन् समाश्रितां भूतेसर्वाति शापित्वा परमेश्वर्यं प्राप्ता: अन्तु कल्प: स्थितोपीति म
नुकस्तो गौणिकल्पनानया प्रवृत्तेपि पुरुषेरुद्रपदप्राप्तिस्मृते यदुक्तं प्राक्तनेपि रुद्राणां सा
य: शिलिनोगायत्रानुभूत्यात्र तृप्तिभाजोपि तारयेदिति को नाम विद्वान् न स्मृडाननं तर्पयेद
पि तत्सर्वमेवकृतेवेति अन्यात्तिरोहितं इति योप्यन्योमलोपरुद्धश्रेयोरथकृमूलमायो यावदित्यपि:
यजनांगत्वेन भावोय: शुद्धात्मकइकलदर्शमाह सदभसा गोपाकं स्थितेत्यादि स्वुदावान्
स्थिडादिति मितमपि लिंग संपूजयन् प्रतिष्ठात्मकं फलमाप्नोति संडिलेपि यजेत्संज्ञानिति

तदाभ्येवाभीप्सितं फलं प्राप्नोति इत्यर्थः ॥ प्रस्तावतारं तं बंधानाह एतत्स्वयंभुर्भगवा-
निन्यादिना ज्ञानानावृतोहमस्मीति ज्ञानं च वृतोहं मे चतुरमुक्तिप्राप्तिहेतुत्वादुत्तममिति
वत् तदेकदेशमिति द्वादशसहस्रान्महतोणेत्यर्थः ॥ इष्टार्थसिद्धयोगसमाकुलं इति
इहेनार्थेनाभिलषणीयेन प्रतिष्ठाशास्त्रेभ्योप्यतिशयतासिद्धानामुक्तस्वरूपाणां स्थि-
रचेतसां विदुषां वीतरागाणां जगत्तृणमिवेक्षतामित्यनेन तेषां यो योगः समाधिध्ये-
याकारेणावसन्नं तत्र रंतिनाभ्यामिष्टार्थसिद्धियोगाभ्यां समाकुलं व्याप्तम् नोऽस्माकं शिव-
मस्तु श्रेयो भवतु सारस्वायरतागुरोर्नियमतत्परस्यैवनोचोफलाकुस्थित्रतः समाप्तिमधु-
नानीनामस्मापाठकानां सोयं चंद्रकलाधरस्य दयया सर्वत्र सर्वात्मनां भक्तानां प्रकदार्थवा-
ध्ये विषयेभ्यो यान्त्सदावल्लभः ॥ इति श्रीमहामहेश्वरेण कृते भावचूडामणिनामतंत्रे
समाप्तम् ॥ संपूर्णं समाप्तम् शुभमस्तु शुभमस्तु ॥

नं. ५२९९

भाव०
चू०
७१

71

पत्र ७१

भाव.चूडामणि

शिव
७१